

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

КАЗИМІР Віра Анатоліївна

УДК 001:37]:929(477.51)(043.5)

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
В.В. ДУБРОВСЬКОГО В УКРАЇНІ**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Коваленко Олександр Борисович,
кандидат історичних наук,
професор

Чернігів – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	5
 РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	 8
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Джерельна база дослідження.....	17
1.3. Методологія та методи дослідження.....	24
 РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПЕДАГОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ДУБРОВСЬКОГО В УКРАЇНІ.....	 28
2.1. Життєвий шлях.....	28
2.2. В. Дубровський як педагог.....	61
2.3. Громадська діяльність.....	74
 РОЗДІЛ 3. НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ДУБРОВСЬКОГО В УКРАЇНІ.....	 95
3.1. Архівознавство й бібліотечна справа.....	95
3.2. Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури.....	112
3.3. Історико-краєзнавчі студії.....	131
3.4. Внесок у розвиток українського сходознавства.....	152
 ВИСНОВКИ.....	 177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	181
ДОДАТКИ.....	238

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БАМ	Байкало-Амурська магістраль
БК ВУАН	Бібліографічна комісія ВУАН
ВБУ	Всенародна бібліотека України
ВУАК	Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН	Всеукраїнська Академія наук
ВУНАС	Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства
ГК	Громадський комітет
Губарх	Губернське архівне управління
ДПУ	Державне політичне управління
ІНО	Інститут народної освіти
ІР НБУ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського НАН України
КІНО	Київський інститут народної освіти
КМУ	Київська міська управа
КОПМіС	Комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини
НДК	Науково-дослідна кафедра
НКО	Народний комісаріат освіти
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
ННДК	Ніжинська науково-дослідна кафедра
ПМН	Постійна музейна нарада
СБУ	Служба безпеки України
СВУ	Спілка визволення України
УВАН	Українська Вільна Академія наук
УКОПК	Український комітет охорони пам'яток культури
УКП	Українська книжкова палата
Укрнаука	Управління науковими установами Народного комісаріату освіти УСРР
УНДІС	Український науково-дослідний інститут сходознавства
УНІК	Український науково-дослідний інститут книгознавства
УЦК	Український центральний комітет
ХІНО	Харківський інститут народної освіти
ХМУ	Харківська міська управа
ХНДК	Харківська науково-дослідна кафедра
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України в м. Києві
ЧІК	Чернігівський інститут краєзнавства
ЧІНО	Чернігівський інститут народної освіти
ЧНТ	Чернігівське наукове товариство

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена передусім зростанням інтересу з боку фахівців і широких верств громадськості до доробку та діяльності українських вчених доби «розстріляного Відродження». У цьому контексті заслуговує на увагу постать Василя Васильовича Дубровського (1897 – 1966) – історика, педагога, архівіста, музеєзнавця, краєзнавця, сходознавця, який жив та плідно працював в Україні до 1933 р., коли потрапив у жорна політичних репресій. У 1937 р. В. Дубровський повернувся із заслання до Сибіру, у 1941 р. залишився на окупованій території, в 1943 р. виїхав до Польщі, згодом до Німеччини й нарешті до США. Табу з «неблагонадійного» науковця було знято лише після його реабілітації у 1995 р.

Життєвий шлях В. Дубровського в Україні, генеза та еволюція його світогляду, науково-педагогічна й громадська діяльність досі не були предметом спеціального комплексного вивчення, що зумовлює актуальність теми дослідження. На часі повна та об'єктивна реконструкція біографії вченого, критичне осмислення його науково-публіцистичної спадщини.

У процесі роботи над дисертацією актуалізовано значний масив документів, спогадів, статей, розвідок, а також матеріалів з родинного архіву Дубровських, наданих його дочкою С. Дубровською та онукою О. Микитчак, які мешкають у Німеччині. Відтак, задіяний комплекс джерел та сучасні методологічні настанови дають можливість створити ґрунтовну наукову біографію В. Дубровського.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у відповідності з планами науково-дослідної роботи кафедр історії та археології України й всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Мета дисертаційної роботи полягає у відтворенні життєвого шляху, науково-педагогічної та громадської діяльності В. Дубровського в контексті вітчизняної історії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати стан вивчення проблеми в історіографії;
- визначити рівень репрезентативності актуалізованої джерельної бази;
- відтворити життєвий шлях В. Дубровського в Україні;
- висвітлити педагогічну та громадську діяльність В. Дубровського;
- схарактеризувати внесок науковця у розвиток архівної та бібліотечної справи, музеєзнавства, охорону пам'яток історії та культури;
- з'ясувати основні напрямки наукової діяльності В. Дубровського.

Об'єктом дослідження є особистість В. Дубровського.

Предмет дослідження становлять життєвий шлях, науково-педагогічна та громадська діяльність В. Дубровського.

Хронологічні рамки дослідження визначені роками життя та діяльності В. Дубровського в Україні (1897 – 1943 рр.).

Територіальні межі роботи охоплюють передусім Чернігівщину та Слобожанщину, де жив, навчався і працював В. Дубровський.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що в ній уперше комплексно досліджено життєвий шлях, науково-педагогічну та громадську діяльність В. Дубровського на тлі історичних подій кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. До наукового обігу запроваджено значну кількість нововиявлених документів і матеріалів, які дозволили заповнити прогалини у біографії В. Дубровського. Проаналізовано його участь у роботі державних установ і громадських організацій до арешту, схарактеризовано процес слідства й відбування покарання, життя та діяльність в окупованому Харкові. Визначено основні напрямки наукової діяльності В. Дубровського й систематизовано його науковий доробок. Висвітлено внесок В. Дубровського у розвиток архівної, бібліотечної, музейної та пам'яткоохоронної справи й краєзнавчого руху.

Практичне значення роботи полягає у тому, що опрацьовані матеріали, основні положення і висновки можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць та навчальних посібників з історії України, історичного краєзнавства, архівознавства, музеєзнавства, пам'яткознавства тощо. Крім того, вони можуть стати в пригоді у процесі викладання гуманітарних дисциплін у вищій та середній школі.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях: ІV та VIII Міжнародних наукових конференціях «Знаки питання в історії України» (Ніжин, 2009, 2012); XIII – XV Наукових конференціях молодих учених та студентів Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, 2010 – 2012); Міжнародних наукових конференціях «Краєзнавство і учитель» (Харків, 2011 – 2012); X – XI Міжнародних науково-практичних конференціях «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2011 – 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Центрально-Східна Європа: Двадцять років системних трансформацій і геополітичних змін» (Рівне, 2012).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження знайшли відображення в 12 статтях, 10 з яких опубліковані у фахових виданнях.

Структура дисертаційної роботи обумовлена метою та завданнями дослідження і побудована за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається зі вступу, трьох розділів, які поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури, який нараховує 578 найменувань, і додатків. Загальний обсяг рукопису становить 244 сторінки, у тому числі 180 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

В історіографії проблеми можна виділити три етапи. Перший етап (1920-ті – 1933 рр.) репрезентують відгуки про діяльність та рецензії на публікації В. Дубровського. Вони мали здебільшого компліментарний характер, адже вчений натоді одним з перших в Україні приступив до студій у галузі архівної, бібліотечної та музейної справи [422, с. 112–113; 537, с. 210–211;].

Діяльність створеного з ініціативи В. Дубровського історико-архівного гуртка при Чернігівському інституті народної освіти та Комісії з дослідження Спасо-Преображенського та Успенського соборів у Чернігові, в якій вчений виконував обов'язки секретаря, висвітлено у публікаціях Я. Ждановича, І. Моргилевського, М. Макаренка [436, с. 6; 476, с. 184; 477, с. 1–2; 497, с. 3; 498, с. 169–183; 499, с. 197].

У регіональній періодиці середини 1920-х рр. прізвище В. Дубровського згадується в контексті розвитку краєзнавчих досліджень, зокрема діяльності Чернігівського інституту краєзнавства та проведенні наукових конференцій [223, с. 2; 227, с. 6], а на загальноукраїнському рівні фігурує у довідниках про наукові установи та організації УСРР [502, с. 28].

Заслуговує на увагу відгук С. Шамрая про монографію В. Дубровського «Історично-культурні заповідники та пам'ятки України», опублікований 1930 р. у журналі «Україна» [573, с. 178–180]. Науковець охарактеризував книгу В. Дубровського як інформативну працю, написану доступно для широкого кола читачів мовою: «Тому не можна не вітати цікаву, популярно написану, прикрашену численними фото світлинами і, порівнюючи, дуже дешево, книжечку В.В. Дубровського про історично-культурні заповідники та пам'ятки України» [573, с. 178]. Водночас С. Шамрай висловив побажання у подальших дослідженнях більше уваги приділяти пам'яткам Києва та докладніше висвітлити долю й історичне значення так званого будинку І. Мазепи у Чернігові.

С. Таранушенко у 1928 р., характеризуючи статтю В. Дубровського «Чергові завдання сучасного музейного будівництва», відзначив, що автор вдало висвітлив загальні тенденції музейної політики Наркомосвіти. Крім того, С. Таранушенко зауважив, що студія В. Дубровського дозволяє «переконатися, що в нашому музейництві б'ється живчик, що рутинерству тут не має і не буде місця» [537, с. 210–211].

У рецензії С. Глушка на монографію В. Дубровського «Селянські рухи на Україні після 1861 р. Чернігівська губернія (1861 – 1866 рр.)», видану в 1928 р. у Харкові, констатовано актуальність роботи В. Дубровського, оскільки в науковій літературі бракувало досліджень «про українське

селянство і зокрема про селянські розрухи та ті соціально-економічні та політичні передумови, що спричинилися до них» [422, с. 112]. До позитивних моментів праці С. Глушко відніс вдало сформульовані автором територіальні та хронологічні межі, а також ґрунтовну джерельну базу [422, с. 112–113]. Проте рецензент зауважив, що висновки щодо продуктивності сільського господарства доцільніше було б робити не по повітах, а по економічних районах, оскільки «поміж окремими частинами губернії навіть і з економічного боку є багато спільних моментів, які дають багато даних для її районування» [422, с. 112–113].

У статті Е. Холостенка «Музейные» искусствоведы Украины», опублікованій 1930 р., йдеться про те, що В. Дубровський «намагається марксистськи підійти до своєї теми» [557, с. 84]. В іншій статті Е.

Холостенка «Последний букет из оранжереи идеализма» також згадувалася робота В. Дубровського «К вопросу об организации музея рабочего быта и искусства», оприлюднена у збірнику «Искусствоведение», виданій Харківською секцією Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства ВУАН [558, с. 53].

Другий етап (1933 – 1980-ті рр.) характеризується ігноруванням і вилученням з наукового обігу доробку репресованого вченого. Після арешту у листопаді 1933 р. В. Дубровський лише подекуди згадувався в радянській періодиці. Зокрема, А. Хвиля у своїх статтях, що побачили світ у 1934 р. в газеті «Комуніст» та альманасі «Образотворче мистецтво», назвав його «махровим контрреволюціонером» [554, с. 3; 555, с. 19–20].

Виняток становлять хіба що студії І. Фальковича та М. Дмитрієнко з історії вітчизняного сходознавства [660, с. 270–278; 526, с. 189–199], а також стаття О. Коваленка й С. Заремби про розвиток краєзнавчого руху на Чернігівщині у 20 – 30-х рр. ХХ ст. [539, с. 104–112], які схвально відгукнулися про участь В. Дубровського у науковому житті.

Натомість вчені української діаспори належним чином оцінили спадщину та науково-організаційну діяльність В. Дубровського, що засвідчили енциклопедичні гасла [432, с. 602; 577, с. 766] та некрологи. Особисте багаторічне спілкування Л. Биковського з В. Дубровським та листування з членами його родини дали йому змогу докладно, наскільки це дозволяла стисла форма некрологу, й достовірно висвітлити віхи життя й наукової діяльності вченого, навести перелік основних наукових праць В. Дубровського [408, с. 92–97].

Ще одним некрологом у газеті «Свобода» вшанував пам'ять В. Дубровського його товариш і колега Ф. Бульбенко [415]. Автор коротко, але досить змістовно охарактеризував дитячі та студентські роки вченого, його роботу у радянських установах, розповів про арешт й заслання [415, ч. 91, с. 2.], зупинився на подіях Другої світової війни та еміграційному періоді життя й діяльності В. Дубровського. Ф. Бульбенко також згадав основні наукові праці В. Дубровського, опубліковані в Україні та за кордоном [415, ч. 92, с. 2, 4.].

У травні 1966 р. у журналі «Церква й життя» та газеті «Наш клич» побачили світ два не менш інформативні некрологи, автори яких, на жаль, залишилися невідомими [529, с. 26–27; 530]. Проте, проаналізувавши текст некрологу у газеті «Свобода» й беручи до уваги стиль викладу матеріалу та його інформативну компоненту, можна припустити, що автором цих текстів був Ф. Бульбенко.

Узагальнюючу оцінку наукової діяльності В. Дубровського містила праця О. Оглоблина «Українська історіографія 1917–1956», оприлюднена у Нью-Йорку 1957 р. [578, с. 307–435] (у 2003 р. її було видано українською мовою [509]). О. Оглоблин відзначив, що В. Дубровський «працював переважно над історією Лівобережної України вісімнадцятого та дев'ятнадцятого століть (історією селян та селянських рухів та історією промисловості та торгівлі), а також над історією українсько-кримських та українсько-турецьких стосунків у XVII – XVIII століттях» [509, с. 49]. О. Оглоблин звернув увагу на те, що В. Дубровський продовжував займатися науковою діяльністю і в окупаційний період [509, с. 89], і в еміграції [509, с. 126, 181–182].

Участь В. Дубровського у діяльності ВУАН знайшла відображення у роботі Н. Полонської-Василенко «Українська академія наук: Нарис історії» [518, с. 98]. М. Міллер відніс В. Дубровського до українських учених, істориків та археологів, які «були змушені втікати за кордон, рятуючись від советського терору і заслання» [494, с. 119, 121].

Третій етап в історіографії проблеми розпочався у 1990-х рр. і був пов'язаний з відродженням української державності, залученням до наукового обігу масиву нових джерел і спростуванням застарілих стереотипів.

Саме тоді на сторінках загальноукраїнських і регіональних наукових й науково-популярних видань почали з'являтися статті, присвячені життю та діяльності В. Дубровського, публікувалися уривки зі спогадів та особистого листування вченого в еміграції. Автори коротких нарисів життя і діяльності В. Дубровського І. Матяш [483, с. 384–385; 486, с. 277–290], О. Коваленко [458, с. 108–109], Г. Курас [474, с. 9–10, 475, с. 136–141], Т. Зуб [443, с. 236–243], А. Морозова [501, с. 17], В. Ткаченко [546, с. 132–134], В. Астаф'єв [402, с. 2; 403, с. 491–492; 404, с. 37–40], М. Чабан [565, с. 2] використали матеріали вітчизняних архівів і в загальних рисах висвітлили науково-педагогічну і громадську діяльність В. Дубровського. Біографи В. Дубровського були вміщені в «Енциклопедії історії України» [576, с. 489–490], «Енциклопедії сучасної України» [403, с. 491–492], «Українській архівній енциклопедії» [485, с. 390–391], біобібліографічних довідниках «Українські історики XX століття» [421, с. 152–155], «Українські архівісти (XIX – XX ст.)» [484, с. 211–216], «Українська журналістика в іменах» [564, с. 90–94], «Сходознавство і візантологія в Україні в іменах» [469, с. 88–89]. В «Українському історичному календарі» на 1996 р. стисло схарактеризовано життя, діяльність та найважливіші праці

В. Дубровського [444, с. 125–126].

Досить плідно вивченням біографії та наукового доробку В. Дубровського займався Г. Курас. У 2006 р. він у газеті «Свобода», що видається українською діаспорою у США, опублікував статтю «Хотів одного – бути вільним» [474, с. 9–10]. Автор у стислій формі оприлюднив невідомі широкому загалу факти біографії В. Дубровського. У роботі використано листування В. Дубровського з Н. Полонською-Василенко, Ф. Бульбенком, Л. Биковським, що знаходиться в архіві УВАН у США. Крім того, статтю було проілюстровано фотографіями членів родини Дубровських. У 2007 р. її було передруковано у журналі «Сіверянський літопис» з нагоди 110-ліття від дня народження В. Дубровського [475, с. 136–141]. Г. Курас зробив висновок, що «смерть не дала можливості визначному науковцю й палкому патріоту України здійснити все задумане. Але його мрія мати право на спокійну смерть, а дітям забезпечити спокійне життя – здійснилася» [475, с. 141]. В. Дубровського як випускника Чернігівської духовної семінарії згадує у своїй дисертації Н. Ципляк [563, с. 162, 223].

І. Матяш, О. Коваленко, О. Коваль, Т. Зуб, акцентуючи увагу на внеску В. Дубровського у розвиток архівної справи у 1920-х рр., високо оцінили значення наукової, громадської і педагогічної діяльності вченого. Зокрема, І. Матяш [463, с. 227–228; 483, с. 384–405; 488, с. 122–140; 489, с. 130–135], особливо відзначила глибоке переконання вченого у тому, що розвиток архівної справи залежить від рівня кваліфікації співробітників архівних установ [488, с. 122]. На думку дослідниці, В. Дубровський чимало зробив для організації якісної підготовки архівістів: організував студентський історико-архівний гурток, дбав про створення архівної аспірантури, сприяв популяризації архівної справи шляхом розвитку краєзнавчих досліджень. Варто зауважити, що І. Матяш належать кілька біографічних нарисів, які містять інформацію про життя та діяльність В. Дубровського не лише на Батьківщині, але й в еміграції [488, с. 136–138; 483, с. 384–405]. Значну увагу В. Дубровському І. Матяш присвятила у своїй докторській дисертації «Архівна наука і освіта в Україні 1917-го – 1930-х років» [480, с. 10, 17, 59, 124, 326.] та кількох посібниках й монографіях з цієї ж тематики [481; 482]. Окрема стаття І. Матяш присвячена Чернігівському історико-архівному гуртку, що здобув авторитет в Україні та за її межами, його ролі у становленні системи архівної освіти в Україні [491, с. 103–115]. Не залишила поза увагою дослідниця й подробиць арешту та слідства над В. Дубровським у статті «Репресоване архівознавство» [489, с. 130–135].

В. Дубровський згадується у розвідках О. Коваленка [458, с. 108–109], Т. Зуб [443, с. 46–48] й А. Морозової [500, с. 14–18] серед фахівців, котрі на початку 20-х рр. XX ст. «значною мірою прислужилися збереженню документальної спадщини» [458, с. 106] та стояли біля витоків формування Державного архіву Чернігівської області – «документальної скарбниці історії і культури українського народу» [443, с. 42].

Аналізу краєзнавчої діяльності вченого на Чернігівщині присвячені також студії О. Коваленка [457, с. 5] і В. Ткаченка [448, с. 41–48; 549; 542, с. 335–345]. Одна з розвідок висвітлює «призабуту сторінку наукового життя нашого міста», а саме – діяльність Тимчасової комісії для проведення археологічного й архітектурного обстеження історичних пам'яток Чернігова, в якій В. Дубровський виконував функції секретаря [457, с. 5]. Варто зауважити, що деякі неопубліковані В. Дубровським праці, що мають безпосереднє відношення до історії Чернігівщини, були підготовлені до друку та опубліковані О. Коваленком, Т. Ворониною [352, с. 93–97; 340, с. 154–166] і Г. Курасом [359, с. 162–165] на сторінках «Сіверянського літопису». Маловідомо широкому загалу літературну спадщину В. Дубровського розглянули Г. Курас та Т. Демченко [472, с. 85–95].

Краєзнавча та педагогічна діяльність В. Дубровського принагідно висвітлена у кандидатській дисертації В. Ткаченка «Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20 – 30-х рр. ХХ ст.» [546]. Автор окреслив основні форми, методи і напрями історико-краєзнавчої роботи на Чернігівщині у 20 – 30-х рр. ХХ ст, в якій активну участь брав В. Дубровський.

Окрім дисертаційного дослідження, В. Ткаченку належить також низка статей з цієї тематики. Невеликий біографічний нарис про В. Дубровського містить його навчальний посібник «Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя» [544, с. 132 – 134]. Окрема розвідка автора присвячена Чернігівському науковому товариству, до якого належав і В. Дубровський [543, с. 51–56; 550, с. 54–57]. На відміну від І. Матяш, В. Ткаченко, характеризуючи діяльність Чернігівського історико-архівного гуртка, зробив акцент на організаційно-педагогічному аспекті діяльності В. Дубровського та його внеску у розвиток історико-краєзнавчого руху серед молоді [545, с. 6; 547, с. 92–98; 548, с. 41–48].

В. Дубровський привертає увагу сучасних дослідників і з огляду на його внесок у розвиток сходознавства в Україні. Монографія Е. Циганкової присвячена установам, пов'язаним з вивченням історії Сходу в Україні у радянський період. У цьому контексті висвітлено, зокрема, і сходознавчу діяльність В. Дубровського [560, 109, 111, 205–207, 209–211, 218–220].

Біографію «призабутого видатного українського вченого, історика і сходознавця-тюрколога» подав Ю. Кочубей у своїй книзі «В.В.

Дубровський (1897 – 1966) як сходознавець» [467, с. 5–34]. Ю. Кочубей поставив собі за мету всебічно висвітлити діяльність В. Дубровського як сходознавця – історичний, літературознавчий, геополітичний контекст його робіт. До того ж, книга містить тексти усіх виявлених сходознавчих праць В. Дубровського.

Оскільки В. Дубровський обіймав відповідальні посади в Управлінні наукових установ Народного комісаріату освіти УСРР, його ім'я неодноразово згадується С. Білоконем [410, с. 86, 98; 411, с. 260] та В.

Акуленком [400, с. 455–456; 401, с. 41, 119–120] у роботах з історії музейної справи й охорони пам'яток в Україні радянського часу. Так, у

студії «Охорона пам'яток культури в Україні» та статтях В. Акуленко характеризує В. Дубровського як одного з ініціаторів становлення й розвитку пам'яткоохоронного законодавства в Україні у 1925 – 1931 рр. Автор одним з перших у вітчизняній історіографії звернув увагу на роль В. Дубровського як голови музейно-бібліотечної секції Укрнауки та головного інспектора з охорони пам'яток в Україні у прийнятті в 1926 р. «Положення про пам'ятки культури й природи» [401, с. 70].

У дисертаційному дослідженні І. Чернікової [568], присвяченому охороні, вивченню і використанню пам'яток історії та культури на Харківщині (1920 – червень 1941 рр.), зроблено спробу проаналізувати внесок голови музейно-бібліотечної секції Укрнауки В. Дубровського у становлення пам'яткоохоронної справи у масштабах регіону [568, с. 17, 86, 88, 126, 128, 174–175.]. І. Чернікова висвітлила подробиці сфабрикованої кримінальної справи проти «контрреволюційного блоку наукових і музейних працівників», в якій фігурувало ім'я В. Дубровського [568, с. 171–176].

В. Дубровського як фахівця з історії соціальних конфліктів на Лівобережжі та одного з теоретиків бібліотечного краєзнавства на Харківщині згадано й у дисертаційному дослідженні О. Рябокобили «Розвиток історичного краєзнавства на Харківщині в 20 – 30-ті роки ХХ ст.» [526, с. 119, 131, 152].

В. Дубровський привернув увагу сучасних дослідників і з огляду на його внесок у теоретичну розробку та практичну реалізацію ідеї реформування бібліотечної справи в Україні. Л. Дубровіна та О. Онищенко неодноразово згадують В. Дубровського серед фундаторів ВБУ [430, с. 181–182, 184, 187, 190–191; 431, с. 210, 217–218].

У монографії Р. Маньковської «Музейництво в Україні» висвітлено роль музеїв у виявленні, збиранні, дослідженні, охороні та експонуванні рухомих пам'яток культури та мистецтва у післяреволюційний період. Авторка принагідно схарактеризувала участь В. Дубровського в об'єднанні музейної мережі під керівництвом Укрнауки [478, с. 6, 60, 62–63].

Значний інтерес становлять студії О. Богдашиної, О. Бойка та А. Острянка, в яких схарактеризовано наукові здобутки В. Дубровського [412, с. 124, 146, 187; 413, с. 120–127; 513, с. 369–391; 514, с. 31–38]. З. Тархан-Бережа присвятила свою наукову розвідку Шевченківському комітету, в якому В. Дубровський виконував функції вченого секретаря [539, с. 331, 333, 342, 346].

Окремі аспекти громадської роботи В. Дубровського як голови «Просвіти» під час нацистської окупації висвітлено у роботах Т. Чугуй, Л. Бадєєвої, М. Ковалю, Б. Зайцева та Б. Мигаля [405, с. 139, 141–143, 145–147; 437, с. 54–62; 469, с. 37–42; 461, с. 13–28; 571]. Принагідно діяльність В. Дубровського у монографії «Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943)» схарактеризував А. Скоробагатов. Зокрема, він у загальних рисах з'ясував пріоритети громадської діяльності В. Дубровського, зробив спробу

показати його участь у відродженні харківської «Просвіти» та набутті нею невластивих для культурно-освітньої організації допомогівих функцій [532, с. 104–105, 138, 188].

Науково-організаційна діяльність В. Дубровського схарактеризована І. Вербою у монографіях, присвячених життю і творчості сучасників вченого О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко та К. Штепи [416, с. 223, 283; 417 с. 19, 78–80, 139; 418, с. 159, 169, 222, 265].

Отже, незважаючи на те, що обрана дослідницька проблема привертала увагу представників різних галузей історичної науки, вона відображена в науковій літературі лише в загальних рисах. В історіографії цього питання можна умовно виділити кілька етапів, але цілеспрямоване вивчення життя та діяльності В. Дубровського фактично розпочалося лише після здобуття Україною незалежності. Втім, на сьогодні схарактеризовано лише окремі аспекти життєвого шляху та наукового доробку В.

Дубровського. Відтак, у вітчизняній історіографії досі відсутнє ґрунтовне комплексне дослідження науково-педагогічної та громадської діяльності В. Дубровського в Україні.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дисертаційного дослідження складається переважно з комплексу писемних джерел, виявлених у архівах та бібліотеках Чернігова, Києва, Харкова й Ніжина. У процесі підготовки дисертації були опрацьовані фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву Чернігівської області, Відділу забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м.

Ніжині, Державного архіву Харківської області та Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського НАН України.

Залучені до вивчення проблеми писемні джерела, зокрема, документальні й наративні, можна умовно розподілити на кілька груп.

Першу групу становлять нормативно-правові акти, які визначали напрями культурного будівництва в Україні у 1920 – на початку 1930-х рр., безпосередню участь в якому брав В. Дубровський [220].

Важливим джерелом для розуміння ключових тенденцій у справі охорони пам'яток культури в Україні є «Положення про пам'ятки культури й природи від 16 червня 1926 р.» [233, с. 145–150], одним з авторів якого був В. Дубровський [8, арк. 3]. Зокрема, він опублікував фрагменти «Положення» у додатках до своєї монографії «Історично-культурні заповідники та пам'ятки України» [297, с. 66–68].

Постанови та обіжчики НКО, що публікувалися в «Бюлетені Народного комісаріату освіти», дають змогу простежити основні напрями у справі охорони пам'яток історії та культури наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр., причини її еволюції та занепаду [235, с. 10].

Оприлюднені документи, звернення й постанови Укрнауки містять інформацію про стосунки місцевої влади з пам'яткоохоронними установами [246, с. 5–6], заходи у справі збереження окремих типів пам'яток [236, с. 3], громадську роботу з охорони пам'яток історії і культури та її популяризацію [237, с. 2]. Проте, заідеологізованість, фрагментарне та однобічне висвітлення тогочасних подій не розкривають повною мірою особливостей пам'яткоохоронних процесів в Україні. «Інструкція з обліку й охорони пам'яток матеріальної культури на новобудовах» [224, с. 3], видана 1933 р., підтверджує актуальність порушеної В. Дубровським ще наприкінці 1920-х рр. проблеми нищення культурної спадщини у процесі індустріалізації.

До *другої групи* джерел увійшла різнопланова за своїм функціональним призначенням діловодна документація. Найбільший інтерес становлять особові справи В. Дубровського з фондів Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т.Г. Шевченка та Чернігівського кооперативного технікуму у Держархіві Чернігівської області (ф. Р-608, ф. Р-614) та з фонду Міністерства народної освіти УРСР у ЦДАВО України (ф. 166). Вони дають змогу відтворити перебіг педагогічної та науково-організаційної діяльності В. Дубровського, характеризують його особистісні й професійні якості.

Цінні, хоча й досить фрагментарні, відомості про родину В. Дубровського містять документи фонду Чернігівського губернського правління (ф. 127), Чернігівської духовної консисторії (ф. 679) у Держархіві Чернігівської області та «Адрес-календарь духовного ведомства Черниговской епархии на 1879 год» [207, с. 148].

Певний інтерес для з'ясування особливостей формування світогляду В. Дубровського у 1915 – 1919 рр., становлення його наукових пріоритетів має діловодна документація Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька у Відділі забезпечення збереження документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині (ф. 1105).

Інструкції, програми, пояснювальні записки, положення, протоколи засідань вчених рад, плани, проекти, звіти, розклади занять та інші документи, що містять інформацію про роботу викладачів, студентів, учнів та співробітників вищих й середніх освітніх закладів Чернігова і Харкова, де працював В. Дубровський, зберігаються у фондах Чернігівського губернського відділу народної освіти (1919 – 1925 рр.) (ф. Р-593), Чернігівського повітового відділу народної освіти (ф. Р-597), Чернігівського педагогічного інституту (ф. Р-608), Чернігівського кооперативного технікуму (1922 – 1924) (ф. Р-614), Чернігівської школи імені В. Короленка (ф. Р-621) у Держархіві Чернігівської області та фонді Міністерства народної освіти УРСР у ЦДАВО України (ф. 166). Цей значний за обсягом масив джерел презентує різнопланову інформацію про педагогічну діяльність В. Дубровського.

Діловодна документація, що стосується «чернігівського» періоду життя В. Дубровського, виявлена у фондах Чернігівського губвиконкому (ф. Р-15), Інспектури народної освіти Чернігівського окрвиконкому (ф. Р-600), Чернігівського губернського архівного правління (ф. Р-647) та Чернігівського губернського історичного архіву (ф. Р-651) у Держархіві Чернігівської області. Певний інтерес для з'ясування ролі В. Дубровського в архівному будівництві на Чернігівщині становлять документи, вміщені в археографічному збірнику «Архівне будівництво на Чернігівщині. 1921–1941 рр.» [208]. Загалом ці джерела дозволяють всебічно висвітлити роботу В. Дубровського в радянських установах, його внесок у розвиток архівної справи, краєзнавчого та пам'яткоохоронного руху на Чернігівщині в першій половині 1920-х рр.

Цінні відомості про науково-організаційну та пам'яткоохоронну діяльність В. Дубровського, його участь у реформуванні мережі бібліотек та музеїв містять фонди Міністерства народної освіти УРСР (ф. 166) та Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету (ф. 1) у ЦДАВО України. Загалом, переважна більшість джерел, які стосуються «харківського» періоду у біографії В. Дубровського, зосереджена саме у цьому архівосховищі.

Громадську діяльність В. Дубровського під час окупації та його головування в харківській «Просвіті» висвітлено у доповідних записках, спецповідомленнях НКВС УРСР, копіях документів Харківської міської управи, доповідях начальника охорони служби СС про становище на окупованих територіях, які збереглися у фонді Центрального комітету Комуністичної партії України (ф. 1) та Колекції документів з історії Комуністичної партії України (ф. 57) у ЦДАГО України.

Наукову та громадську діяльність В. Дубровського також висвітлюють документи Історико-філологічного відділу ВУАН, що зберігаються в Інституті рукопису НБУ (ф. Х).

Враховуючи тривале співробітництво В. Дубровського з видатним пам'яткоохоронцем С. Таранушенком, значний інтерес становлять матеріали особистого фонду останнього в ІР НБУ (ф. 278) – численні довідки, плани робіт, звіти, описи, доповідні записки, програми та статuti пам'яткоохоронних інституцій другої половини 1920-х рр.

Третю групу використаних джерел становлять матеріали слідства – документальний комплекс кримінальної справи у трьох томах, порушеної проти групи харківських вчених-гуманітаристів у 1933 р. Серед арештованих за підозрою у контрреволюційній діяльності пам'яткоохоронців та музеєзнавців Д. Гордєєва, В. Зуммера, С.

Таранушенка, К. Берладіної, П. Жолтовського був і В. Дубровський. Він вважався одним з керівників харківського філіалу «контрреволюционной организации, ставившей своей целью путем вооруженного восстания свержение советской власти» [96, арк. 140]. Матеріали слідства, протоколи допитів та очних ставок, рукописні заяви заарештованих про визнання

своїх міфічних злочинів, анкети, постанови про міри покарання та обвинувачувальні вироки, протоколи засідань особливої трійки Колегії ДПУ УСРР, матеріали щодо реабілітації засуджених, передані наприкінці 1990-х рр. з архіву Управління СБУ в Харківській області до Держархіву Харківської області, були виявлені у фонді кримінальних справ репресованих мешканців Харкова і Харківської області (ф. Р-6452).

Документи кримінальної справи, яка до 1991 р. залишалася недоступною для дослідників, містять важливу інформацію про життя й діяльність В. Дубровського й дозволяють зрозуміти причини, які змусили його емігрувати у 1943 р.

До *четвертої групи* використаних джерел можна віднести мемуари та щоденники. Особливий інтерес у контексті дисертаційного дослідження становлять спогади В. Дубровського. Це, передусім, «Листи переміщеного спостерігача» [253; 258; 282; 283; 293; 306; 308–309; 316; 322; 331; 344; 350; 356; 369; 377], «Через 20 років» [260; 262; 265; 268; 273; 275; 286; 310; 323; 324; 337; 367; 375; 382; 385; 388; 389; 392], «Лісковиця» [263; 295; 359], «Мала Перещепина» [280] та ін., написані вченим під час перебування у Німеччині та США. Частково вони побачили світ у 1961 – 1965 рр. на сторінках еміграційної періодики, зокрема, у газетах «Наш клич» (Буенос-Айрес, Аргентина) [252; 289; 291; 302; 304; 326; 332; 393; 383; 395; 397], «Новий літопис» (Вінніпег, Канада) [266, с. 12–22], «Свобода» (Нью-Йорк, США) [191, арк. 9, 11], «Проблеми» (Мюнхен, Німеччина) [191, арк. 9], «Меч і Воля» (Мюнхен, Німеччина) [191, арк. 9], «Євангельський Ранок» (Детройт, США) [191, арк. 13], «Церква й життя» (Чикаго, США) [274, с. 7–10; 363, с. 9–11; 363], «На чужині» [191, арк. 9], «Українські вісті» (Новий Ульм, Німеччина) [298, с. 2–3; 368, с. 3; 379, с. 3; 380, с. 2] та ін. В Україні окремі фрагменти спогадів В. Дубровського були опубліковані В. Курасом та О. Коваленком у журналі «Сіверянський літопис» [226, с. 144–156; 245, с. 145–150; 359, с. 162–165].

Мемуари В. Дубровського відтворюють маловідомі аспекти життя вченого від дитинства до еміграції. Автор емоційно згадує своє рідне місто Чернігів, його атмосферу і традиції [263, с. 5; 306, с. 5], духовну семінарію, в якій навчався [328, с. 5]. Не оминув увагою В. Дубровський у спогадах і подробиці своєї роботи в радянських установах Харкова протягом 1925 – 1933 рр. [307, с. 5]. Слід зазначити, що ця група джерел висвітлює недостатньо вивчений період життя В. Дубровського в окупованому Харкові (1939 – 1943 рр.) [265, с. 5; 337, с. 5].

Цінні відомості про формування особистості та становлення В. Дубровського як науковця містять його спогади про професорів Г. Максимовича [315, с. 30–36], В. Ляскоронського [355, с. 48–52], Д. Багалія [251, с. 28–50] – учителів і наставників майбутнього вченого, а також М. Петровського [370, с. 21–26] – товариша по навчанню в Чернігівській духовній семінарії і Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька.

Унікальним джерелом інформації про перебування В. Дубровського у другому відділі Бамлагу, де він відбував покарання з червня 1933 р. до лютого 1936 р., є спогади «2-й Відділ БАМЛАГ'у ГПУ-НКВД», опубліковані у 1964 р. частинами на шпальтах газети «Наша Батьківщина» (Нью-Йорк, США) [284], а наступного 1965 р. – окремою книгою в серії «Мемуарна бібліотека» видавництва «Наша Батьківщина» [285].

Значний інтерес становлять також згадки про В. Дубровського у спогадах і щоденниках його сучасників. Цікаву інформацію про життя в окупованому Харкові містять спогади письменника А. Любченка [248, с. 30], адвоката О. Семененка [240, с. 11, 152, 154, 157, 171]. Діяльність громадських організацій, зокрема харківської «Просвіти» на чолі з В. Дубровським висвітлено у мемуарах О. Соловей [243, с. 111], Ю. Шевельова [247, с. 325], Л. Дражевської [216, с. 78–82] та Ю. Семенка [241, с. 41–54]. У спогадах Л. Биковського [209, с. 12–13] йдеться про від'їзд родини Дубровських з України на чужину в пошуках кращої долі.

Мемуарна література відображає суб'єктивні погляди й оцінки авторів, містить деякі неточності. Проте, судячи з характеристик сучасників, В. Дубровський зарекомендував себе як кваліфікований науковець, гарний організатор та досвідчений педагог-новатор. Шкала оцінок його особистісних якостей як людини варіюється у спогадах і щоденниках від нейтральних до схвально-позитивних. Виняток становить опублікований А. Бережиною щоденник Ф. Ернста [210, с. 61–137] зі згадкою вдови останнього про «донос» В. Дубровського на її чоловіка. Це, до речі, стало приводом для подекуди негативної характеристики В. Дубровського у працях С. Білоконя та деяких інших сучасних дослідників. Проте Ю. Кочубей характеризує описані у щоденнику події як «інцидент бюрократичного штибу, який «доносом» ніяк вважати не маємо права» [467, с. 7].

П'ята група – епістолярні джерела. Доступна нам епістолярна спадщина В. Дубровського представлена, насамперед, його листами до митрополита Іларіона [219, с. 111–134; 228, с. 140–211], М. Грушевського [1] та серією відкритих листів М. Могилянському [66], які містять унікальну інформацію про стосунки вченого з колегами та його творчі плани. У нещодавно сформованому особистому фонді Г. Кураса у Держархіві Чернігівської області (ф. Р-9044) знаходяться копії листів В. Дубровського до Ф. Бульбенка, В. Міяковського, Л. Биковського та ін. [193].

До *шостої групи* увійшли праці В. Дубровського – понад 230 книг, статей, рецензій та публікацій, виданих в Україні та за кордоном, у яких відображено наукові й суспільно-політичні погляди вченого. Умовно їх можна розподілити таким чином: наукові студії, науково-популярні розвідки, рецензії, замітки, літературні твори та переклади, які будуть схарактеризовані у відповідних розділах дисертації.

У дисертаційному дослідженні використані також *зображальні джерела* – фотографії В. Дубровського і членів його родини, які наведено у додатках до роботи. Фотографії походять із сімейного архіву Дубровських та особистого фонду Г. Кураса у Держархіві Чернігівської області (ф.Р-9044) [194; 195].

До дослідження залучено й *усні джерела* – інтерв'ю по скайпу з донькою В. Дубровського С. Дубровською та його онукою О. Микитчак, які зараз мешкають у Німеччині.

Загалом, попри відсутність особистого фонду В. Дубровського, актуалізований масив використаних джерел достатньо репрезентативний для досягнення поставленої мети і розв'язання відповідних дослідницьких завдань. Це дозволяє докладно висвітлити життєвий шлях, науково-педагогічну та громадську діяльність В. Дубровського в Україні.

1.3. Методологія та методи дослідження

Теоретико-методологічну основу дисертації складають загальні принципи історизму, системності та об'єктивності, що передбачають неупереджений розгляд подій і явищ минулого в їхньому розвитку й взаємозв'язку. Методи дослідження добирались у відповідності з метою і завданнями роботи. Так, конкретно-пошуковий метод передбачав виявлення, аналіз, класифікацію та опрацювання виявлених джерел. Під час опрацювання і систематизації джерел з обраної проблеми використовувалися методи джерелознавчої евристики та критики. Історико-генетичний метод дозволив простежити динаміку змін у суспільно-політичному й науковому житті України протягом першої половини ХХ ст. Лінійно-хронологічний метод уможливив відтворення життєвого шляху вченого у контексті тієї доби. При цьому використано також методи психологічної та історичної реконструкції. За допомогою проблемно-хронологічного методу було проаналізовано еволюцію педагогічної, громадської й науково-організаційної діяльності В. Дубровського. У процесі дослідження наукової спадщини В. Дубровського було застосовано аналітичний метод. Біографічний метод використано для з'ясування основних етапів біографії вченого. Структурно-системний метод допоміг схарактеризувати соціокультурне середовище, в якому формувалися особистість та історичні погляди В. Дубровського. Просопографічний метод уможливив відтворення родинного середовища, яке впливало на формування життєвих пріоритетів та світогляду В. Дубровського.

Постать В. Дубровського та результати його науково-організаційної, громадської й педагогічної діяльності розглянуто в контексті інтелектуальної історії та її «людського виміру» з акцентом на вивченні маловідомих сторінок біографії вченого. Об'єктом біографії, за вдалих визначенням Е. Соловйова, є життя окремої людини від моменту народження до моменту смерті, а предметом – соціальна та культурна ситуація [533, с. 138]. Відтак, йдеться про історичне дослідження інтеракції

В. Дубровського у соціально-інтелектуальному просторі на різних етапах його життя в Україні [521, с. 102].

Наукова біографія В. Дубровського, відповідно до розробленої Д. Уокером типології біографічного жанру, передбачає висвітлення біографії особистості (інформація про родинне середовище та становлення особистості); професійної біографії (професійна діяльність та наукові погляди); бібліографічної біографії (аналіз наукових студій); біографії середовища (суспільно-політичні та соціально-економічні особливості епохи) [507, с. 332–333]. Характерною рисою подібної інтелектуальної біографії є синтез біографічного, текстуального та соціокультурного аналізу [521, с. 106–107], побудованого на концептуальних засадах мікроісторії, дискурсивного аналізу та персональної («нової біографічної») історії [523, с. 55–74].

Для з'ясування місця В. Дубровського у громадсько-політичному та науковому житті України 20 – 40-х рр. ХХ ст. задіяно концепт «людина другого плану». Характеризуючи його теоретичне підґрунтя, Л. Репіна, зокрема, зазначила, що «людина другого ряду» – це метафора: по суті, йдеться практично про будь-якого індивіда, не зафіксованого на історичному екрані «крупним планом», «поза межами кола перших осіб історичної драми, ... котрі грають головні ролі і заповнюють собою простір так званої Великої історії» [522, с. 15]. Вони «грали у драмі історії абсолютно не головну роль. Але саме в них вона виявляється, мабуть, найбільш рельєфно» [522, с. 13].

М. Мінінков, А. Кореневський та А. Іванеско, визначаючи роль «людини другого плану» в контексті сучасної історіографії, зазначають, що «короля грає почт», а тому не можна зрозуміти мотиви вчинків «творців історії», не вивчивши їхнього оточення. Крім того, життя та діяльність «людей другого плану» – не менш важливі для історії, оскільки сучасники не оминули їх увагою, проте не віднесли до «творців історії» [496, с. 23].

Типологічні критерії поняття «людина другого плану» зазвичай формулюються ситуативно в залежності від контексту, в якому дослідник розглядає персоналію. Найбільш вдалою метафорою для характеристики «людини другого плану» є визначення М. Мінінкова – «затіненість» на фоні більш яскравих сучасників: «постать такого калібру, яка як мінімум виділяється з натовпу, але, в той самий час, «не дотягує» – за об'єктивними результатами своєї діяльності, чи у сприйнятті сучасниками та / чи нащадками – до масштабу «творця історії» та «вершителя долі» [496, с. 25].

Детальний аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що розглянута в дисертації проблема досі не була предметом спеціального дослідження, хоча окремі її аспекти знайшли відображення у працях істориків. Всебічне вивчення масиву задіяних джерел підтвердило достатній рівень репрезентативності джерельної бази, що дозволяє з'ясувати основні етапи життєвого шляху В. Дубровського в Україні,

проаналізувати його науково-педагогічну та громадську діяльність.

РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ПЕДАГОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ДУБРОВСЬКОГО В УКРАЇНІ

2.1. Життєвий шлях

Архівні джерела засвідчують, що чоловіки у родині Дубровських зазвичай пов'язували своє життя із служінням Богу. Дід майбутнього історика Михайло Дубровський [100, арк. 2] закінчив 1853 р. Орловську духовну семінарію і у 1875 р. був священиком Миколаївської церкви у с. Савинки Сосницького повіту (зараз Корюківський район Чернігівської області) [207, с. 148]. Батько майбутнього вченого Василь Михайлович Дубровський продовжив родинну традицію і після закінчення Чернігівської духовної семінарії став священиком Покровської церкви у с. Редьківка Чернігівського повіту (зараз Ріпкинський район Чернігівської області). Його наречена Юліанія Степанівна Яковенко здобула освіту у Чернігівському жіночому єпархіальному училищі й працювала вчителькою [530, ч. 1, с. 4]. 11 листопада 1894 р. молоді люди одружилися [104, арк. 131]. За рік у них народився первісток – Борис Дубровський. На жаль, родинна ідилія обірвалася ранньою весною 1897 р., коли під час переправи через річку човен В.М. Дубровського, який повертався від хворого парафіянина, раптово перекинувся. Ледве врятувавши життя, священик тяжко захворів від переохолодження на запалення легенів і 21 квітня 1897 р. помер [103, арк. 37 зв.]. За тиждень молоду вдову, вагітну другою дитиною, спіткав ще один удар долі – помер син Борис [103, арк. 37 зв.–38]. Ю. Дубровська мусила повернутися до своїх батьків у Чернігів, де 19 травня 1897 р. народився хлопчик, названий на честь померлого батька Василем [102, арк. 62 зв–63; 445, с. 43–44].

В. Дубровський провів дитячі та юнацькі роки на затишній околиці Чернігова – Лісковичі, у будинку № 14 по вулиці Іллінській (зараз вулиця Гліба Успенського) [146, арк. 119]. Вже в еміграції він неодноразово згадував [356, с. 5;] і змальовував свою малу батьківщину: «Тут було надзвичайно: тут можна було пізнавати красу Божого світу з дитячих літ. Як тільки ви сходили на Гору, перед вами розгорталася панорама всієї Лісковичі й поза нею аж до лісу Святого... Отже, вся Лісковича, з прилеглими до неї луками, на цій невеликій, замкненій природними межами рівнині, була як на долоні» [263, с. 5]. На жаль, будинок, у якому виріс В. Дубровський, знесли під час будівництва Меморіалу Слави у 1980-х рр. Тугу за Батьківщиною засвідчують також і псевдоніми, які В. Дубровський використовував у еміграції, – В. Лісковичський, Іллінський, В. Чорногай, І. Захаревський-Лісковичський [209, с. 8; 402, с. 2; 488, с. 137–138].

В автобіографіях, написаних за радянських часів, В. Дубровський зазначав, що його мати була селянкою [146, арк. 12], але це не відповідає дійсності, оскільки вона походила з родини старшого вахмістра. У фонді

Чернігівської духовної консисторії Держархіву Чернігівської області зберігся документ про призначення пенсії з емеритальної каси духовенства Чернігівської єпархії вдові священика Ю. Дубровській, в якому зазначалося, що вона походила з військового стану [101, арк. 62 зв.–63]. Крім того, у своїх мемуарах В. Дубровський неодноразово згадував про дідуся [253, с. 5; 308, с. 5] по материнській лінії – старшого вахмістра у відставці [99, арк. 1; 104, арк. 131], який фактично замінив хлопцю батька.

Мати розвивала у сина любов до літератури та музики, що дозволило В. Дубровському під час заслання до Сибіру брати участь у табірному симфонічному оркестрі [118, арк. 120; 475, с. 140].

Молода вдова виховувала сина, спираючись на допомогу своїх батьків Степана Федоровича і Тетяни Іванівни Яковенків [283, с. 5]. Вони прищеплювали В. Дубровському загальнолюдські та національні цінності: повагу до старших, охайність, відповідальність, необхідність дбати про родинну та особисту репутацію, розуміння прекрасного і любов до всього українського [295, с. 6]. У мемуарах В. Дубровський докладно описував свята у родинному колі. З чотирирічного віку йому запам'яталися різдвяні обряди: «побожне виспівування колядок», різнокольорові святкові зірки з Віфлеємською тематикою, обдарування колядників солодощами та приготування святкових страв. У хаті ставили ялинку, готували подарунки та запрошували гостей [263, с. 5].

За свідченням В. Дубровського, непересічне значення для формування його світогляду мали не лише родичі [309, с. 5], але й сусіди [332, с. 5]. Доля сусідської сім'ї Камінських, голова якої талановитий учитель музики [157, арк. 6] через зловживання горілкою втратив майно, а мати самотужки утримувала родину, справила глибоке враження на В. Дубровського. У своїх мемуарах вчений, характеризуючи фактори нищення української нації, ставив алкоголь на один щабель з більшовицькими гаслами, які також мали здатність затьмарювати свідомість: «Так дві ворожі сили: царська горілка, що давала 800 млн. карбованців щорічного прибутку, і потім більшовицька пропаганда – «сивуха» марксизму-ленінізму, – калічили й нищили нашу прекрасну духовну силу української нації» [359, с. 165]. Зауважимо, що й до паління В. Дубровський ставився негативно.

Навчання В. Дубровський розпочав у Чернігівському духовному училищі (1906 – 1911 рр.) та Чернігівській духовній семінарії (1911 – 1915 рр.) [484, с. 212], що зумовлено родинними традиціями. Чернігівська духовна семінарія, створена 1786 р. шляхом реорганізації Чернігівського колегіуму, була духовним навчальним закладом для підготовки священослужителів та учителів церковно-парафіяльних шкіл [562, с. 279]. У семінарії були чотири загальноосвітні й два спеціальні богословські класи-відділення, які відкривали перед випускниками широкі можливості для подальшого працевлаштування [524, с. 7]. Випускник-відмінник Чернігівської семінарії мав можливість продовжити навчання в духовній академії та повернутися до семінарії вже як викладач, потім стати

інспектором, а у випадку прийняття чернецтва – єпископом. Майже водночас з В. Дубровським у Чернігівській духовній семінарії навчалися відомі згодом діячі української культури поет П. Тичина (1907 – 1913 рр.) [326, с. 5], хормейстер Г. Верьовка (1910 – 1916 рр.) [566, с. 874], історик М. Петровський (1909 – 1915 рр.) [370, с. 21], поет і публіцист В. Еланський-Блакитний (1910–1915 рр.) [269, с. 5] та ін.

Сучасні дослідники спростовують поширену думку про підготовку у стінах духовних семінарій виключно майбутніх священиків, оскільки на початку ХХ ст. у цих навчальних закладах помітно зросла питома вага загальноосвітніх дисциплін – всесвітньої та російської історії, фізики, філософії, логіки, психології [392, с. 65], педагогіки [562, с. 277]. У Чернігівській духовній семінарії дбали про всебічний розвиток учнів, а тому урізноманітнювали навчальну програму додатковими заняттями. На початку ХХ ст. було розпочато навчання столярній справі, а у 1914 р. організовано практичні заняття з пасічництва. Згідно зі спогадами В. Дубровського, подібні заняття сприймалися позитивно, оскільки більшість семінаристів була вихідцями з сіл Чернігівщини і «приносили з собою у мури синодальної казенщини українську мову, співи і – головне – українське почуття й спосіб думання» [393, с. 5].

На думку В. Дубровського, навчання у Чернігівській духовній семінарії не лише забезпечувало високий рівень загальноосвітніх знань, а й надзвичайно розвивало пам'ять, адже вимагало завчати молитви та біблійні тексти. Найскладнішим для семінаристів предметом завжди вважалося догматичне богослів'я.

Як зазначав В. Дубровський, за часів його навчання існувала значна різниця між загальноосвітніми класами семінарії (1 – 4 класи), прирівняними до класичної гімназії, та богословськими (5 – 6 класи), в яких викладалися спеціальні дисципліни. Відтак ставлення адміністрації семінарії до учнів загальноосвітніх та богословських класів суттєво відрізнялося: перших «тримали суворо, і навчання велося наполегливіше», а «богословів» вважали вже практично дорослими людьми, здатними себе контролювати. Тому, за свідченням В. Дубровського, «богослови» могли дозволити собі значно більше вольностей, ніж «ритори» чи «філософи». Він навіть наводив приклад, коли адміністрація залишала без уваги випадки пияцтва та «одвідування злочинних мест», мовляв, «нехай хлопці забавляються, – бо коли вони приймуть священний сан, – то це буде неприпустимо» [370, с. 22].

Крім родинного та семінарського виховання значний вплив на В. Дубровського у юнацькі роки мали його товариші, разом з якими він зростав, навчався та пізнавав світ. У семінарії В. Дубровський приятелював з В. Елланським та братами Євфимовськими. Саме оточення однодумців, закоханих у історію та захоплених ідеями національного визволення, спричинило зміну життєвої стратегії В. Дубровського, який відмовився наслідувати приклад батька-священика [488, с. 123].

Слід зауважити, що значний вплив на формування світогляду науковця мала унікальна атмосфера старовинного Чернігова з його багатою історією та визначними пам'ятками старовини. У мемуарах В. Дубровський часто згадував величні храми та церкви [263, с. 5; 228, с. 175], а також народну обрядовість, яка у «рідному Чернігові на початку ХХ-го століття була ще в повній силі» [359, с. 163].

У 1915 р. В. Дубровський став студентом Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька [205, арк. 115] [Додаток А]. Жити В. Дубровському доводилося на невеличку стипендію [201, арк. 8], відтак, як і більшість студентів, він займався репетиторством [315, с. 31]. Крім того, майже два роки він виконував обов'язки бібліотекаря студентської бібліотеки [119, арк. 480 зв.]. Умови життя були нелегкими: спершу разом з друзями винаймав житло, але в 1917 р. ситуація катастрофічно погіршилася, і він оселився у гуртожитку, де не було належних умов для підготовки до занять [370, с. 23].

Під час навчання в Ніжинському історико-філологічному інституті В. Дубровський вирізнявся старанністю і, як зазначено у його характеристиці, «виявив живу цікавість до науки, велику працездатність й непересічні здібності» [197, арк. 20, 21, 25, 29–31, 42; 198, арк. 24 зв. – 25, 46 зв. – 47; 199, арк. 11, 63, 79, 80, 99; 203, арк. 2 зв.]. Як свідчив В. Дубровський, траплялися випадки, коли за незадовільну оцінку на екзамені студента могли виключити без права відновлення. Крім того, іспити приймалися «комісійно»: у складі професора, який викладав курс, та двох «професорів-асистентів», які спеціалізувалися в інших галузях знань. Це забезпечувало обґрунтованість оцінки й унеможливлювало упередженість з боку викладача [370, с. 22].

Значний вплив на формування світогляду В. Дубровського, ставлення до навчання справили викладачі Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька [528, с. 182–185].

Майбутній вчений відзначав особливу вимогливість професора Г. Іллінського, хоча й називав його «великим диваком». Він дуже ретельно перевіряв знання студентів, вимагав досконалого знання матеріалу, викладеного на лекціях, та міг «зіпсувати» атестат навіть відміннику [370, с. 22].

Серед педагогів, яким В. Дубровський завдячував своїми успіхами не тільки у стінах інституту, а й у подальшій науковій роботі, він називав В. Ляскоронського [196, арк. 33, 55; 202, арк. 1 зв.]. Цей учень В. Антоновича [528, с. 146] справив значний вплив на формування В. Дубровського як майбутнього історика-дослідника, навчивши методам історичного аналізу і синтезу. В. Дубровський зазначав: «Вже з першої лекції ми відчули його вагу, як вдумливого дослідника, що вміє намічувати історичні проблеми й оригінально розв'язувати їх, іноді всупереч загальній думці інших істориків. Майстерне й контрольоване сполучення писемних відомостей з матеріальними здобутками археології приносило плодючі наслідки» [355, с.

48–49]. Зважаючи на це, протягом усього життя для В. Дубровського важливими залишалися позитивістські стандарти, зокрема, культивований В. Антоновичем та його послідовниками документалізм.

Визначаючи завдання для самостійного опрацювання, професор привчав студентів до індивідуальної самостійної роботи. Його лекції стали зразком у майбутній викладацькій діяльності В. Дубровського [355, с. 48–49]. В. Ляскоронський, на відміну від професора Г. Іллінського, ніколи не нав'язував власної точки зору, не підвищував голосу, а правильність власних міркувань доводив, використовуючи логічну аргументацію. Серед студентської громади В. Ляскоронський завжди користувався повагою завдяки своїй людяності, вмінню зацікавити предметом та своєрідністю викладу матеріалу.

Але найбільший вплив на становлення В. Дубровського як науковця, формування його історичних інтересів і безпосередній вибір теми дипломної роботи справив професор Г. Максимович, учень професора М. Довнар-Запольського. З Г. Максимовичем В. Дубровський товаришував і після закінчення інституту. В. Дубровський згадував, що цей викладач одразу привертав до себе увагу студентів, адже відрізнявся від усього професорського загалу зовнішньою елегантністю, прогресивністю мислення, відкрито проголошуючи себе конституційним демократом. Г. Максимович, як і В. Ляскоронський, завжди був привітний зі студентами та відкритий для спілкування у позанавчальний час [315, с. 30].

Г. Максимович уміло мотивував студентів до навчання, пояснюючи важливість для істориків розуміння соціально-економічних процесів. Матеріал викладав простою і зрозумілою мовою, розкривав основний зміст теми та ставив дискусійні питання. В. Дубровський пригадував: «Такі лекції були наче вікно в життя, пояснювали нам сучасність» [315, с. 30]. Траплялося, що студенти стоячи аплодували, прослухавши його лекцію.

Після Лютневої революції Г. Максимовичу вдалося отримати згоду Конференції професорів інституту на викладання української історіографії. Курс передбачав огляд літописів XVII – XVIII ст. і був своєрідним вступом до історії козаччини, яку також викладав Г. Максимович [315, с. 32].

Надзвичайно корисними для становлення В. Дубровського як майбутнього науковця-дослідника, педагога та архівіста, були семінарські заняття професора Г. Максимовича, на яких він знайомив студентів з джерелами з історії України, розповідав про архіви Києва, Москви та Чернігова. У 1917 р. перед від'їздом на Різдво до Чернігова В. Дубровський отримав завдання попрацювати у місцевих архівосховищах з метою виявлення матеріалів доби Гетьманщини. Він відповідально поставився до цього доручення, але архів Чернігівського губернського правління справив на початківця гнітюче враження. Персонал складався лише із завідувача та охоронця, які були вже старі й абсолютно байдужі до архівної справи. Жодних описів справ В. Дубровський не отримав, проте йому дозволили попрацювати з деякими документами XVIII ст., що мали відношення до

діяльності графа П. Рум'янцева-Задунайського. В. Дубровський пригадував, що його робота в архіві Чернігівського губернського правління не принесла бажаних результатів, але Г. Максимович поставився до невдачі з розумінням й підбадьорив тим, що будь-який досвід роботи з архівними документами важливий для дослідника.

З «легкої руки» професора Г. Максимовича В. Дубровський та його однокурсник М. Петровський обрали теми дипломних робіт з історії козаччини: В. Дубровський – «Данило Апостол і його гетьманство», а М. Петровський – «Козацькі війни перед Б. Хмельницьким» [205, арк. 117].

Влітку–восени 1918 р. В. Дубровський наполегливо працював над дипломною роботою. Сприяли йому науковий керівник Г. Максимович і колишній викладач Чернігівської духовної семінарії В. Дроздов, котрий допоміг одержати вільний доступ до фундаментальної бібліотеки цього навчального закладу [561, с. 243–246]. Як визнавав В. Дубровський, у цій роботі він використовував виключно друковані джерела, бо працювати в архівах у нього не було ні часу, ні можливості [315, с. 34].

У відгуку на дипломну роботу «Данило Апостол і його гетьманство» Г. Максимович відзначив старанність В. Дубровського та його хист до систематизації й інтерпретації джерел [204, арк. 1–1 зв.]. Рукопис складався з двох розділів: перший був присвячений біографії Данила Апостола, другий – його адміністративній, фінансовій, судовій, економічній та політичній діяльності. Науковий керівник визнав дипломну роботу «самостійним дослідженням, виконаним достатньо ґрунтовно» [200, арк. 39–39 зв.].

Зазначимо, що В. Дубровський і надалі продовжував працювати над тематикою цієї кваліфікаційної роботи аж до початку 1930-х рр. [66, спр. 5114, арк. 1; спр. 5117, арк. 1; 251, с. 46]. У 1926 – 1927 рр. В. Дубровський суттєво розширив її на основі документальних джерел, виявлених в архівах Харкова, Києва, Москви, Ленінграда й Дніпропетровському історичному музеї [520, с. 569]. Він листовно звертався до Д. Яворницького, який на той час керував Дніпропетровським музеєм [71, арк. 1; 277, с. 19], з проханням підказати, чи є в фондах музею матеріали про гетьманування Д. Апостола [217, с. 236]. У 1928 р. історик зробив доповідь про політичні взаємовідносини між Україною та Росією за часів гетьмана Данила Апостола на засіданні Історичної секції ВУАН [520, с. 570]. У 1931 р. В. Дубровський в Інституті історії української культури у Харкові оприлюднив ґрунтовну доповідь «Фінанси України за доби гетьмана Апостола» [251, с. 46]. Доопрацьована робота на початку 1930-х рр. складалася вже з 356 сторінок, проте опублікувати її не поталанило [1, арк. 1–2; 232, с. 80–81], а під час Другої світової війни рукопис взагалі був утрачений [315, с. 34].

Для В. Дубровського професор Г. Максимович став не лише науковим керівником, а й наставником, зразком, на який він орієнтувався. В. Дубровський вчився умінню уникати гострих питань, переймав

практичність Г. Максимовича, яка іноді межувала з «корисливістю», але, як й інші студенти, не засуджував, а навпаки, наслідував деякі життєві принципи свого учителя. Так, за рекомендацією Г. Максимовича він став репетитором у родині Ніжинського повітового старости за гетьмана П. Скоропадського. Професор порадив прийняти пропозицію, оскільки на студентську стипендію прожити було важко, а «чий діти – то було питання другорядне» [315, с. 31].

У 1919 р. В. Дубровський успішно захистив дипломну роботу, що дало підставу Г. Максимовичу порушити клопотання перед Конференцією Історико-філологічного інституту князя Безбородька щодо направлення В. Дубровського як професорського стипендіата до Київського університету св. Володимира [203, арк. 4; 204, арк. 1–1 зв.]. Втім, клопотання залишилося без відповіді, а перспективний випускник повернувся до Чернігова. Матеріальні негаразди не дозволили В. Дубровському продовжити навчання навіть коли виконувач обов'язків директора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька професор П. Тихомиров у липні 1920 р. підписав розпорядження про призначення його професорським стипендіатом у цьому навчальному закладі [203, арк. 2–2 зв.].

Повернувшись до Чернігова, В. Дубровський протягом п'яти наступних років поєднував роботу в радянських установах з педагогічною діяльністю у середніх і вищих закладах освіти міста [62, арк. 4; 452, с. 188] [Додаток Б].

З 1 травня 1919 р. він працював інструктором музейно-бібліотечної секції Чернігівської повітнаросвіти [123, арк. 71–72; 141, арк. 96; 367, с. 5], потім її завідувачем [116, арк. 1; 123, арк. 6 зв.], з кінця грудня 1919 р. – завідувачем позашкільного відділу Чернігівської повітнаросвіти [115, арк. 19, 32; 117, арк. 36], з лютого 1921 р. до початку 1922 р. – завідувачем Чернігівської повітполітосвіти [114, арк. 12], у 1922 – 1923 рр. очолював відділ наукової пропаганди Чернігівської губполітпросвіти [112, арк. 1–2; 145, арк. 2]. Загалом В. Дубровський виявив себе як здібний та перспективний співробітник, про що свідчить його швидке кар'єрне зростання [62, арк. 1 зв.].

Невдовзі В. Дубровський став членом Колегії позашкільного відділу Чернігівської повітполітосвіти, яка складалася з 5 осіб – голови, 3 інструкторів та завідувача бібліотечної секції [122, арк. 6]. Засідання зазвичай відбувалися раз на тиждень, але іноді скликалися й «екстренні». Пріоритетними завданнями визнавалися розгортання мережі театральних секцій, самодіяльних музичних колективів, а також підготовка кваліфікованих співробітників. Результатом діяльності Колегії стала низка пропозицій від 26 липня 1920 р., спрямованих на втілення у життя першочергових завдань у цій галузі. Крім того, було створено лекторське бюро та плакатну майстерню [116, арк. 1–4, 30, 42; 120, арк. 58, 60].

У 1919 р. В. Дубровський навчався на курсах у Києві при НКО, а наступного 1920 р. брав участь у Другій Всеукраїнській нараді з народної

освіти, кількох губернських та повітових з'їздах з позашкільної освіти [62, арк. 7]. У його доповідях на з'їздах ішлося про основні аспекти роботи позашкільного відділу Чернігівської повітнаросвіти та необхідність змін у матеріальному й кадровому забезпеченні місцевих бібліотек [108, арк. 10]. Втім, ентузіазм В. Дубровського не дав очікуваних результатів: відвідування новостворених бібліотек не набуло масового характеру, а курси з підготовки бібліотечних працівників працювали переважно «на папері» [113, арк. 12–17].

Згідно рішення Раднаркому України від 21 травня 1921 р. Наркомосвіті було доручено організувати ліквідацію неписьменності серед населення України віком від 8 до 50 років. На місцях з цією метою створювалися Надзвичайні комісії з ліквідації неписьменності. До складу Чернігівської губернської комісії входив і В. Дубровський [110, арк. 27 зв., 42].

У 1920 р. В. Дубровський був членом губернської Комісії по святкуванню річниці Жовтневої революції та виявив свої організаторські здібності під час влаштування виставки з історії революційного руху і радянського будівництва [165, арк. 29]. У 1922 р. він як завідувач відділу наукової пропаганди Чернігівської губполітосвіти [109, арк. 21 зв.] брав участь у роботі Першої Всеукраїнської наради з політосвіти [145, арк. 2 зв.]. Тематика доповідей та публікацій В. Дубровського була пов'язана з посадовими обов'язками у радянських установах Чернігова [145, арк. 4 зв.].

Між тим, наукові амбіції та професія педагога вимагали від В. Дубровського наполегливої праці з документами та літературою. У 1919 р. він виклопотав у голови Комісії, що займалася розподілом бібліотеки колишньої Чернігівської духовної семінарії, дозвіл користуватися її фондами для вивчення історії України XVII – XVIII ст. [107, арк. 118]

Варто зауважити, що на початку 1920-х рр. у провідних вищих навчальних закладах України почали створюватися науково-дослідні кафедри. 17 лютого 1922 р. Колегія Головпрофосвіти УСРР ухвалила рішення про відкриття Науково-дослідної кафедри історії, культури і мови в Ніжині у складі трьох секцій: української та російської історії (керівник – проф. В. Ляскоронський, дійсні члени – проф. Г. Максимович і проф. М. Бережков), української й російської літератури та мови (керівник – проф. В. Резанов, дійсні члени – проф. О. Грузинський) і античної культури (керівник – проф. П. Тихомиров, дійсні члени – проф. І. Турцевич та проф. І. Семенов). Очолював кафедру проф. П. Тихомиров, а у квітні 1923 р. його замінив проф. В. Резанов [513, с. 32–33]. Склад ННДК не був постійним, втім основне ядро науковців залишалося незмінним протягом усього періоду її функціонування [413, с. 120].

Перед ННДК було поставлено досить широке коло завдань [442, с. 388]: вивчення наукових проблем та залучення наукових співробітників кафедри до педагогічної праці; підготовка спеціалістів; участь у громадському житті країни; «допомога в національно-культурному будівництві» як «центру української науки і культури» [417, с. 39]. Слід

зазначити, що більшість поставлених завдань було реалізовано, відтак, на думку А. Острянка, ННДК стала одним із форпостів Ніжинської історичної школи, що посідала помітне місце у вітчизняній історіографії тієї доби [511, с. 298; 512, с. 75–82; 514, с. 37;].

Потреба у нарощуванні наукового потенціалу та підготовці резерву кадрів зумовили відкриття при ННДК аспірантури. У 1922 – 1929 рр. аспірантами стали близько 30 осіб – А. Єршов, В. Євфимовський, В. Фесенко, П. Кліміша, Д. Кучеренко та ін. Керували їхньою роботою Г. Максимович, М. Бережков, а згодом і М. Петровський [514, с. 34].

Вступивши 8 квітня 1922 р. до аспірантури при ННДК [205, арк. 117], В. Дубровський почав працювати над дисертацією з історії селянства Лівобережної України у XVIII ст. під керівництвом професора Г. Максимовича, який з лютого 1923 р. до січня 1924 р. очолював секцію української та російської історії. Характеризуючи роботу з аспірантами, Г. Максимович зазначав: «Мета керівника – виробити з аспіранта вченого дослідника... При підготовці аспірантів потрібно звертати головну увагу не на засвоєння ними фактичних знань, а на оволодіння науковим апаратом та методом» [413, с. 122]. Зазначимо, що навчання В. Дубровського у ННДК не означало його повернення до Ніжина – за домовленістю з Г.

Максимовичем аспірант поєднував наукову і викладацьку роботу у Чернігові з навчанням в аспірантурі, надсилаючи до ННДК звіти про свої наукові дослідження [205, арк. 117]. Проте завантаженість роботою у Чернігові постала на заваді подальшому навчання В. Дубровського в аспірантурі. У грудні 1923 р. його було відраховано з аспірантури при ННДК через те, що молодий науковець не склав вчасно «соціально-економічного мінімуму» [206, арк. 1]. Зазначимо, що в подальшому В. Дубровський не афішував згадану подію, пояснюючи її від'їздом наукового керівника Г. Максимовича, котрий, отримавши посаду в Таврійському університеті в Сімферополі, залишив Ніжин [441, с. 66]. Відтак, наприкінці 1923 р. В. Дубровського було прикріплено до Науково-дослідної кафедри історії української культури в Харкові [62, арк. 7; 174, арк. 9а].

Науково-дослідна кафедра історії України при ХІНО була створена у жовтні 1921 р. згідно з рішенням Наркомосвіти України [419, с. 68]. Згодом В. Дубровський писав, що «тодішній заступник наркома освіти латиш Ян Петрович Ряппо... цілком покладався на авторитет, досвід і творчу ініціативу свого консультанта в питанні науково-дослідних катедр – акад. Д. І. Багалія. Тому фактичним творцем мережі їх в УССР був останній» [251, с. 33–34].

Очолювана Д. Багалієм інституція, відповідно до затвердженого у жовтні того ж таки року штату і структури, мала поділятися на три секції: історії України (голова – проф. Д. Багалій), етнографії та фольклору (голова – проф. М. Сумцов, а згодом – проф. О. Ветухов), а також історії революції в Україні та в Росії (голова – М. Балабанов), втім, третя секція

так і не була створена. Фактично робота Харківської науково-дослідної кафедри почалася у березні–квітні 1922 р. із зарахуванням штатних професорів та прийомом перших аспірантів [222, с. 158–171; 412, с. 28]. У 1925 р. ХНДК була реорганізована в Кафедру історії української культури, що у 1925 – 1926 рр. нараховувала в своєму складі 25 співробітників та аспірантів [462, с. 69–70]. З кінця 1928 р. представник кафедри брав участь у роботі Комітету охорони пам'яток культури [30, арк. 37].

Д. Багалій, новий науковий керівник В. Дубровського розгорнув активну діяльність з метою створення власної наукової школи. Це й не дивно, оскільки, за свідченням В. Дубровського, «в той час його авторитет, як фахівця-історика, був неспірним, бо щойно перед тим він успішно дораджував під час переговорів Московського большевицького уряду з Польщею щодо деталей Ризької мирної угоди... Це був несумнівний дипломатичний успіх консультанта-історика акад. Д.І. Багалія» [251, с. 29].

На думку О. Богдашиної, у 1920-х рр. в Україні існували три основні історіографічні напрямки: 1) неонародницька школа акад. М. Грушевського (НДК історії України та установи Історико-філологічного відділу ВУАН); 2) «марксистська» школа акад. М. Яворського (Харківський інститут марксизму); 3) «соціально-економічна» школа акад. Д. Багалія (ХНДК історії української культури) [412, с. 12–13].

Зміна наукового керівника наприкінці 1923 р. не призвела до перегляду сприйняття В. Дубровським історичного процесу, оскільки методологічні засади нового наставника – принцип документалізму, методи історичного дослідження й синтезу – були близькі аспіранту ще зі студентських років. Крім того, історичними поглядами та концепціями, методологічними засадами й навіть манерою поведінки Д. Багалій був дуже схожий на попереднього наукового керівника В. Дубровського Г. Максимовича. Зокрема, погляди М. Довнар-Запольського, учнем якого був Г. Максимович, мали багато спільного з методологією, якої дотримувався Д. Багалій. Зрештою, новий науковий керівник був для В. Дубровського ще одним прикладом представника старої інтелігенції, яка скористалася українізацією для подальшого розвитку історичної науки.

Свідченням ширшої поваги В. Дубровського до Д. Багалія стала публікація в 1959 р. у календарі-альманасі «Відродження» (Буенос-Айрес, Аргентина) спогадів «Академік Дмитро Іванович Багалій» [251, с. 28–50]. В. Дубровський навів багато цікавих і маловідомих фактів з життя свого вчителя та наставника, якого вважав «винятковим дипломатом», котрий вміло поєднував плідну наукову діяльність з роботою в радянських установах. В. Дубровський з цього приводу відзначав, що «такий видатний діяч передреволюційного часу зміг не тільки уникнути большевицьких репресій проти «буржуазії», проти «буржуазних націоналістів», тощо, але навіть бути й при большевиках впливовою людиною у своїй ділянці (науковій)» [251, с. 32].

У березні 1924 р. В. Дубровський захистив промоційну працю «Біглі селяни Лівобережної України в XVIII ст.», після чого його зарахували до розряду наукових співробітників ХНДК [44, арк. 16; 221, с. 11]. Науковий комітет Народного комісаріату освіти затвердив це рішення кафедри у грудні того ж таки року [62, арк. 7], а у списках наукових співробітників за 1928 р. В. Дубровського було віднесено до другої категорії [46, арк. 1].

Наприкінці 1920-х рр. Харківську науково-дослідну кафедру історії української культури не оминула хвиля реформування науково-освітніх установ. Її було перетворено у Науково-дослідний інститут історії української культури імені Д. Багалія [412, с. 35]. Після смерті Д. Багалія у 1933 р. його очолив Д. Похилевич. Відповідно до спогадів В. Дубровського, його призначення було «ніби в насмішку» покійному директорові, оскільки Д. Похилевич «не мав жодних наукових праць, а був просто висуванцем ЦК КПБУ» [251, с. 49].

Значну увагу В. Дубровський повсякчас приділяв краєзнавчим дослідженням. Молодий педагог-науковець залучав до роботи у цій галузі й студентів. У 1922 – 1924 рр. при ЧІНО діяв організований В. Дубровським історико-архівний гурток – нова форма популяризації архівознавства й архівної справи серед молоді та підготовки кваліфікованих архівістів [145, арк. 11]. Рішенням губвиконкому у січні 1923 р. В. Дубровського було призначено на посаду завідувача Чернігівського губернського історичного архіву, а ще за півроку – завідувача губернського архівного управління [145, арк. 3 зв., 5].

У червні 1925 р. у складі Наркомосвіти України було створено Управління наукових установ, посаду заступника голови якого обіймав науковий керівник В. Дубровського академік Д. Багалій. За рекомендацією останнього він переїхав до Харкова, де з 1 червня 1925 р. і до 15 липня 1930 р. працював завідувачем музейно-бібліотечної секції Укрнауки [40, арк. 17 зв.]. Водночас В. Дубровський був інспектором (1925 – 1930 рр.) [502, с. 28] та заступником голови (з 23 травня 1930 р.) УКОПК. Як представник Укрнауки В. Дубровський брав участь в роботі багатьох наукових конференцій та з'їздів у галузі музейної, бібліотечної, пам'яткоохоронної, архівної справи та сходознавства [488, с. 130–132].

Посадові обов'язки В. Дубровського мали безпосереднє відношення до пам'яткоохоронної діяльності на теренах УСРР, що значною мірою розширило спектр його наукових інтересів. Відповідно до звіту вченого як наукового співробітника ХНДК за перше півріччя 1925 р., він продовжував розпочатий ще у 1923 р. [300, с. 4] аналіз нововиявлених джерел з архіву секретної канцелярії чернігівського губернатора та архіву Чернігівського губернського дворянського зібрання і підготував рукопис книги «Селянські рухи на Чернігівщині після визволення (1861 – 1866 рр.)». Крім того, В. Дубровський продовжував роботу по дослідженню та підготовці до видання так званого «Голіцинського» атласу України 1778 р. та працював з документами Київського центрального архіву

давніх актів, що були пов'язані з Чернігівським Єлецьким монастирем [483, с. 391].

1925 р. виявився для В. Дубровського справді доленосним: він отримав вчене звання за фахом «історія України» та вдало розпочав кар'єру в Укрнауці. Тоді ж він зустрів свою майбутню дружину Ольгу Михайлівну Галкіну. Вона народилася в 1904 р., здобула фах лікаря-педіатра і працювала у дитячому будинку [228, с. 192–193]. На жаль, про родинне життя В. Дубровського залишилося дуже мало інформації. Проте відомо, що у сім'ї були теплі стосунки, які й допомогли її членам разом подолати усі перешкоди на тернистому життєвому шляху. «Господь Милосердний, – писав В. Дубровський, – благословив мені пройти неушкодженим через тортури в'язниць і вогонь фронтів найстрашнішої з воєн» [228, с. 195].

19 серпня 1932 р. в родині народився син Ярослав, а 11 січня 1938 р., вже після повернення В. Дубровського із заслання – дочка Світлана [228, с. 193]. Судячи з мемуарів та листів В. Дубровського до митрополита Іларіона (Огієнка), він дуже любив своїх дітей та прагнув улаштувати їхнє життя якнайкраще [219, с. 120; 228, с. 195]. Принагідно слід зауважити, що на початковому етапі вихованням займалася переважно Ольга Дубровська, оскільки, коли Ярославу ледве виповнився рік, В. Дубровського було заарештовано. Після народження дочки В. Дубровський, через заборону мешкати й працювати у 42 найбільших містах СРСР, довгий час не міг долучитися до родини [530, ч. 22–23, 23 червня, с. 3]. Втім, його батьківська любов яскраво виявлялася у ставленні до дітей. Зокрема, в листуванні з митрополитом Іларіоном (Огієнком) вже 1949 р. серед першочергових причин еміграції до Америки В. Дубровський називав піклування про майбутнє сина й доньки: «Діло йде не стільки про нас, батьків, які могли б як-небудь домучитися решту років свого життя... , а про дітей, яким треба дати можливість жити щасливими в вільній країні» [228, с. 195].

Протягом 1925 – початку 1930-х рр. В. Дубровський вдало поєднував науково-педагогічну і громадську діяльність з плідною науковою роботою, про що свідчать опубліковані у цей період монографії, статті, розвідки, рецензії [547, с. 101–102]. В. Дубровський вражав сучасників та своїх біографів надзвичайною працездатністю. Зокрема, І. Матяш дивувалася інтенсивності та результативності праці В. Дубровського, оскільки, «здавалося, він працював по 24 години на добу» [488, с. 127].

Найбільш результативними періодом діяльності В. Дубровського на Харківській кафедрі історії української культури були 1926 – 1929 рр. Такий висновок можна зробити, проаналізувавши щорічні звіти В.

Дубровського як наукового співробітника історичної секції цієї установи, оприлюднені на сторінках Бюлетеня Укрнауки «Наука на Україні» [222, с. 158–171], та бібліографію вченого. За цей час він підготував до друку 10 книг та близько 40 статей, відгуків і рецензій. У цей період В. Дубровський також багато працював у архівах не лише на теренах УСРР, але й у Москві

та Ленінграді, що значно збагатило джерельну базу його досліджень [62, арк. 29 зв.].

Співробітники кафедри історії української культури, реорганізованої у 1930 р. в Інститут історії української культури, почали застосовувати формаційну періодизацію історії України, розглядали державу як позитивний чинник історичного розвитку, але пріоритетну роль відводили соціально-економічним факторам. Водночас, В. Дубровський залишався на позиціях документалізму, що засвідчила його негативна рецензія «Найновіша совєтська концепція історії України» [319, с. 71–108], надрукована 1956 р. в «Українському збірнику» в Мюнхені. Вчений «розвінчував» марксистську методологію з її прагненням «написати історію України по-своєму» [293, с. 5]. В. Дубровський вважав, що для об'єктивного висвітлення історичних подій дослідник повинен дотримуватися «вимог науки щодо повноти, безсторонності добору й критики джерел, а також об'єктивності зображення процесу історичного розвитку» [319, с. 71]. Крім того, на думку В. Дубровського, «було б великою помилкою не зважати, слідом за ортодоксальними марксистами, на життєформуючу роль ідей і концепцій» [298, с. 2].

В літературі поширена точка зору, що В. Дубровський до арешту у 1933 р. безперервно залишався науковим співробітником Харківського науково-дослідного інституту історії української культури. Проте мемуари науковця спростовують це твердження. Восени 1931 р. після кампанії «самокритики» він змушений був за власним бажанням перейти на посаду вченого секретаря Інституту матеріальної культури [251, с. 47–48].

В. Дубровський пояснив подібне рішення тим, що його доповідь «Фінанси України за часів гетьмана Данила Апостола» [251, с. 43] була підтримана Д. Багалієм й безпартійною частиною співробітників Інституту, але розкритикована комячейкою, оскільки вона, мовляв, «аж ніяк не годиться з погляду «марксо-ленінської методології» [251, с. 47]. Відтак, В. Дубровський зрозумів, що його звільнення стало лише питанням часу, а тому єдиний вихід побачив у переході до іншої установи: «Тому я визнав за краще вийти з інституту, щоб не наражатися на дальшу боротьбу, що була будьщо нерівною в тих умовах, та щоб не спричинити акад. Д.І. Багалію дальших клопотів» [251, с. 48].

Навесні 1933 р. відбулося об'єднання Інституту історії української культури та Інституту матеріальної культури в єдиний Інститут культури імені Д. Багалія, в якому В. Дубровський обійняв посаду наукового співробітника [412, с. 35–36]. Він досить негативно оцінив атмосферу, що склалася в Інституті. По-перше, після смерті М. Скрипника посилювався тиск з боку партійного керівництва на наукові установи, по-друге, новий директор Інституту не зміг скоординувати діяльність співробітників, по-третє, після смерті Д. Багалія суттєво змінився особовий склад Інституту – дехто звільнився за власним бажанням, а декого звільнили «з подачі» комячейки. На думку В. Дубровського, Д. Багалію пощастило не дожити до

«розгрому створеної ним поважної української наукової інституції» – «з уходом Дмитра Івановича перегорнулася сторінка наукового життя Харкова й України» [251, с. 49–50].

Робота Інституту історії української культури імені Д. Багалія тривала у тісній взаємодії з ВУАН. Інститут звітувався перед Академією наук про обсяги виконаної роботи, а наукові співробітники брали участь у роботі комісій ВУАН [412, с. 21]. У 1924 – 1930 рр. В. Дубровський також співробітничав з Історичною секцією ВУАН [518, с. 164].

Перші наукові контакти В. Дубровського з ВУАН були обумовлені зростанням інтересу до вивчення історичного минулого окремих регіонів [462, с. 69], зокрема Чернігівщини, й датувались 1923 – 1924 рр. Н.

Полонська-Василенко у своєму нарисі історії ВУАН писала: «Тісний зв'язок встановила ВУАН з Черніговом, завдяки енергії Я.М. Ждановича та В.В. Дубровського» [518, с. 98].

В. Дубровський намагався налагодити особисті контакти з М. Грушевським. Після повернення останнього з еміграції В. Дубровський відправив йому для ознайомлення примірник звіту про роботу Чернігівського історико-архівного гуртка за 1923 р. і запросив відвідати Чернігів. Академік пристав на пропозицію В. Дубровського і влітку 1924 р. разом з родиною відвідав Чернігів [226, с. 144; 239, с. 3].

Зазначимо також, що В. Дубровський склав «проект Меморандуму ВУАН до ВУЦВК у справі поліпшення стану архівів» на Україні, брав участь у роботі Археографічної комісії ВУАН [65, спр. 8201, арк. 85 зв.], засіданнях Історичної секції ВУАН і оприлюднював на них свої доповіді. Наприклад, у звіті про діяльність Історичної секції за 1928 р. ішлося про виступ В. Дубровського на прилюдному засіданні в Києві з доповіддю про гетьманування Данила Апостола [215, с. 12].

Як співробітник ВУАН В. Дубровський разом з М. Грушевським, С. Шамраєм, О. Гермайзе, В. Євфимовським брав участь у роботі Міжнародного аграрного інституту [63, спр. 2320, арк. 1]. Цей Інститут, створений в Москві у 1925 р. при Селянському Інтернаціоналі (Міжнародній селянській раді), займався дослідженням аграрного та селянського питань в історії різних країн [493]. Діяльність В. Дубровського зацікавила правління Міжнародного аграрного інституту в контексті тематики його робіт, зокрема, праці «Селянські втечі на Лівобережній Україні в 1782 – 1791 рр.» [63, спр. 2321, арк. 1].

Крім роботи у наукових інституціях та радянських установах науковець паралельно на громадських засадах виконував обов'язки відповідального секретаря Шевченківського комітету (1925 – 1933 рр.) та Центральної Комісії з увічнення пам'яті М. Коцюбинського (1926 – 1933 рр.). Протягом 1925 – 1929 рр. В. Дубровський очолював соціально-історичну секцію Харківського наукового товариства [447]. З кінця 1920-х рр. і до 1933 р. він був дійсним членом Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства й активно працював у галузі тюркології, про що мова піде в

окремому підрозділі дисертаційного дослідження.

Останній період життєвого шляху В. Дубровського в Україні (1933 – 1943 рр.) виявився найважчим, найдраматичнішим та найдискусійнішим. На нього припадають арешт, заслання, життя з тавром «колишнього політв'язня», окупація та еміграція. До того ж, ця сторінка біографії В. Дубровського залишається практично недослідженою.

Після заклику Й. Сталіна 27 червня 1930 р. на XVI компартійному з'їзді до «розгортання наступу соціалізму по всьому фронту» [425, с. 57] розпочалися масові політичні репресії, спрямовані переважно проти національної інтелігенції [289, с. 5; 306, с. 5]. У «жорнах репресивної машини» опинилися численні представники політичної, наукової та культурної еліти України [390, с. 90].

На думку українських істориків С. Білоконя, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Даниленка [409; 424], режим не лише прагнув абсолютного домінування в усіх сферах життя, включаючи наукову й культурну, але й шляхом «боротьби проти націоналізму» [424, с. 166] намагався внести суттєві корективи в історичну пам'ять народу [409, с. 31]. Саме з метою ліквідації ідеї української державності та забезпечення у такий спосіб цілісності СРСР ще на початку 1920-х рр. було вжито заходів щодо встановлення контролю над «буржуазною ідеологією» [424, с. 177].

Масований наступ на наукову еліту радянської столиці України – Харкова відбувся у 1933 – 1934 рр. [506, с. 198–199]. Дослідниця пам'яткоохоронного руху на Харківщині І. Чернікова простежила зв'язок між самогубством наркома освіти М. Скрипника і початком «заздалегідь запланованої «чистки» серед пам'яткоохоронців». Вона припустила можливість використання самогубства як підстави для звинувачення тих, хто ховався «за широкою спиною Скрипника» [568, с. 170]. Слід зазначити, що у спогадах В. Дубровського «Микола Скрипник, як я його бачив» [313, с. 143–161], опублікованих в еміграції у 1957 р., було висунуто тезу, подібну до думки І. Чернікової, про взаємозв'язок самогубства М. Скрипника та масових політичних репресій в Україні. В. Дубровський писав: «Фатальна смерть Миколи Скрипника, старого большевика, соратника В. Леніна, ідеолога й організатора першого уряду УССР, теоретика «ленінської національної політики» в Україні, ініціатора утворення ССРСР і автора першої конституції його, непохитного українізатора... кинула на його чин і на весь період його урядування підсоветській Україні трагічну тінь» [313, с. 143].

Тактовний і далекоглядний В. Дубровський усе ж залишався безпартійним, що наприкінці 1920-х рр. значно загальмувало його просування кар'єрною драбиною, а у 1928 р. змусило залишити педагогічну діяльність у ХІНО. За даними Р. Подкура, у 1920-х – на початку 1930-х рр. радянські спецслужби встановили контроль за «антирадянським елементом», щоб ще в зародку виявити та ліквідувати «контрреволюційні організації та осіб» [516, с. 91–92]. Відтак, В. Дубровський одним з перших

серед українських науковців після процесу у справі СБУ потрапив під пильний нагляд ДПУ [569, с. 30].

Наприкінці 1933 р. групу харківських учених-гуманітаріїв, у тому числі й В. Дубровського, було звинувачено в участі у міфічній контрреволюційній організації [570, с. 14].

В. Дубровського заарештували 15 листопада 1933 р. Ученому інкримінувалося, що починаючи з 1928 р. він був активним учасником Харківського філіалу контрреволюційної організації, яка ставила за мету шляхом військового повстання повалити радянську владу [96, арк. 140].

Цей вигаданий блок керувався з Харкова і мав налагоджені зв'язки з ленінградською організацією українських націоналістів. Звинувачення В. Дубровського, як й інших заарештованих у цій справі, базувалося не на доказах, а переважно на «зізнаннях» та свідченнях заарештованих [96, арк. 144].

До Харківської організації «долучили» завідувача відділу прикладного мистецтва О. Нікольську, наукового співробітника відділу прикладного мистецтва О. Поплавського; завідувача Харківського музею українського мистецтва С. Таранушенка та наукового співробітника П. Жолтовського; наукових співробітників Інституту культури імені Д. Багалія Д. Гордєєва та В. Дубровського; наукового співробітника Книжкової палати УСРР Я. Стешенка та ін. [98, арк. 254].

17 листопада, вже за два дні після арешту, співробітники НКВС «вмотивували» В. Дубровського написати «щиросердне зізнання» [96, арк. 144]. Він визнав себе винним у тому, що в 1925 – 1930 рр. належав до контрреволюційної організації, згуртованої навколо М. Яворського й К. Коника, а після утворення ХНДК приєднався до контрреволюційного блоку наукових та музейних співробітників, організованого з «українських нацдемів та російських великодержавників». В. Дубровський «відверто розповів», як успіхи соціалістичного будівництва протягом останньої п'ятирічки переконали його у необхідності «ідеологічного переоснащення», а «утримання під вартою стало останнім поштовхом до справжнього щиросердного зізнання». Він додавав шаблонні для подібних «вибитих» зізнань фрази про те, що готовий спокутувати провину правдивим викладом подій під час слідства [96, арк. 142].

На допитах та очних ставках слідчі примушували морально зламаного науковця «зізнаватися» далі й далі [489, с. 135]. Крім того, В. Дубровського турбувала доля родини – дружини та однорічного сина, які втратили годувальника. Подібну ситему отримання свідчень О. Семененко називав «раціоналізацією катування», коли на допитах робили усе можливе й неможливе, щоб отримати потрібні свідчення [240, с. 182].

17 грудня 1933 р. В. Дубровський заявив, що головною метою організації було відновлення капіталістичних відносин на теренах Радянського Союзу й об'єднання Східної та Західної України в незалежну самостійну державу чи «більш менш автономне державне утворення

«Соборної України» [96, арк. 144].

На одному з допитів слідчий зробив спробу встановити витoki формування «націоналістичних поглядів» В. Дубровського. Науковець визнав: «Шляхом, що привів мене до вступу у контрреволюційну організацію, були загальні умови мого розвитку, освіта, обставини мого особистого життя та зв'язок з українськими націоналістичними колами» [96, арк. 146]. Серед людей, яких він згадував у цьому контексті, були чернігівці В. Елланський та брати Євфимовські, наукові керівники Г. Максимович та Д. Багалій, друзі по навчанню в Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька І. Ковалевський та П. Білецький. В. Дубровський згадав і своїх численних колег Ю. Меженка, С. Устименка, В. Шугаєвського, І. Чудновську, А. Лебедя, Б. Луговського та ін. [96, арк. 106].

Ключовою подією у формуванні «націоналістичних поглядів» В. Дубровського став буцім-то переїзд до Чернігова та вступ до створеної Я. Ждановичем контрреволюційної організації. Першочерговою метою об'єднання вважалося «націоналістичне виховання української молоді, тобто підготовка контрреволюційних кадрів для боротьби з радянською владою» [96, арк. 148].

Окрім цього наклепу на Я. Ждановича, В. Дубровський визнав і за собою подібний «гріх»: «Особисто я організовував тоді історико-архівний гурток зі студентів ІНО, де і проводив контрреволюційну роботу по вихованню й підготовці націонал-шовіністичних кадрів» [96, арк. 148].

Під тиском слідчих В. Дубровський зізнався у підтримці кількох контрреволюційних організацій одночасно: Д. Багалія, М. Грушевського, М. Яворського, а пізніше К. Коника та Д. Гордєєва [96, арк. 149]. Перерахував В. Дубровський і прізвища тих, кого начеб-то «завербував» [96, арк. 150–151].

Незважаючи на «відвертість» В. Дубровського, уповноважений другого відділу ДПУ Резніков, який його допитував, вважав за необхідне продовжити термін слідства ще на місяць, аргументувавши це уточненням певних обставин кримінальної справи та залученням свідків з інших міст [96, арк. 153].

Майже через 80 років після цих подій важко об'єктивно аналізувати й досліджувати архівно-кримінальну справу В. Дубровського та з'ясовувати причини самонаклепів і здобутих під тортурами свідчень проти вчорашніх колег, однодумців чи навіть друзів. Проте у мемуарах В. Дубровський неодноразово вибачався перед нащадками за свої вимушені вчинки, продиктовані жагою до життя та прагненням порятунку родини. Вже в еміграції він згадував: «Людину заарештовують і садовлять, і кажуть їй, що вона – «злочинець» проти совітської влади, і примушують її «признаватися» в чому вона винна (тобто вигадати на себе)» [228, с. 191].

Зрештою, свідчення Д. Гордєєва, О. Поплавського та інших фігурували й у звинуваченні самого В. Дубровського. На допитах Д. Гордєєв казав, що

Д. Багалій звів його з В. Дубровським, охарактеризувавши останнього як українського шовініста [96, арк. 169], а О. Поплавський визнав, що його завербував В. Дубровський [97, арк. 24, 106].

Подаючи у 1956 р. генеральному прокурору СРСР прохання про реабілітацію, О. Поплавський викривав «нелогічність» та «штучність» справи про «російсько-український фашистський блок»: «Розуміючи, що однієї боротьби на ідеологічному фронті для звинувачення буде недостатньо, Резніков, обрав в якості головної дійової особи мене, як збирача зброї для повстання, яке нібито готується. На мої справедливі зауваження, що в наш час воювати музейною зброєю принаймні смішно, Резніков відповів, що партизани воювали і кременевими рушницями» [98, арк. 4 зв.]. Зазначений епізод мав безпосереднє відношення і до В.

Дубровського, оскільки його також назвали серед організаторів-збирачів фонду зброї з музейних колекцій. Крім того, він мав відповідні повноваження й долучився до призначення О. Поплавського на посаду завідувача відділу зброї в Харківському художньо-історичному музеї [96, арк. 170].

У звинувачувальному висновку йшлося про те, що «російсько-український фашистський блок» ставив за мету: а) поширення націоналістичних ідей та відродження національної культури; б) антимарксистську пропаганду; в) агітацію серед знаних науковців та вербування й виховання нових членів організації з представників контрреволюційної націоналістичної інтелігенції; г) максимальне залучення усіх націоналістичних сил з використанням релігії, що сприяє національному піднесенню; г) розстановку «своїх людей» на відповідних посадах у наукових інституціях центральних міст та на периферії; д) саботаж і шкідництво в науковій та музейній роботі; е) підготовку аспірантів та студентів як основної сили збройного повстання; є) вилучення та створення з музейних колекцій фонду зброї для озброєння повстанців тощо [96, арк. 162, 170].

Зрештою, звинувачення у сфальсифікованій справі виявилися серйозними – не просто контрреволюційна діяльність, але й підготовка збройного повстання задля повалення радянської влади. Вироки пом'якшили «щирісірні зізнання» – учасників блоку засудили на строки від 3 до 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах [97, арк. 32 зв.]. Надзвичайну витримку та силу волі проявили жінки: О. Нікольська не визнала себе винною з жодного пункту інкримінованих звинувачень, а К. Берладіна «зламалася» лише після очної ставки з О. Поплавським [96, арк. 130; 98, арк. 46].

В. Дубровському, врахувавши його «каяття», інкримінували приналежність до 1927 р. до українського націоналістичного блоку, а з 1927 р. – керівництво українсько-російським фашистським блоком; використання службового становища для працевлаштування контрреволюційних кадрів у музейних та пам'яткоохоронних установах;

вербування контрреволюціонерів; створення повстанських організацій на периферії під виглядом гуртків «Друзів музею» [98, арк. 46].

Рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 24 лютого 1934 р. В. Дубровського засудили за ст. 54 – 2, 54 – 4, 54 – 11 до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовому таборі [98, арк. 46]. З червня 1934 р. до лютого 1936 р. він перебував у другому відділі Бамлагу, а з лютого 1936 р. до звільнення навесні 1937 р., за рахунок «зачоту робочих днів» за 1934 – 1936 рр. [285, с. 54–55], – у восьмому відділі того ж Бамлагу в м. Свободне.

Подробиці перебування В. Дубровського у виправно-трудовому таборі відомі з його мемуарів «2-й Відділ БАМЛАГу ГПУ-НКВД», оприлюднених спочатку у газеті «Наша Батьківщина» (1964 р.) [284], а за рік виданих окремою книгою у Нью-Йорку [285]. Зауважимо, що В. Дубровський і надалі висвітлював свої «тюремні будні» та характеризував радянські тюрми й виправно-трудова табори [369, с. 5; 344, с. 5]. Колишній політв'язень неодноразово звертався до цієї тематики у спогадах, а у 1952 р. опублікував рецензію під назвою «Машина масового вбивства» на книгу Ю. Марголіна «Путешествие в страну зе-ка» [312]. Проводячи паралель зі своїм ув'язненням, В. Дубровський констатував спільну мету авторів більшості мемуарів про табори: «Назва твору – «Мандрівка в країну з/к» – підкреслює намір автора описати цю, раніше йому, а досі й більшості європейців невідому «країну». Це єдина країна світу, де нема суперечок про Советський Союз, нема помилки й нема ілюзій» [312, с. 6].

Згідно з постановою РНК СРСР 1932 р. «Про будівництво Байкало-Амурської залізниці» для реалізації цього проекту передбачалося залучити 25 тис. чол., проте вдалося знайти лише 2,5 тис. робітників. Проблему на «одному з найбільших будівництв другої п'ятирічки» [525, с. 2] вирішили за рахунок використання безкоштовної робочої сили, створивши на Далекому Сході наприкінці 1932 р. найбільший в країні виправно-трудова табір – БАМ. Зазначимо, що на Забайкаллі зазвичай рік роботи зараховували за два [536, с. 13]. Журналісти виявляли здивування та захоплення темпами будівництва: «Дорога будується казково швидкими темпами. У ДВК (Далекосхідний край – В.К.) немає будівельних сезонів – будівництво йде цілий рік. У полярні морози, заметілі будівельники врубуються у гранітні скелі» [556, с. 4].

Дорога на виправні роботи видалася важкою – 24 дні безперервної подорожі у замкненому вантажному вагоні [285, с. 27]. Серед 36 ув'язнених, що їхали разом з В. Дубровським, були Д. Гордєєв, С. Таранушенко та М. Зумер [536, с. 13], а також 6 інженерів, 5 селян, а решта – справжні злочинці: грабіжники, убивці, кишенькові злодії, гвалтівники та ін. В. Дубровський нарікав, що «новоприбулий інтелігент з/к виділявся своєю ще не нівельованою під кацетний стандарт зовнішністю й поведінкою, але час і обставини примушували і його неминуче піддітися впливові цього кацетного середовища» [285, с. 27].

Аналізуючи спогади В. Дубровського про перебування на БАМі, впадають у вічі не лише його відрив до нових реалій життя, становища ув'язненого, огида від умов існування та контингенту злочинців, з якими він був змушений співіснувати, але й подив обсягами та організацією будівництва [285, с. 10–11]. Підтвердження масштабності проекту знаходимо й у радянській пресі. Це будівництво, якщо вірити кореспондентам «Правды» В. Ходакову та «Известий» Д. Рудю, станом на 1935 р. не мало собі рівних в СРСР за багатьма показниками [525, с. 2; 556, с. 4].

Штаб другого відділу Бамлагу поділявся на 15 «частин», кожна з яких виконувала свої специфічні функції. Спогади В. Дубровського були сфокусовані на діяльності виробничо-технічної частини, у канцелярії якої він працював [338, с. 5]. До речі, трьом згаданим вище професорам, з якими В. Дубровському судилося пройти разом випробування допитами та 24-х денну подорож, також вдалося влаштуватися на канцелярську роботу [285, с. 63].

Доля дала В. Дубровському можливість порівняти умови відбування покарання у 2-му та 8-му відділах Бамлагу, куди в'язнів під конвоем переводили у зв'язку з виробничою необхідністю. Отже, з лютого 1936 р. і до звільнення навесні 1937 р. В. Дубровський знаходився у так званому СКОЛОП у м. Свободне («Свободненский Концентрационный Лагерный Особый Пункт») [285, с. 35].

В. Дубровський у своїх спогадах намагався визначити роль подібних таборів у Радянському Союзі. На його думку, для масштабного соціалістичного будівництва застосовувалася «невільнича» дешева праця в'язнів, значний відсоток яких становили «політичні» злочинці. Для отримання необхідної кількості «робочих рук» здійснювались масові репресії. Зазвичай, у таборах встановлювали занадто високі норми, для виконання яких використовували психологічний та фізичний примус [285, с. 75].

Звільнення навесні 1937 р. не позбавило В. Дубровського тавра «неблагонадійного» – йому було заборонено перебувати та працювати у найбільших містах країни [326, с. 5]. Відтак, В. Дубровський влаштувався вчителем на Полтавщині [365, с. 3]. Незважаючи на марні спроби легалізувати своє становище, восени 1941 р. В. Дубровський пішки повернувся до родини у Харків [530, ч. 22, с. 3].

Після відступу радянських військ із застосуванням так званої тактики «випаленої землі» система життєзабезпечення Харкова майже не функціонувала: було припинено залізничне сполучення, зруйновано водогін, телеграф, заводи [189, арк.1; 473, с. 15–17]. В. Дубровський згадував: «в цьому раніше такому галасливому місті настала раптом незвичайна тиша» [383, с. 5].

Л. Бадєєва цілком слушно зазначила, що будь-яка політична діяльність українців за часів окупації суворо заборонялася. Єдиною українською

громадською організацією, офіційно визнаною нацистською владою, вважався УЦК на чолі з В. Кубійовичем. Діяльність комітету поширювалася на всі сфери життя, за винятком політичної [405, с. 134].

Перед новоутвореною ХМУ постало завдання відновлення життєдіяльності міста шляхом залучення до співпраці досвідчених фахівців. Крім того, паралельно почали формуватися і напівлегальні організації проукраїнського спрямування. Наприклад, ГК – допомогова організація, створена у листопаді 1941 р. у Харкові з ініціативи В. Доленка, яка була покликана підтримати наміри інтелігенції міста не лише вижити в умовах окупації і страшного голоду, а й реалізувати свої національно-патріотичні ідеї [389, с. 5].

Незабаром В. Доленко, О. Семененко та В. Дубровський, який також приєднався до ГК, сформували досить струнку вертикаль організації, що складалася з політичного проводу, більш широкого за складом ГК й легальних культурно-освітніх організацій на кшталт «Просвіти» [90, арк. 16]. Харківська «Просвіта», відновлена з ініціативи В. Дубровського, ознаменувала цілий етап у громадській діяльності вченого, про що мова піде у підпункті 2.3.

Нацистська та радянська розвідки пильно стежили за організаторами й активістами ГК і «Просвіти». Окупаційна влада стимулювала протистояння у середовищі патріотично налаштованих українців, які часом не цуралися навіть наклепів у гестапо [90, арк. 21, 24]. Наприклад, навесні 1942 р. делегація ГК, до складу якої входив і В. Дубровський, передала генералу Ф. Паулюсу заяву про незадовільну роботу ХМУ. Кульмінацією протистояння стало звільнення О. Крамаренка з посади обербургомистра та призначення на неї прибічника В. Доленка – О. Семененка [532, с. 138, 188].

Втім, незважаючи на розширення можливостей ГК, його було невдовзі «розпущено». Відтак, ГК «пішов у підпілля». В. Дубровський з цього приводу писав: «Думаю, що до кінця панування німців у Харкові вони так і не догадалися про цю нашу організацію. Навіть наше українське громадянство, просвітяни, здебільшого не знали про існування й діяльність УГКомітету, бо це й не було бажане, бо одне необережне слово при сторонніх людях могло коштувати нам дуже дорого!» [389, с. 5].

В. Дубровський згадував, що протоколи на засіданнях ГК не велися, усі доповіді робилися усно та не протоколювалися – пам'ятали застереження вченого щодо «Щоденника» С. Єфремова, який був основним доказом у «справі СВУ» [218, с. 141, 278; 389, с. 5].

В. Доленко характеризував В. Дубровського, як людину, яка «коротко доповідала, скоро схоплювала ідею, вміла її втілити в життя, розширити, довести до кінця, точно й акуратно виконати, точно й своєчасно дати звіт зробленим» [241, с. 46].

Незважаючи на складні обставини, органи місцевого самоврядування Харкова, об'єднані спільною метою та підпорядковані громадському проводу на чолі з В. Доленком та В. Дубровським, здійснювали активну

діяльність, спрямовану на поліпшення умов життя городян. Крім того, було реставровано кілька церков і відремонтовано дві аудиторії Харківського університету, що дало можливість В. Дубровському влітку 1942 р. прочитати там курс лекцій з історії України для вчителів [389, с. 5].

Окремим напрямком діяльності ГК стало забезпечення навесні 1942 р. мешканців міста ділянками землі для городництва. В. Дубровський і особисто не нехтував обробіткою землі – він разом із дружиною працював на дачі та городі, де вони вирощували буряки й картоплю [272, с. 5; 275, с. 5].

На початку 1943 р. Харковом почали ширитися чутки про відступ нацистів з міста під тиском Червоної Армії. У представників української інтелігенції, за словами В. Дубровського, «не було жодного сумніву, що большевики вчинять криваву розправу всім тим, хто не евакуювався з ними у 1941-му році та ще й проявив «самостійницьку акцію» в час німецької окупації» [267, с. 5].

Відтак, коли В. Дубровський разом з дружиною та двома дітьми готувалися до від'їзду, вони взяли лише найнеобхідніше, а рукописи наукових праць довелося «покинути напризволяще».

Незважаючи на бомбардування Харкова, погіршення погодних умов та тисняву в поїзді, за дві доби родина Дубровських дісталася Києва, де їх очікували представники КМУ. Автівками харків'ян відвезли до приміщення школи, що гарно опалювалося та було придатним для тимчасового перебування втікачів [267, с. 5].

У зв'язку з невдалим контрнаступом радянських військ у січні–березні 1943 р. в межиріччі Дону і Сіверського Дінця та поразкою у боях за Харків, у середині березня 1943 р. окупаційна влада поновила своє панування у першій радянській столиці, а представники ХМУ та обласної земельної управи змогли повернутися до міста. Незважаючи на відновлення діяльності харківської «Просвіти», В. Дубровський залишився у Києві, а потім перебрався до Львова. У грудні 1943 р. він на деякий час виїхав до Криниці, а звідти емігрував до Німеччини, де на початку 1956 р. вийшла заміж і залишилася жити його донька [Додаток Ж]. З вересня 1956 р. разом з дружиною та сином В. Дубровський мешкав у США, в місті Річмонд (штат Вірджинія) [Додатки Е, З], де і помер 23 квітня 1966 р. [479, с. 35].

Свідченнями про активну та самовіддану діяльність В. Дубровського рясніють мемуари сучасників, які працювали з ним у 1941 – 1943 рр. Наприклад, видатний український вчений Ю. Шевельов відзначав: «Був він організатором, упорядником нечисленних програм, адміністратором і – ентузіастом. Коротке волосся йоржиком, круглі вічка окулярів, короткі вусики, щось середнє між козаком Мамаєм і вчителем земської школи передреволюційних років» [475, с. 137].

Показовим є той факт, що за радянських часів В. Дубровському повсякчас закидали співпрацю з «новим порядком» та еміграцію на Захід. Саме через це він і не був реабілітований разом з іншими харківськими

ученими наприкінці 1950-х рр [98, арк. 269]. В той час, коли більшість колишніх політв'язнів дізналися про свою реабілітацію ще за життя, В.

Дубровський цього не дочекався. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. Постановою Президії Харківського обласного суду від 26 жовтня 1995 р. було вирішено, що «в його (В.В. Дубровського – В.К.) діях немає складу злочину та... прокуратурою Харківської області реабілітовано» [98, арк. 296].

У мемуарах В. Дубровський намагався пояснити свою поведінку і стверджував, що ніколи щиро не підтримував нацистів [272, с. 5], а намагався не лише вижити, але й «спинити несамовитий німецький нацистівський «гавляйтеризм» і здобути незалежне існування» [385, с. 5]. Крім того, альтернативи пристосуванню до «нового порядку» не існувало, оскільки з 1933 р. В. Дубровський був для радянської влади «неблагонадійним» націоналістом.

Рішення про еміграцію В. Дубровський обґрунтував у листі до Л. Биковського від 9 квітня 1949 р., що зберігається в архіві ВУАН: «За океан мене спрямовує в першу чергу бажання (інстинкт) саморятуння. Можливо, що Ви не проживши під більшовиками 30-х років, не можете пережити, відчувати цього постійного гнітючого побоювання», що «так – «за здорово живеш» ніхто не має права садовити, торувати, стріляти etc... Це велике благо задля якого я хочу за океан» [193, арк. 13].

Отже, життєвий шлях В. Дубровського в Україні був насичений подіями, на тлі яких відбулося становлення В. Дубровського як особистості та професіонала на теренах Чернігівщини та Слобожанщини. Проте його активна науково-педагогічна та громадська діяльність була перервана у 1933 р. арештом і засланням, що й спровокувало кардинальну зміну світосприйняття й життєвих орієнтирів.

2.2. В. Дубровський як педагог

У 1919 р. випускник Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька В. Дубровський повернувся до рідного Чернігова. «Необхідність добувати кошти для існування», щоб забезпечувати себе та матір-інваліда, примусила його поєднувати викладацьку діяльність у середніх й вищих закладах освіти Чернігова та роботу в радянських установах [145, арк. 4].

У 1919 р. Чернігівський учительський інститут зробив свій перший випуск (13 учителів) і був реорганізований у педагогічний з чотирирічним терміном навчання. 14 вересня 1919 р. новий статус інституту затвердила Рада робітничої і селянської оборони України [471, с. 7]. Педагогічному інституту передали будівлю колишнього реального училища (нині приміщення Чернігівського кооперативного технікуму), а також будинок на околиці міста для природничо-географічного факультету.

На початку жовтня 1919 р. у газеті «Известия» Ради оборони України і Чернігівського губвиконкому було оголошено конкурс на заміщення вакантних посад викладачів ЧІНО. У зв'язку з цим 7 жовтня 1919 р. В.

Дубровський подав заяву до Педагогічної ради ЧІНО: «Прошу дозволити мені викладання історії України в педагогічному університеті. В разі, якщо Педагогічна рада, з якихось причин, не визнає це за можливе, прошу вважати мене також кандидатом на викладання всесвітньої історії» [145, арк. 6]. На думку В. Дубровського, він міг би також «зайняти кафедру російської словесності» [128, арк. 56].

Педагогічна рада ЧІНО задовольнила клопотання В. Дубровського, і 12 листопада 1919 р. його було прийнято на посаду викладача [145, арк. 3 зв.]. Збереглися відомості про викладання В. Дубровським курсу історії України у 1919 – 1924 рр. [131, арк. 8, 13 зв.; 134, арк. 1; 138, арк. 3–4; 145, арк. 13]. Він викладав історію класової боротьби в Україні на першому та другому курсах [140, арк. 18], а також методику політосвітньої роботи й антирелігійної пропаганди на другому курсі [145, арк. 11, 13].

Професіоналізм, ентузіазм та організаторські здібності В. Дубровського викликали повагу колег та студентів, доброзичливе ставлення керівництва [133, арк. 56]. Це підтверджує характеристика, яка зберігається в його особовій справі [145, арк. 13].

В. Дубровський використовував різноманітні форми та методи викладання [448, с. 49–50]. Зокрема, заслуговує на увагу досвід проведення семінарських занять, що базувалися на вивченні джерел. Основним принципом цього методичного прийому вважалося самостійне осмислення студентами опрацьованих документів [130, арк. 24–25]. На одному із засідань педагогічної ради ЧІНО він виступив з доповіддю про доцільність використання студентами джерел для підготовки до семінарських занять. Як виявилось, не всі колеги схвалювали таку практику. Наприклад, П. Федоренко [129, арк. 2], посиляючись на «досить низький рівень розвитку студентів», був переконаний, що не можна будувати семінарське заняття на «сирому» матеріалі (документі), не вивчивши попередньо історичний посібник» [130, арк. 25 зв.].

У зв'язку з пошуками нових ефективних форм організації навчального процесу у вищих навчальних закладах протягом 1921 – 1925 рр. відбувся ряд змін. Вони були зумовлені переглядом навчальних програм, тенденцією до заміни лекцій лабораторно-дослідницьким методом у 1922 – 1924 рр. та переходом у 1924 – 1925 рр. до Дальтон-плану, що передбачав триместрову систему та абсолютизацію самостійної роботи студентів [130, арк. 13].

Слід зазначити, що вже після першого триместру навчання за новою програмою викладачі ЧІНО виявили суттєві недоліки Дальтон-плану. Основним з них було недостатнє фінансування цього навчального проекту: не вистачало навчальних посібників, обладнаних приміщень, а оплата праці викладачів була мізерною. На загальних зборах лекторів ЧІНО В.

Дубровський висловив загальну думку викладацького колективу, поставивши під сумнів ефективність навчання студентів шляхом колективного виконання завдань, що не дозволяло перевірити ступінь засвоєння навчального матеріалу кожним студентом [139, арк. 6 зв.; 144, арк. 1].

Незважаючи на організаційні та матеріальні труднощі [142, арк. 102, 117, 123, 143], у жовтні 1922 р. з ініціативи В. Дубровського у ЧІНО було створено історико-архівний гурток (1922 – 1924 рр.) [161, арк. 2 зв.]. Крім того, молодий викладач знаходив час для додаткових неоплачуваних лекцій та бесід зі студентами у позанавчальний час [143, арк. 19; 144, арк. 1]. В. Дубровський одним з перших серед викладачів ЧІНО помітив «прагнення студентства до участі у гуртковій роботі» [137, арк. 78].

Крім того, В. Дубровський висунув ідею організації при інституті політико-освітніх курсів. Він підготував відповідне «Положення», навчальний план, кошторис та список викладацького складу [135, арк. 3].

Сама назва курсу методики політосвітньої роботи й антирелігійної пропаганди, який викладав В. Дубровський, засвідчила антагонізм радянської системи та релігії, який (за М. Бердяєвим) пояснювався прагненням комунізму стати релігією та сенсом людського буття [407, с. 130]. Відтак, викладання зазначеного предмету в інституті було вимогою часу, а не особистою інтенцією вченого. О. Демиденко, досліджуючи особливості антирелігійної агітації та пропаганди на Чернігівщині у 1920 – 1925 рр., зазначала, що Чернігівщина протягом століть відігравала роль значного духовного центру з сильними традиціями православ'я, але зміцнення позицій радянської влади в Україні у 1920-х рр. зумовило розгортання планомірного наступу на Церкву. Тому, декларуючи свободу совісті, більшовики нав'язували новий атеїстичний світогляд, для формування якого використовували широку антирелігійну агітацію і пропаганду, а також відповідні курси у навчальних закладах [426, с. 68].

З огляду на низьку оплату праці, викладачі ЧІНО зазвичай шукали додатковий заробіток. Це знайшло відображення у звіті про діяльність інституту за 1922 р. Зазначалося, що заробітна платня за листопад–грудень 1921 р. не нарахована, продуктові пайки почали видавати лише з травня 1922 р., праця у неопалюваних приміщеннях та напівголодне існування провокували постійні хвороби. Крім того, до безпосередніх педагогічних обов'язків додавалися громадські доручення: організація гуртків при клубах й інших культурно-освітніх установах, керівництво екскурсійною роботою та лекційна діяльність. Між тим, «дороговизна життя зростала з кожним днем. Для заробітку коштів і життя треба було залучатися до сторонніх занять на зразок фізичної праці чи, у кращому випадку, приватних уроків» [136, арк. 26]. Місцева преса також підтверджувала, що ЧІНО переживав важкі часи: «Субсидій з центру нема жодних, й Інститут залишений сам собі. Єдине джерело коштів – платня за навчання – надходить дуже слабо, оскільки більшість студентів не в змозі платити» [

212, с. 4].

Не дивно, що В. Дубровський за таких обставин працював ще у кількох навчальних закладах – Чернігівській семирічній школі імені В. Короленка [160, арк. 24], на курсах перепідготовки шкільних працівників [488, с. 127] у Чернігівському кооперативному технікумі [145, арк. 3 зв.].

Робота у середніх навчальних закладах виявилася досить плідною та корисною для молодого викладача на етапі формування його професійних навичок і становлення як педагога, особливо в контексті програми «педагогізації», що передбачала встановлення тісного зв'язку між ІНО та семирічними школами, і так званої «американської» моделі, спрямованої на ранню професійну підготовку [527, с. 28–29]. В. Дубровський працював у Чернігівській семирічній школі імені В. Короленка з 15 грудня 1919 р до 1 березня 1924 р. [145, арк. 3 зв.; 158, арк. 36, 119]. Під час проведення занять він демонстрував нові методичні прийоми, які використовував на заняттях у ЧІНО, допомагав навчальними посібниками з власної та інститутської бібліотек, брав участь у педагогічних нарадах і конференціях. В. Дубровський склав програму з історії України для семирічних шкіл і підготував для неї пояснювальну записку [205, арк. 157 зв.]. Одна із заміток В. Дубровського у місцевій газеті «Красное знамя» стосувалася надзвичайно актуального для середньої освіти питання – забезпечення шкіл та вчителів навчальною літературою [255, с. 4], оскільки «нова школа гостро потребувала нових підручників та керівництва» [214, с. 2]. Відомо, що «матеріальне становище школи на Чернігівщині було важким» [214, с. 2] – переважна більшість вчителів шукала можливості додаткового заробітку у вигляді репетиторства [159, арк. 44].

Про роботу В. Дубровського на курсах перепідготовки шкільних працівників відомо небагато. Можна лише засвідчити, що науковець на початку 1920-х рр. читав лекції вчителям і проводив екскурсії для слухачів педагогічних курсів [124, арк. 391].

Слухачем подібних курсів, організованих в Києві при Наркомосвіти, у травні 1919 р. був і сам В. Дубровський. Свої враження він оприлюднив у чернігівському журналі «Просвещение» [307, с. 29–30]. Проведення таких організаційно-інструкторських курсів при Наркомосвіті мало на меті «заповнити недостатність сил та інформації, налагодити дружню скориговану роботу по просвіті в усій Україні» [307, с. 29]. Схвально характеризуючи лекції та обговорення засад діяльності закладів освіти, В. Дубровський негативно висловився щодо організаційних і матеріальних умов проведення курсів [307, с. 30].

Робота у Чернігівському кооперативному технікумі, створеному у серпні 1922 р. на базі соціально-економічної профшколи [153, арк. 5], – ще одна маловідома сторінка педагогічної діяльності В. Дубровського [508, с. 132–136]. Протягом 1922 – 1925 рр. він викладав у цьому навчальному закладі та кооперативно-торгівельній профшколі при ньому [154, арк. 1] всесвітню історію, історію культури, історію громадських рухів [149, арк.

67; 153, арк. 9 зв.].

У характеристиці молодого викладача, зокрема, зазначалося: «За час свого перебування на зазначеній посаді тов. Дубровський виявив себе акуратним і добросовісним робітником і талановитим педагогом-методистом з великою науковою ерудицією і глибокою підготовкою в галузі тих дисциплін, які він викладав» [155, арк. 105]. В. Дубровський багато працював над собою, вдосконалював власні знання і того ж вимагав від студентів, оскільки керувався переконанням, що «особистість може своєю творчою діяльністю впливати на суспільство. Будь-хто при належній підготовці і трудовій енергії може виконувати будь-яку суспільну функцію» [146, арк. 122].

Викладачі Кооперативного технікуму вважали, що спілкування зі студентами має бути органічним, базуватися на дружніх взаєминах та принципі співробітництва [156, арк. 1, 13]. У технікумі регулярно проводилися тематичні вечори, спільні збори викладачів та студентів, на яких обговорювалися і вирішувалися найважливіші питання навчального та організаційного характеру [147, арк. 2; 148, арк. 1 зв, 14 зв.; 151, арк. 1, 90, 96].

Заслужують на увагу розроблені В. Дубровським програми навчальних курсів з пояснювальними записками, котрі він викладав у ЧІНО, Чернігівському кооперативному технікумі та кооперативно-торгівельній профшколі при ньому. Впадає у вічі логічна й послідовна структура навчальних програм [152, арк. 21]. Враховуючи недостатню кількість підручників, до кожної з тем В. Дубровський пропонував додаткову літературу, а до складних для сприйняття питань – примітки з поясненнями [149, арк. 31–32; 150, арк. 37–38]. Впорядковані В. Дубровським програми вирізнялися професійністю, враховували чинні вимоги до навчальних курсів, вікові та інтелектуальні особливості студентів і учнів, варіювалися в залежності від кількості навчальних годин і наявної літератури.

Основні засади діяльності освітніх установ В. Дубровський узагальнив у статті «К итогам 2-го Всеукраинского совещания по народному образованию», опублікованій 1920 р. у журналі «Трудовое воспитание» [299, с. 15–20]. Як завідувач позашкільного відділу Чернігівської повітнаросвіти В. Дубровський у серпні 1920 р. брав участь у цій представницькій нараді, на якій було заслухано звіти про діяльність місцевих закладів освіти. Робота навчальних закладів та освітянських установ Чернігівщини визнавалася задовільною у порівнянні з іншими губерніями. Тут працювала 1571 школа, функціонувало близько 200 бібліотек, 280 хат-читалень, 52 Народні доми, 160 «Просвіт», 223 культосвіт, 150 шкіл для дорослих, 45 дитячих садків [299, с. 17].

На нараді обговорювалися питання соціалістичного виховання дітей, зокрема сиріт. Передбачалося створення нової виховної системи, яка б охоплювала період від народження до 14 – 16 років. У цьому контексті дитячий будинок мав стати «дослідно-зразковою» установою, покликаною

«створювати членів нового соціалістичного суспільства» [299, с. 18].

Основою системи виховання визнавався трудовий метод, що не суперечило досягненням педагогічної думки. В. Дубровський зазначав: «На цій базі соціалістичного виховання потрібно побудувати систему професійно-технічної школи, яка б з всебічно розвинутого, вихованого в дусі колективізму підлітка, викувала б співробітника пролетарського суспільства з більшим чи меншим ступенем кваліфікації» [299, с. 18]. Вирішення питання професіоналізації освіти найдоречніше було проводити одночасно у двох напрямках: шляхом залучення до цієї справи профшкіл та інститутів, а також організації короткочасних профкурсів.

Влітку 1925 р. В. Дубровський на запрошення Укрнауки переїхав до Харкова, де, незважаючи на значний обсяг науково-організаційної роботи, продовжив викладацьку діяльність. У 1925 – 1928 рр. на факультеті соціального виховання ХІНО він викладав історію України [488, с. 130], історію революційних рухів у Росії й Україні [41, арк. 13 зв., 45 зв.]. Водночас він очолював історичну секцію Наукового товариства ХІНО та виступав з прилюдними лекціями у Музеї Слобідської України [483, с. 392].

Проте у 1928 р. В. Дубровський звільнився з ХІНО, пояснюючи згодом це тим, що «у зв'язку з комунізацією вищих шкіл примушений був залишити педагогічну працю» [530, ч. 21, с. 4]. Л. Дражевська, описуючи загальну атмосферу, що панувала натовді у Харкові, згадувала, що городяни жили в постійному напруженні та переляку: вдень потерпали від насадження комуністичної ідеології, а вночі очікували арештів. Вона, як і В. Дубровський, була змушена залишити ХІНО, оскільки потрапила до списку «вовків в овечій шкурі» – навесні 1929 р. її було виключено з інституту як доньку контрреволюціонера [216, с. 80–82].

«Репресивна машина» радянської системи зазвичай не обмежувалася звільненням. Науково-педагогічна та громадська діяльність В.

Дубровського була перервана арештом 15 листопада 1933 р. й подальшим засланням. Не дивно, що, описуючи у мемуарах радянську добу, В. Дубровський називав її періодом «наскипидарювання» [322, с. 5].

Після звільнення з Бамлагу у 1937 р. на В. Дубровського поширювалося обмеження в правах проживання у найбільших містах країни, що унеможливлювало відновлення викладацької та наукової діяльності [Додаток Д]. Оселившись у Полтаві, «неблагонадійний» педагог не зміг знайти роботу [280, с. 5]. Це змусило його на початку 1938 р. посісти посаду вчителя 9 – 10 класів Малоперещепинської середньої школи Полтавської області [293, с. 5], в якій бракувало вчителя російської мови та літератури. У своїх спогадах В. Дубровський пояснював це так: «Чому саме мені надали російську мову? Та тому, що НКВД заборонило викладати мені історії (мій фах) як «українському буржуазному націоналісту», а Полтавська наросвіта, у свою чергу, «не рекомендувала» мені з тої самої причини викладати українську мову та літературу» [245, с.

146; 302, с. 5]. Перекваліфікуватися В. Дубровському було неважко: під час навчання у Ніжинському історико-філологічному інституті він прослухав курс історії російської літератури і мав достатній досвід педагогічної роботи у навчальних закладах різного рівня. Через півтора року викладання вчений, «занудившись без праці з історії України» і зробивши невдалу спробу стати докторантом, остаточно переконався в тім, що радянська влада «назавжди зачинила шлях до наукових занять» [245, с. 148; 292, с. 5].

Педагогічну діяльність В. Дубровського у селі Мала Перещепина супроводжували постійні нагінки з боку керівництва. Директор школи «комуніст Скороїд – малокультурний примітив» чинив йому усілякі перешкоди, бо заздрив освіченості й педагогічному таланту колишнього «політичного концлагерника». Не витримавши тиску з боку директора, В. Дубровський перебрався до іншого села – Тагамлика, також на Полтавщині, де і працював до 1941 р. [530, ч. 22–23, с. 3].

Окупація нацистами Харкова у жовтні 1941 р. для цивільного населення та, зокрема, наукової інтелігенції, яка не змогла чи не встигла евакуюватися, стала справжньою трагедією і змусила пристосовуватися до «нового порядку», щоб вижити. Свідки та учасники тих подій констатували принизливе становище наукової інтелігенції: «Професор, якого всі поважали за його розум, досвід, за наукові розробки, випадково залишившись на окупованій території, зазнав на собі впливу «нового порядку» в німецького вандала. Його лабораторії знищені, книги спалені або вивезені в Німеччину, а сам він, щоб якось прожити, змушений використати свій науковий досвід на прибирання ринку, підмітання підлоги. Часто і він змушений був гинути на шибениці та сам накладати на себе руки» [94, 137 зв.].

З іншого боку, період окупації породжував у «колишніх політв'язнів» і «ворогів системи» надію на відновлення науково-педагогічної діяльності [95, арк. 18–20; 531, с. 216]. Проте пасивність чи хворобливість за цих умов загрожували голодною смертю, яка «відбивала людям розум» [331, с. 5] – під час окупації загинули університетські професори В. Дибський, В. Попов, доценти В. Воробйов, І. Залеський, І. Касьянов, М. Прощан, Ю. Фадєєв та ін. [438, с. 100–112].

Втім, представники місцевої інтелігенції проводили активну роботу по згуртуванню однодумців, пояснюючи згодом співробітництво з окупантами сподіваннями, що політика « нової влади» щодо України буде подібною до політики Німеччини в 1918 р. Ці надії, однак, виявилися марними, і, залишивши сподівання на відновлення української державності, інтелігенція Харкова зосередилася на вирішенні побутових проблем у дозволених «новим порядком» межах [93, арк. 76; 532, с. 104–105].

А. Скоробагатов та Р. Пономаренко, проаналізувавши нововиявлені архівні документи, спростували офіційну точку зору радянської

історіографії про співпрацю з нацистами лише «невеликої групи населення» та зняли табу з дослідження діяльності інтелігенції у наукових та освітніх установах під час окупації [519, 532]. 12 листопада 1941 р. при Харківській міській управі було утворено Комітет науково-дослідних інститутів. Ці установи опікувалися найважливішими для відновлення життєдіяльності міста галузями – промисловістю, сільським господарством та охороною здоров'я [519, с. 65–66]. Як представник «Просвіти», В. Дубровський входив до складу Ради наук, заснованої 22 червня 1942 р. за наказом коменданта міста генерал-лейтенанта В. Шмідт-Логана [519, с. 68].

За таких умов виникла ідея відновлення в Харкові діяльності вищих навчальних закладів. Новопризначений ректор Харківського університету професор М. Ветухов та його заступник доцент Х. Рябоконт доклали максимум зусиль для відродження цього закладу у складі шести факультетів: богословського, історико-філологічного, юридичного, фізико-математичного, природничого та медичного.

Нове керівництво університету оголосило реєстрацію співробітників. У березні 1942 р. до навчального закладу з'явилися 34 професори, 54 доценти, 26 асистентів та викладачів, 27 технічних працівників, але заробітну плату нараховували лише кільком представникам педколективу, а продуктивний пайок не був розрахований на членів родини, і його ледве вистачало одній людині [438, с. 107–108].

Поновлення діяльності Харківського університету передбачалося вже восени 1942 р., про що свідчить лист до обербургомистра Харкова, підписаний ректором університету професором М. Ветуховим і керівником «Просвіти» професором В. Дубровським [519, с. 67].

За свідченням сучасників, відновлення діяльності університету відбулося лише номінально. Втім, у газеті «Нова Україна» від 22 жовтня 1942 р. з'явилося повідомлення про засідання співробітників історико-філологічного факультету у складі В. Дубровського, М. Оглоблина, О. Філіпова, В. Невзорова, Ю. Шевельова та ін. [437, с. 59–60].

У 1942 р. культурно-освітній відділ ХМУ та «Просвіта» доклали значних зусиль для отримання дозволу на відновлення роботи середніх навчальних закладів. Т. Чугуй відзначає, що В. Дубровський очолив комісію по організації обласного відділу освіти. Відповідний дозвіл було отримано, але лише для початкових шкіл. Це дозволило у 1942/1943 навчальному році відновити діяльність 23 з 137 шкіл Харкова та понад 500 шкіл на території Харківської області. Втім, зазначена кількість навчальних закладів не забезпечувала потреби населення, а кількість учнів у школах Харкова продовжувала зменшуватись з 8967 чоловік у 1942 р. до 3541 у 1943 р. [569, с. 113–114].

Крім того, школи не були забезпечені навчальними посібниками. Окупаційна влада заборонила радянські підручники. Відтак, вони коригувалися шляхом видалення чи заклеювання «зайвої» інформації.

Члени історичної секції «Просвіти» навесні 1942 р. підготували методичні розробки та підручники з історії: В. Дубровський – для 3 і 4 класів, В. Державін – для 5 класу, А. М'яшин – для 6 класу, Б. Львов – для 7 класу. В інших спеціалізованих методичних секціях «Просвіти» було створено підручники з української мови для 1 – 3 класів (І. Крилов), посібник для 7 класу, збірник вправ з української мови, хрестоматію з української літератури для 5 класу (Ю. Шевельов і Д. Соловей) [571, с. 113]. Втім, ці підручники були заборонені окупантами й не побачили світ.

М. Коваль, характеризуючи наслідки нацистської політики в галузі освіти, назвав їх «плачевними». Більшість українських дітей не навчалася 2 – 3 роки, а ті, хто відвідував чотирирічні школи, не отримували належних знань. Це й не дивно, адже плани загарбників не передбачали підвищення освітнього рівня української молоді [460, с. 28].

Слід також відзначити педагогічну діяльність В. Дубровського у харківській «Просвіті», адже крім читання публічних лекцій за ініціативою науковця у лютому 1942 р. при «Просвіті» було організовано підготовчі курси для вступників до вищої аграрної школи – гімназії, як її називав В. Дубровський у спогадах [273, с. 5].

Завідувачем гімназії став А. Червинський, а В. Дубровський викладав у ній історію України [90, арк. 39]. З цього приводу Ю. Шевельов згадував: «Восени 1942 р. я дістав у «Просвіті» викладацьку працю. Це було вперше після кінця університетських лекцій у червні 1941 року, п'ятнадцятимісячна перерва. І було це, поза всяким сумнівом, дією нелегальною, бо шкільництво в Харкові було під заборона, а на вищому від початкової школи рівні – й поготів» [247, с. 325].

Оскільки окупаційна влада Харкова суворо контролювала діяльність освітніх закладів та забороняла відкриття нових, за тиждень після відкриття підготовчих курсів В. Дубровського викликали до комендатури й звинуватили у підпільному функціонуванні школи при очолюваному ним товаристві [273, с. 5].

Поразка у Сталінградській битві та розгубленість нацистського військового командування викликали занепокоєння серед місцевих науковців, педагогів та митців, єдиним порятунком для яких була еміграція. Серед тих, хто виїхав з Харкова, крім В. Дубровського, були філологи Ю. Шевельов, В. Державін, А. Коцевалов, О. Парадиський, П. Петренко та ін. [437, с. 60].

Таким чином, педагогічна діяльність В. Дубровського в Україні була досить результативною. Використовуючи нові методи проведення семінарських занять та гурткової роботи, він перетворився з викладача-початківця у педагога-майстра. Аналіз педагогічної діяльності В. Дубровського дає підстави стверджувати, що він зробив вагомий внесок у становлення системи вищих та середніх навчальних закладів і посів помітне місце серед викладачів Чернігівського інституту народної освіти, Чернігівського кооперативного технікуму та Харківського інституту

народної освіти, залишивши помітний слід в їхній історії.

2.3. Громадська діяльність

Під час перебування у Чернігові (1919 – 1925 рр.) В. Дубровський брав активну участь у громадській роботі. Він був членом Чернігівського наукового товариства [229, с. 180–181; 230, с. 181–182], Чернігівського повітового комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини, виконував обов'язки секретаря Комісії по дослідженню Спасо-Преображенського та Успенського соборів (1923 р.) і Чернігівського інституту краєзнавства [105, арк. 66; 244, с. 68–72], про що піде мова у підрозділі 3.3.

В. Дубровський неодноразово наголошував на провідній ролі «громадської думки та ініціативи» у справі охорони культурної спадщини: «Єдиним порятунком від виявів тяганини й бюрократизму в справі охорони пам'яток культури може бути широка участь свідомого радянського громадянства у цій справі» [297, с. 16].

20 серпня 1925 р. відповідно до постанови Ради народних комісарів УСРР було організовано Державний історико-культурний заповідник «Могила Т.Г. Шевченка» [6, арк. 6; 42, арк. 6]. Восени 1926 р. Колегія Наркомосвіти ухвалила рішення з метою поліпшення його роботи створити Комітет для упорядкування могили Т. Шевченка на чолі з М. Скрипником. В. Дубровський виконував у його складі функції відповідального секретаря [539, с. 331].

Оскільки Комітет вирішував різноманітні питання, пов'язані з увічненням пам'яті Кобзаря, він рішенням Наркомосвіти у 1929 р. був реорганізований у Всеукраїнський Комітет для увічнення пам'яті Т.

Шевченка або просто Шевченківський комітет [49, арк. 56 зв.; 42, арк. 7].

У липні 1927 р. Комітет розпочав свою діяльність зі скликання Пленуму для вирішення нагальних організаційних питань [42, арк. 7].

Обов'язки секретаря Шевченківського комітету не були чітко прописані, але, проаналізувавши архівні матеріали, можна дійти висновку, що В.

Дубровський опікувався діловодством, брав участь в обговоренні усіх питань та масових заходах, виступав з доповідями й пропозиціями, а також складав плани і звіти про роботу Комітету, готував кошториси проектів та святкувань [36, арк. 71]. В. Дубровський листувався з іншими громадськими організаціями, фізичними та юридичними особами [39, арк. 14], розробив проект «Уставу Шевченківського комітету» [60, арк. 36].

У 1927 р. було затверджено підготовлене В. Дубровським за дорученням Шевченківського комітету «Положення про державний заповідник «Могила Т.Г. Шевченка біля Канева» [35, арк. 123], що передбачало створення «допоміжних закладів» – бібліотеки-читальні, меморіальної виставки та екскурсійної бази [42, арк. 15].

Одним із заходів Шевченківського комітету на початку травня 1928 р., в якому також брав участь В. Дубровський, було проведення виїзного Пленуму в Каневі, який відкрив особисто М. Скрипник [539, с. 331–332].

Пленум ухвалив відозву «До всіх установ Народного комісаріату освіти УСРР, що носять ім'я Т.Г. Шевченка» із закликом підтримати ініціативу у справі впорядкування могили Кобзаря [49, арк. 50].

Пленум також оголосив конкурс на кращий проект пам'ятника на могилі Т. Шевченка. Варто зазначити, що В. Дубровський активно долучився до цієї справи: брав участь у формулюванні умов проекту, складанні кошторису, координував роботу журі. В. Дубровський неодноразово зазначав, що треба докласти максимум зусиль для встановлення на могилі Т. Шевченка саме пам'ятника, оскільки «помічається з боку де-кого з членів Київської філії підміна установок. Замість пам'ятника на могилі Шевченка побудувати лише надгробок, а пам'ятник – в Києві» [37, арк. 165]. Слід було також врахувати невдалий досвід проведення попереднього республіканського конкурсу, оголошеного НКО УСРР у 1927 р. [42, арк. 7 зв.].

У 1931 р. побачила світ «Програма Всесоюзного конкурсу на кращий проект пам'ятника й музею на могилі Т.Г. Шевченка». Показовою була ідея образу Кобзаря – «борця за соціальне та національне визволення трудящих». З. Тархан-Бережа називає зазначену концепцію «підсумком короткочасного національного відродження 20-х років», а «Програму» – «лебединою піснею тих, хто хотів перетворити Всеукраїнську Святиню у визначний історико-культурний центр України» [539, с. 352].

Серед першочергових завдань, що обговорювалися Шевченківським комітетом, було будівництво готелю у заповіднику. Відповідне рішення, одноголосно прийняте на Пленумі 2 травня 1928 р., вже за рік було втілено в життя [50, арк. 23].

В. Дубровський завжди активно підтримував створення меморіального музею Т. Шевченка [35, арк. 116 зв.; 43, арк. 117–118], заходи щодо пропаганди його літературного та художнього доробку, збирання пам'яток, пов'язаних з іменем Кобзаря [34, арк. 15, 23; 35, арк. 2; 38], виділення додаткових коштів для бібліотеки [35, арк. 121], співпрацю з іншими культурно-освітніми установами та організаціями, зокрема, львівським Науковим товариством імені Т. Шевченка [37, арк. 117]. Крім того, саме В. Дубровський вніс на розгляд Бюро Шевченківського комітету питання про видання Державним видавництвом України звітів про роботу комітету [37, арк. 116], що сприяло пропаганді його діяльності серед громадськості.

Заслуговує також на увагу участь В. Дубровського у роботі Центральної Комісії з увічнення пам'яті М. Коцюбинського. У звіті комісії про її діяльність у 1926 – 1928 рр., упорядкованому В. Дубровським як відповідальним секретарем, визначено причини та передумови її заснування. Створення Комісії було пов'язане з постановою Подільського губкому КП(б)У від 25 вересня 1924 р. про необхідність взяти під охорону держави будинки, в якому народився М. Коцюбинський. На хвилі українізації 1920-х рр. було вирішено залучити громадськість до відзначення пам'ятних дат, пов'язаних з життям і діяльністю М. Коцюбинського [125, арк. 98].

До складу Центральної комісії, створеної у 1926 р., увійшла переважна більшість членів Шевченківського комітету, а В. Дубровського призначили відповідальним секретарем [125, арк. 98]. Окрім Центральної комісії згодом було створено й місцеві – у Вінниці та Чернігові [126, арк. 5, 37], а наступного року – в Києві, Полтаві, Одесі, Маріуполі, Умані, Прилуках та інших містах [52, арк. 121; 125, арк. 98]. Втім, варто зазначити, що більша частина цих комісій мала суто номінальне значення. За словами В. Дубровського, «є округи, що проводять святкування формально» [47, арк. 11].

Довідавшись про створення Комісії з увічнення пам'яті М.

Коцюбинського, його діти Роман та Ірина Коцюбинські передали у 1927 р. авторське право на видання творів батька Комісії з метою використання отриманих коштів для спорудження пам'ятника [26, арк. 9; 47, арк. 3]. Крім того, постановою РНК УСРР від 1928 р. було вирішено сплатити авторський гонорар за видання творів М. Коцюбинського у 1925 – 1928 рр. та передати його у розпорядження Комісії [23, арк. 211].

Відтак, основними завданнями Комісії з увічнення пам'яті М.

Коцюбинського були відзначення ювілейних дат – 65-річчя з дня народження та 15-х роковин смерті [47, арк. 46, 48], поширення його літературних творів, збирання коштів для встановлення пам'ятників М.

Коцюбинському у Вінниці та Чернігові [24, арк. 6–7]. Згідно з умовами конкурсу на кращий проект пам'ятника, він «повинен започаткувати новий, досі на Україні не вживаний тип монументальної споруди» [25, арк.

237–238]. РНК УСРР у 1926 р. ухвалила рішення встановити пам'ятник у Вінниці на малій батьківщині поета у 1929 р., проте це сталося лише у грудні 1989 р.

В одній із доповідей В. Дубровського серед причин, що завадили спорудженню монумента у 1929 р., згадувались недостатнє фінансування проекту та пасивність громадськості щодо збирання коштів. Зокрема, Чернігівська комісія не виявила належної результативності у справі розповсюдження творів, листівок, марок, бюстів, репродукцій портретів та іншої продукції, пов'язаної з іменем М. Коцюбинського, відсоток від продажу якої призначався для встановлення пам'ятника [125, арк. 66]. Слід зазначити, що виготовленню марок, бюстів та листівок у 1928 р. передували попередні конкурси, до складу журі яких входив і В. Дубровський [21, арк. 1, 12, 54].

В. Дубровський закликав громадськість: «Купуйте й читайте твори М. Коцюбинського. Сприяйте будуванню української радянської культури» [47, арк. 59]. Подібні настанови містило привітання Центральної комісії Чернігівській комісії з нагоди 65-ї річниці з дня народження М.

Коцюбинського, текст якого підготував В. Дубровський: «Чернігову, який завжди відігравав велику роль в життю України, особливо Лівобережної, випала щаслива доля бути містом, де М. Коцюбинський прожив майже всю творчу частину свого життя, де він залишив всю свою літературну

спадщину, де його самого поховано» [25, арк. 220–220 зв.].

Центральна комісія намагалася залучити громадські організації до участі у відзначенні 65-річчя з дня народження М. Коцюбинського. Вона, зокрема, звернулася до Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові й запропонувала йому взяти на себе ініціативу щодо увічнення пам'яті М. Коцюбинського в Західній Україні [48, арк. 6–6 зв.].

Комісія з увічнення пам'яті М. Коцюбинського проводила різноманітні заходи під час святкування річниць його народження та вшанування роковин смерті. Зокрема, організовувалися виставки [127, арк. 80], бесіди й лекції у навчальних закладах, музеях і бібліотеках, кінопокази [125, арк. 103]. Окремі програми розроблялися для запровадження в учнівській аудиторії: літературні вечори, постановки п'єс, лекції-бесіди для ознайомлення з біографією М. Коцюбинського [22, арк. 20–25].

Відтак, діяльність В. Дубровського у Комісії з увічнення пам'яті М. Коцюбинського протягом 1926 – 1933 рр. була досить активною і продуктивною. Проте залишається невідомою причина, з якої В. Дубровський у 1930 р. вніс на розгляд Бюро Центральної комісії питання про обрання нового відповідального секретаря. Втім, цю пропозицію одразу ж було категорично відхилено, і В. Дубровський продовжив виконувати свої обов'язки [27, арк. 18].

Плідна громадська діяльність вченого припинилася у листопаді 1933 р. у зв'язку зі звинуваченням його у приналежності до «контрреволюційного блоку наукових та музейних співробітників», арештом, засланням і заборонаю перебувати й працювати у найбільших містах країни. Між тим, після окупації Харкова влітку 1941 р. ситуація змінилася – В. Дубровський, як й інші представники інтелігенції міста, отримав можливість відновити громадську та, певною мірою, науково-організаційну діяльність.

Наступна сторінка громадської діяльності В. Дубровського була пов'язана, зокрема, з участю у новоствореному ГК [383, с. 5]. У своїх мемуарах В. Доленко описав момент знайомства з В. Дубровським, відзначивши його ділові якості: «проф. Попов повідомив мене, що зі мною хоче ознайомитися проф. Дубровський, дав йому позитивну характеристику... Скоро мене відвідав проф. Дубровський і після декількох загальних фраз він вийняв з кишені записну книжку і почав ставити мені деякі принципові питання. Ми порозумілися. Це був перший відвідувач, що не став «во фронт» до громадської роботи без всяких застережень, а поставив передумови» [241, с. 45].

Втім, робота по створенню Секції мистецтв при ГК, про що, згідно з домовленістю особисто дбав В. Дубровський, йшла мляво. По-перше, напівлегальне становище комітету не дозволяло його членам діяти відкрито, а по-друге, переважна більшість митців побоювалася репресій з боку окупаційної влади. Це спонукало В. Дубровського шукати «прилюдну форму самоорганізації й самодіяльності українського громадянства – таку, що не викликала б підозри й репресій окупаційної влади та давала б

якнайменше приводу для контратак російських єдінонеділімовцев» [267, с. 5]. Єдиним варіантом у такій ситуації, на думку історика, було відновлення «Просвіти». В. Доленко цю подію згадував так: «Я підтримав ініціативу, висловився з приводу кандидатів-рефундаторів «Просвіти», додав нових кандидатів, назвав голову «Просвіти» і з цього почалася наша спільна праця з Василем Дубровським, чітка, ясна і проста» [241, с. 45–46].

Врахувавши поради керівника відділу пропаганди Харківської міської управи В. Кривенка та директора Харківського архіву О. Одрина, В. Дубровський підготував Статут позапартійної культурно-освітньої інституції – «Просвіти» [572, с. 91]. Використовуючи авторитет і досвід «старої» харківської «Просвіти», науковець зробив акцент на відновленні її діяльності. Для досягнення цієї мети В. Дубровський заручився підтримкою колишніх просвітян П. Ковалівського та Т. Дідусенка, а також залучив професорів Д. Солов'я, О. Попова, Б. Порай-Кошиця та інших місцевих інтелектуалів [459, с. 38].

12 грудня 1941 р. в Українському домі відбулися установчі збори «Просвіти». На засіданні, яке відкрив В. Кривенко були присутні, зокрема, 44 колишні просвітяни. Усіх учасників зборів було оголошено членами-рефундаторами харківської «Просвіти», головою ради товариства офіційно обрано В. Дубровського, заступниками – О. Попова та З. Сапіцьку, секретарем – О. Соловей [243, с. 111].

У схваленому на засіданні проекті Статуту висвітлювалися основні віхи діяльності товариства і зазначалося, що «Просвіта» має «допомогти просвітному розвитку своїх членів, дати їм добру науку, корисну розвагу і допомогти здобути свої громадські і національні права і кращу долю» [572, с. 91]. Для реалізації поставленої мети у складі харківської «Просвіти» створювалися окремі секції та комісії, що опікувалися питаннями освіти, релігії, мистецтва, медицини, а також юридичними та адміністративно-економічними проблемами, видавничою справою, соціальним забезпеченням, торгівлею та ін. [90, арк. 34–36].

Згідно з даними радянської розвідки, окрім головування у товаристві «Просвіта» В. Дубровський очолював юридичну комісію цієї організації [90, арк. 32]. Т. Чугуй пояснює це нестачею професійних кадрів у згаданій сфері [571, с. 121]. У доступних нам мемуарах, історик, хоча і наводив неодноразово приклади своєї активної діяльності у справі визначення юридичного становища «Просвіти», проте не згадував, що керував юридичною комісією.

Слід зазначити, що за нових умов питання легалізації відновленої харківської «Просвіти» постало особливо гостро, адже подібна ініціатива київських колег викликала репресії з боку окупаційної влади та налякала «боязких просвітян» Харкова. Показово, що В. Дубровський та відомий харківський адвокат О. Семененко, який очолював юридичний відділ міської управи, не ставили за мету легалізацію «Просвіти». Вони прагнули лише «дипломатично» повідомити речників «нового порядку» про

відновлення діяльності організації, фактично ліквідованої радянською владою. На думку В. Дубровського, офіційне схвалення Статуту «Просвіти» нацистським командуванням було малоімовірним і, до того ж, поставило б товариство у залежне становище. Оскільки просвітяни не просили легалізації товариства, а лише сповіщали про відновлення його діяльності, це убезпечувало «Просвіту» від заборони [267, с. 5].

Зважаючи на психологію людей, які «вірять у своє власне існування тільки тому, що мають метрику народження», В. Дубровський спільно з О. Семененком доклав чимало зусиль, щоб на початку січня 1942 р. примірник Статуту харківської «Просвіти» «прикрасили» стверджувальна резолюція обербургомистра О. Крамаренка та печатка міської управи. [267, с. 5].

Паралельно з врегулюванням правового аспекту існування товариства просвітяни на чолі з В. Дубровським почали реалізовувати ключове положення Статуту організації – відродження національної свідомості українського народу [91, арк. 74]. З огляду на значення релігійного фактора у вихованні патріотизму, було запрошено митрополита Феофіла Булдовського освятити Український дім, в якому облаштувалася «Просвіта». Крім того, В. Дубровський наполіг на тому, щоб богослужіння та проповідь здійснювалися українською мовою [268, с. 5].

Враховуючи значення зборів для формування «колективного духу і згуртування однодумців», відкриття Українського дому було урочисто проведено одночасно з освяченням будинку. Приміщення прикрасили рушниками, портретом Т. Шевченка, українськими прапорами та іконою Св. Покрови. В. Дубровський згадував, що мета заходу була досягнута – деморалізовані репресіями з боку радянської влади та окупацією мешканці Харкова знову відчули себе українцями: «не в одного, що пережив тяжкі роки та й тепер дивився в очі смерті з голоду й холоду, крапали сльози з очей, коли всі присутні схилилися на коліна в спільній молитві за Україну» [268, с. 5].

З нагоди Нового 1942 року й Різдва Христового просвітяни влаштували святочну вечерю та прикрасили ялинку. Обербургомістр О. Крамаренко не оминув увагою цієї події і виступив зі святковим зверненням, у якому порівняв «Просвіту» з ножем, який може бути корисним, але може становити й небезпеку.

Ще одним масовим заходом з метою «відродження української душі» було святкування «Просвітою» у січні 1942 р. річниці соборності України. Як і завжди, В. Дубровський був одним з його організаторів і виголосив привітання. Після заходу до науковця підходили учасники свята різних політичних уподобань, щоб подякувати за відновлення організації та висловити своє захоплення побаченням – більше двохсот просвітян у заповненій залі співали «Заповіт» та «Ще не вмерла Україна» [268, с. 5].

Члени «Просвіти» намагалися розширити свою діяльність шляхом читання лекцій, проведення вечорів та концертів. Загалом, протягом 1942 р.

товариством було організовано 34 концерти та інші акції, створено Молодий український театр і засновано Музичну студію. В. Дубровський відігравав роль генератора ідей, активно брав участь у заходах, читав публічні лекції. Крім того, він завжди дипломатично інформував окупаційну владу про заходи, організовані «Просвітою». У мемуарах науковець згадував, що він «не прохав німців дозволу на святкування (ще б чого?!), а тільки повідомляв німецьку комендатуру міста» [268, с. 5]. Втім, за свідченням архівних документів, останнє слово завжди належало окупаційній владі, яка пильно стежила за активністю просвітян і на кожний захід направляла своїх представників [91, арк. 74].

Практикувала «Просвіта» і проведення виставок. Спільно з іншими організаціями та установами міста була підготовлена експозиція «Україна під більшовицьким ярмом», якою опікувалися особисто В. Дубровський та Б. Порай-Кошиць [91, арк. 73]. Експонувалися документи, спогади постраждалих під час репресій 1930-х рр. і статистичні матеріали. Логічно було б сподіватися на підтримку окупаційною владою такої ініціативи «Просвіти», проте з невідомої причини виставку опечатали. Значних зусиль довелося докласти В. Дубровському, щоб заспокоїти громадськість і виклопотати у керівництва міста дозвіл на відкриття виставки [266, с. 16]. На думку В. Дубровського, доказом правдивості представлених матеріалів стало бомбардування радянським літаком будинку «Просвіти» у січні 1943 р. [262, с. 5].

Значний інтерес становить також питання про участь керівника харківської «Просвіти» у діяльності Історичної комісії. Зокрема, вона ініціювала перейменування вулиць міста. Перед членами комісії – В. Дубровським, П. Ковалівським, В. Троценком – постало завдання реанімувати українське обличчя Харкова. Протягом 1942 р. було повернуто старі історичні назви або перейменовано 483 вулиці, майдани та провулки. Наприклад, вулиці К. Лібкнехта було повернуто історичну назву Сумська, проспект В. Леніна перейменовано у Новий проспект, вулиці Й. Сталіна та В. Молотова – у вулиці П. Сагайдачного та В. Короленка [572, с. 92]. Зауважимо, що у назвах деяких вулиць знайшли відображення реалії окупаційного часу. Наприклад, майдан Ф. Дзержинського було перейменовано у майдан Німецької армії.

Під час окупації Харкова В. Дубровський не припиняв наукової діяльності, брав участь у роботі Науково-філософської комісії «Просвіти» та виступав з публічними лекціями і доповідями. На шпальтах газети «Нова Україна» історик опублікував спогади про своє перебування у таборі НКВС на Забайкаллі. Крім того, як вже зазначалось, В. Дубровський намагався відновити педагогічну діяльність шляхом створення у лютому 1942 р. при «Просвіті» гімназії [90, арк. 39; 273, с. 5].

На особливу увагу заслуговує участь В. Дубровського у роботі Літературної секції харківської «Просвіти». Власне, активізація літературної діяльності В. Дубровського взимку 1941 р. була спричинена

бажанням довести голові Літературної секції А. Гаку, що творчість у царині літератури можлива за будь-яких матеріальних умов, адже головне для митця – свобода духу. На підтвердження своєї точки зору В. Дубровський запропонував літераторам Харкова своєрідне парі: навіть він, не професійний літератор, в окупованому місті за рік напише твори різних жанрів (новелу, авантюрний роман, історичний роман, драму, комедію та ін .) [472, с. 85–86].

Для літературної роботи голова «Просвіти» використовував переважно нічні години. Першими у холодній кухні «при малесенькому вогнику олійного «моргосвітача» з-під пера В. Дубровського з'явилися короткі оповідання «Як у раю», «Священик Ємелянов» і «Масло». Невдовзі В. Дубровський написав оповідання «Простираadlo» [354, с. 67–72], «Зуби» та комедію «Повернення до Європи», яку згодом було інсценізовано у місцевому театрі. В. Дубровський, на жаль, не завершив роботу над драмою «Два брати» та романом «Третя еміграція», чернетки яких було назавжди втрачено під час евакуації з Харкова у січні 1943 р. [310, с. 5]. Окремі літературні твори В. Дубровського побачили світ на сторінках еміграційної преси [303, с. 63–67].

Варто зазначити, що цю ініціативу В. Дубровського місцеві літератори сприйняли спочатку іронічно. Втім, коли він оприлюднив свої твори на засіданнях Літературної секції «Просвіти», враження слухачів «було подібне до шоку від електричного струму». С. Гординський у «Календарі-альманасі» на 1944 р. відзначив: «З нової прози варті уваги новелі В. Дубровського» [192, арк. 26], а К. Паньківський в листі до Є. Онацького у 1953 р. зауважив, що «Дубровський ... цікаво пише» [192, арк. 26].

Значну увагу В. Дубровський приділяв облаштуванню повсякденного життя і побуту мешканців міста. У споминах про харківську «Просвіту», вміщених у 1949 р. в еміграційній газеті «Українське слово» (Буенос-Айрес, Аргентина), йшлося про їдальню «Просвіти», яка була розміщена в підвальному приміщенні. Вона забезпечувала найбільш вразливих просвітян хоч і «скромними», але гарячими обідами – «незвичайною розкішшю в ті часи» [190, арк. 3].

У складі «Просвіти» функціонувала Кооперативна комісія, яка співпрацювала з комерційними установами й отримувала від них допомогу. Наприклад, під час періодичних заборон окупаційною владою купівлі продуктів харчування поза межами міста, просвітяни отримували матеріальну та харчову допомогу від обласної земельної управи, обласної управи державних маєтків, обласної контори «Заготзерно» та обласної кооперативної спілки. В. Дубровський згадував, що часто особисто складав списки та розподіляв допомогу між членами «Просвіти», щоб не компрометувати небайдужих до долі української інтелігенції керівників організацій. Крім того, він підкреслював: «Це робилося без відома німецьких органів і всупереч їхнім прямим наказам «Все – для армії, і нічого для цивільного населення Харкова!» Тому керівники наших установ

ризикували не тільки своїм становищем, але й головою» [260, с. 5].

На початку січня 1942 р. В. Дубровський звернувся за допомогою до львівського Наукового товариства імені Т. Шевченка. Слід зазначити, що львівські колеги не лишилися осторонь, надавши фінансову підтримку науковцям Харкова. В. Дубровський особисто відвідав місцевих учених, щоб вручити гроші та підтримати їх морально. Він згадував, що багатьох ця фінансова допомога врятувала від голодної смерті, наприклад професорів М. Максименка, М. Бурачека, С. Коцевалова та ін. [260, с. 5].

Активна участь голови «Просвіти» у роботі Кооперативної комісії, спрямована на матеріальну підтримку городян, дала свої результати – наприкінці 1942 р. організація налічувала вже близько 1200 членів і мала дві філії. Крім того, заснований «Просвітою» кооператив, згаданий В.

Нестеренком як споживче товариство «Просвіт'янин» [504, с. 138], володів земельним маєтком із садом (114 га), крамницею, а за рік – і кав'ярнею [572, с. 92].

Важливу роль у зростанні популярності «Просвіти» відіграли організаторські здібності В. Дубровського, його вміння знаходити спільну мову з людьми, перетворюючи співробітників у однодумців [190, арк. 3]. Як слушно зазначала у спогадах секретарка «Просвіти» М. Соловей, «люди сходилися в Просвіту, мов до клубу. Тяглися до неї, бо це була українська установа, наскрізь українська, де вони відчували себе частиною своєї спільноти, де можна було інколи просто відвести душу» [243, с. 112].

Дещо інша конотація відчувається у «Щоденнику» українського письменника А. Любченка, який також жив в окупованому Харкові. 24 травня 1942 р. він був присутній на зборах «Просвіти», присвячених пам'яті С. Петлюри. Відзначивши велику кількість учасників та присутність майже всіх громадських діячів Харкова, А. Любченко, втім, охарактеризував презентовану виставку як «бідненьку, погано систематизовану і блідо оформлену», а офіційну частину зборів та концерт назвав «блідим, сірим, бідним». Після зборів А. Любченко дійшов висновку, що в Україні завжди не вистачало патріотично налаштованих людей [228, с. 30].

Харківська «Просвіта» продовжувала існувати лише завдяки юридичній невизначеності – не була ні заборонена, ні дозволена. В.

Дубровський намагався налагодити «корисні» зв'язки з окупаційною владою, читав лекції та проводив індивідуальні консультації з історії для німецьких військових [324, с. 5; 397, с. 5], ініціював підготовку вітальних листів окупаційній владі з приводу перемог на фронті [90, арк. 38].

На перший погляд, стосунки керівників ГК, харківської «Просвіти» та окупаційної влади склалися досить вдало. Насправді ж, згідно з архівними документами, «Просвіта» кваліфікувалася нацистами як підрозділ підпільно діючого ГК [92, арк. 18]. Крім того, оскільки діяльність організації, керованої В. Дубровським, мала чітко виражений національний характер, з перших днів свого існування вона потрапила під пильний

контроль німецьких спецслужб. В одній з доповідей гестапо справжньою метою діяльності «Просвіти» називали боротьбу проти окупаційної влади [90, арк. 24].

Радянська розвідка також відзначала непослідовність нацистів у стосунках з «Просвітою» та її головою: «Стосунки німців з «Просвітою» були різними та залежали від поглядів того чи іншого представника окупаційної влади. Один придивлявся та гальмував її діяльність, інший шукав шляхи для співпраці, а третій просто говорив, що не довіряє їй, як шовіністичній організації» [90, арк. 24].

Втім, варто констатувати, що ілюзії харківської інтелігенції щодо «воскресіння» України під проводом окупаційної влади поступово розвіялися, а патріотичний запал змінився розчаруванням. За діяльністю «Просвіти» пильно стежили радянська розвідка та гестапо, а байдужість окупаційної влади до ідеї незалежної України дедалі більше виявлялася з наближенням Червоної Армії до Харкова. Просвітяни опинилися у безвиході: перетворившись у колабораціоністів для радянської влади, вони мусили співпрацювати з окупантами за будь-яких умов, щоб «заробити» право на еміграцію.

У січні 1943 р., коли Харковом почали ширитися чутки про наступ радянських військ, В. Дубровський склав список просвітян, які мали можливість та бажання евакуюватися, й отримав потрібну кількість перепусток [286, с. 5]. Перед від'їздом він разом зі своїми колегами поспішно знищив усі документи, що стосувалися діяльності «Просвіти» та її філій, щоб не компрометувати їх членів в очах радянської влади.

Зауважимо, що В. Дубровський не припинив громадської діяльності й після переїзду до Києва у березні 1943 р. На засіданні харківської громади було вирішено «спробувати вивести українське життя нашої столиці з стану протрації й переляканої пасивності», виявити «українську патріотичну солідарність» та встановити «корисні» зв'язки з окупаційною владою [382, с. 5].

Першим кроком у налагодженні стосунків з КМУ був візит делегації харківських просвітян до київського обербургомистра з офіційним листом-подякою від їхньої громади. Під час цієї зустрічі В. Дубровський та З.

Сапіцька домовилися про аудієнцію у фельдкомендатурі. Згадуючи зазначені події, В. Дубровський писав: «Ми вважали, що нашим обов'язком є нагадувати німцям при кожному випадку про існування свідомих українців з громадським і державницьким способом думання, тобто не бути мовчазною етнографічною масою» [382, с. 5].

Згодом В. Дубровський та З. Сапіцька заходилися відроджувати київську «Просвіту». Справа виявилася складнішою, ніж у Харкові, оскільки організацію заборонила не тільки радянська влада, а й окупаційна. Спроби знайти підтримку серед місцевої інтелігенції виявилися марними – кияни були залякані. Крім того, на початку липня 1943 р. В. Дубровського та О. Попова викликали до гестапо. Науковців поодиноці розпитували про

їхні подальші плани та діяльність у Києві. Остаточним аргументом, який переконав В. Дубровського у безнадійності відродження київської «Просвіти», стала підписка про невіїзд з міста без дозволу гестапо. Історик згадував, що у серпні 1943 р. його врятували евакуація «цивільної влади» та брак часу у «фронтової команди» для перевірки «благонадійності» українців [392, с. 5]. Зрештою В. Дубровський усвідомлював, що «нацисти вважали свій німецький народ «герренфольком», тобто «народом панів», а інші національності вони вважали «унтерменшами», тобто «недолюдками» [272, с. 5].

Під час перебування у Києві В. Дубровський намагався зарадити налагодженню культурного життя міста. Помітним кроком у цьому напрямку була спроба відродження Українського драматичного театру.

Спочатку було інсценізовано твори класиків української драматургії, а на початку липня 1943 р. – п'єсу маловідомого на той час українського письменника С. Лесянського (1906 – 2000 рр.) «Директива з центру» [423]. В. Дубровський відзначав у мемуарах, що прем'єра набула розголосу не лише завдяки «сміливості» сюжету, але й закладеною радянською розвідкою під сцену міною, яку, на щастя, вчасно було знешкоджено. Пізніше, вже в еміграції, цей твір було видано, а 1948 р. – інсценізовано. Ще одну п'єсу С. Лесянського – «1933-й рік» про жахи голоду в Україні Український театр у Києві не встиг інсценізувати через поспішну евакуацію [276, с. 5].

Влітку 1943 р., під час перебування у Києві, В. Дубровський працював над рукописами «Народи ССРСР» та «ССРСР як федерація» [372; 388, с. 5], користуючись зібранням Всенародної бібліотеки України. Він згадував, що одержати дозвіл для роботи у цій інституції було складно, оскільки її зачинили для широкого загалу. Найвірогідніше, «старі» зв'язки дозволили В. Дубровському «майже щодня приходити до ВБУ й обмінювати там книжки, що їх я (В. Дубровський – В.К.) вже використав, на нові, далі мені потрібні» [270, с. 5]. Історик квапився опрацювати якомога більше літератури, оскільки, як оповідали бібліотекарі, німці мали намір вивезти рідкісні екземпляри книжок – «пограбувати Україну щодо її культурних скарбів, як вони це робили повсюду». В. Дубровський згадував, що під час перебування у Києві йому поталанило «дещо використати з «секретного», при большевиках, фонду, зокрема деякі раритетні матеріали про «махновщину» і взагалі про партизанський антибольшевицький рух в Україні» [270, с. 5].

В окупованому Києві під егідою Інституту досліджень магдебурзького права в Берліні В. Дубровський разом з К. Штеппою, Н. Полонською-Василенко, М. Геппенером, О. Оглоблиним, В. Міяковським брав участь у реалізації дослідницького проекту з упорядкування збірника грамот і привілеїв українським містам [416, с. 283; 417, с. 14]. Досить докладно це питання розглянуто у статті В. Ульяновського [551, с. 110–122]. Описуючи участь у проекті В. Дубровського, він зауважив: «Вочевидь, колектив

упорядників працював повільно, а В. Дубровський просто був потрібний для звірки скопійованих ще М.П. Василенком з трьох харківських архівних справ грамот» [551, с. 119].

У серпні 1943 р., після нищівної поразки нацистів під Курськом, виникла реальна загроза евакуації з Києва, і В. Дубровський вирішив здійснити термінову поїздку до Харкова, щоб вивезти звідти свої рукописи

Однак перебування у Харкові виявилось несподівано коротким – почалося бомбардування. В. Дубровський встиг довідатися, що «Просвіта» працює, але готується до евакуації, та забрати рукописи лише двох праць, що лежали на його письмовому столі, – «Україна й Крим в історичних відносинах» і «Богдан Хмельницький та Туреччина». На жаль, найцінніший рукопис, задля збереження якого, як пізніше зізнавався історик, він і здійснив таку ризиковану подорож – «Данило Павлович Апостол та його гетьманство» – врятувати не вдалося [265, с. 5].

У вересні 1943 р. завдяки зусиллям В. Дубровського та його соратників частині представників харківської та київської інтелігенції вдалося вчасно залишити Київ і перебратися до Львова [265, с. 5].

У Львові біженців зустріли уповноважені УЦК та оселили у приміщенні, яке не опалювалося. Скориставшись посередництвом І.

Крип'якевича, В. Дубровський особисто познайомився з головою комітету В. Кубійовичем та запропонував йому свою допомогу у справі реєстрації, обліку і облаштування новоприбулих [418, с. 265].

Відтак, з ініціативи В. Дубровського, було створено спеціальну громадську приймальну комісію для біженців. До функцій цієї комісії входило заповнення відповідних анкет та подальше розселення на території Галичини. Комісія складалася з трьох осіб – В. Дубровського, А. Шкурка та харківського вчителя Й. Макарчука [337, с. 5]. За місяць членам комісії навіть почали сплачувати заробітну платню, а окремим біженцям видавати разову грошову допомогу [375, с. 5].

У Львові В. Дубровський встигав поєднувати роботу в Комісії у справах біженців з написанням студії, присвяченої аналізу політичних помилок нацистської окупаційної влади в Україні у 1941 – 1943 рр. В.

Дубровський зазначав, що «навіть більшовики визнали існування окремих націй на території колишньої Російської імперії – то чому б і німцям не бути зрозумілими щодо цього питання?» [388, с. 5]. Крім того, вільний від роботи час він проводив у бібліотеці Наукового товариства імені Т.

Шевченка, де «в тиші й спокою, під опікою незабутнього др. В. Дорошенка, було дуже зручно читати раніше невідомі книжки закордонного друку та й дещо писати» [323, с. 5].

Цікавим і досі невідомим фактом біографії В. Дубровського була його участь в опрацюванні плану майбутнього державного устрою України. У мемуарах науковець згадував, що в 1943 р. під час перебування у Львові до нього звернувся давній знайомий (прізвища не згадано) з пропозицією

допомогти в організації складання «пляну майбутнього устрою України». Згодом виявилось, що це було спецзавдання нацистського командування, яке прагнуло створити враження, ніби «новий порядок» зважає на настрої української інтелігенції і не сприймає її як «погній для німецьких завоювників, як рабів майбутньої німецької колонії» [323, с. 5].

Над цим проектом працював 21 фахівець з різних галузей науки. План передбачав створення незалежної Української держави на демократичних засадах – свобода слова, друку, пересування, зборів, віросповідання та ін. Форма правління – парламентська республіка, а економіка держави мала базуватися на приватній власності поряд з державною та кооперативною. Найбільші підприємства залишалися у державній власності, а примусово створені колгоспи ліквідовувалися. Вільна торгівля і приватна ініціатива мали регулюватися законами, а фінансова система – базуватися на загальному оподаткуванні та інших надходженнях до державної скарбниці. Фахівці «штабу Дубровського», як поза очі називали цей колектив у Львові, передбачали запровадження загального військового обов'язку та державної системи освіти, хоча йшлося і про існування приватних навчальних закладів [323, с. 5].

Опубліковані на сторінках еміграційної газети «Наш клич» мемуари В. Дубровського дають можливість реконструювати досі невідомі факти його біографії під час перебування в окупованих Харкові, Києві та Львові (1941 – 1943 рр.). Відтворені сторінки життя В. Дубровського засвідчують його активну участь не лише у громадському житті, а й у соціальних та культурно-освітніх процесах тієї трагічної доби на території України.

Навіть після евакуації В. Дубровський не забував про «Просвіту» й листи до колишніх членів харківської «Просвіти» підписував як її голова. У вітальній листівці з нагоди Нового 1946 року В. Дубровський висловив сподівання, що друзі-просвіт'яни, переживши війну та окупацію, дадуть собі раду і в мирний час. Він зауважив, що «розпорошені недолею по чужих землях, ми всюди і завжди відчуваємо свою моральну Єдність» [193, арк. 1].

Аналізуючи громадську діяльність В. Дубровського, варто зауважити, що за радянського часу його звинувачували у співробітництві з нацистами, називали «перевертнем» [192, арк. 13] і реабілітували лише після здобуття Україною незалежності. Проте у мемуарах В. Дубровського обґрунтовано його життєву стратегію у цей драматичний час. Зрозумівши, що «новий порядок» нічим не кращий за радянську владу, вчений ніколи щиро не підтримував окупантів. Доказом достовірності висловлювань науковця є доповіді начальника охорони служби СС, у яких В. Дубровського звинувачено у прагненні відновити незалежну Україну [91, арк. 82; 92, арк. 18–19]. Очоливши харківську «Просвіту», він, перш за все, прагнув згуртувати навколо неї національно свідомих українців. Перед В.

Дубровським не стояла дилема – підтримувати радянську владу чи окупантів – після звинувачення у «буржуазному націоналізмі» радянська система назавжди перевела його до категорії «неблагонадійних». Навіть під

час окупації Харкова радянська розвідка пильно стежила за В. Дубровським [90, арк. 32, 39]. Відтак, можна припустити, що внутрішнє несприйняття радянської влади після заслання перетворило «неблагонадійного» науковця у ворога комунізму.

Відтак, В. Дубровський успішно поєднував працю в радянських установах, науково-педагогічну діяльність та громадську роботу, зокрема, у Чернігівському інституті краєзнавства, Всеукраїнському Шевченківському комітеті та Центральній комісії з увічнення пам'яті М. Коцюбинського. Незважаючи на те, що у 1930-х рр. «репресивна тоталітарна машина» по стала на заваді втіленню в життя більшості громадських проєктів, у яких він брав участь, В. Дубровський зробив вагомий внесок у формування національної свідомості українського суспільства.

Відроджена під керівництвом В. Дубровського харківська «Просвіта» перетворилась у справжній осередок українського національного життя. Варто відзначити, що В. Дубровський розширив функції «Просвіти» від культурно-освітніх до соціальних. Крім того, під тиском життєвих обставин «Просвіта» набула загалом нехарактерних для неї комерційно-благодійних функцій та фактично стала допомоговою організацією [446, с. 102–103].

Отже, аналізуючи життєвий шлях В. Дубровського в Україні, можна сказати, що становлення В. Дубровського як особистості відбулося під впливом родинного виховання та навчання на Чернігівщині. Просування кар'єрною драбиною він розпочав на малій батьківщині й успішно продовжив у Харкові. В. Дубровський виявив себе як досвідчений педагог-організатор, один з викладачів-фундаторів Чернігівського інституту народної освіти й Чернігівського кооперативного технікуму.

Арешт й заслання у 1933 р. змінили світобачення В. Дубровського, перетворивши його з провідного спеціаліста у пам'яткоохоронній, музейній, архівній та бібліотечній справі, педагога та науковця у політ'язня. Втім, громадська та науково-педагогічна діяльність залишалися невід'ємною компонентою життя В. Дубровського навіть під час нацистської окупації.

РОЗДІЛ 3. НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ДУБРОВСЬКОГО В УКРАЇНІ

3.1. Архівознавство й бібліотечна справа

У розпал визвольних змагань на українських землях з ініціативи наукової громадськості та за підтримки владних структур було вжито низку заходів, спрямованих на порятунок національної документальної спадщини. У 1919 р. в Харкові в складі ВУКОПМіСу Наркомосвіти УСРР було створено спеціальний підрозділ, що опікувався архівною справою, – архівно-бібліотечну секцію на чолі з В. Барвінським. На неї покладалися завдання по впорядкуванню та централізації архівної справи, контроль за збереженням документів, підготовці кваліфікованих кадрів та популяризації архівної справи серед громадськості [495, с. 22–23].

На підставі декрету РНК РСФРР від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію і централізацію архівної справи», РНК УСРР 20 квітня 1920 р. прийняла «Тимчасове положення про архівну справу» [462, с. 67], в якому йшлося про націоналізацію і централізацію архівної справи в Україні. У 1921 р. архівну секцію ВУКОПМіСу було реорганізовано у Головне управління архівами при Наркомосвіти УСРР й почалося створення губернських архівних управлінь на місцях [510, с. 243–244], які розгорнули роботу по обстеженню й реєстрації архівів [433, с. 5].

Чернігівський губарх було створено 4 березня 1922 р., а в повітах водночас запроваджено посади його уповноважених [111, арк. 13]. Першим начальником губарху, якому довелося вирішувати нагальні питання архівного будівництва в регіоні, став Я. Жданович [443, с. 44–45].

Стан архівів Чернігівської губернії на той час був жахливим – тривало масове знищення документальних матеріалів, бракувало кваліфікованих кадрів для обліку архівів, з'ясування їх обсягу та стану. «В момент організації губарха, – засвідчив В. Дубровський, – архівний фонд Чернігівщини був у катастрофічному стані... Архіви гнили, горіли, продавалися, перекидалися з приміщення в приміщення чи просто на подвір'я чи на вулицю, продавалися на базарі, ними топили печі, їм знаходили багато варварських способів використання» [208, с. 23].

Я. Жданович зумів, незважаючи на матеріальну скруту, згуртувати навколо себе однодумців і, публікуючи в місцевій газеті «Красное знамя» статті про значення архівів та важливість їх збереження, розгорнув пропаганду серед громадськості [434, с. 3; 435, с. 2; 500, с. 14–15].

У січні–березні 1923 р. було створено Чернігівський губернський історичний архів [163, арк. 5], штат якого складався із завідувача, двох учених архівістів, шістьох архівних реєстраторів та сторожа. Новоствореній установі було передано будинок колишнього Дворянського губернського зібрання. Завідувачем архіву став В. Дубровський [162, арк. 109; 166, арк.

14; спр. 167, арк. 4–5]. Про його продуктивну працю у справі організації історичного архіву Я. Жданович згадав уже у травні в наказі про відзначення першої річниці заснування губарху [208, с. 18–19].

В. Дубровський, усвідомлюючи цінність фондів Чернігівського історичного архіву, 22 травня 1923 р. порушив клопотання про надання йому статусу «краєвого». На думку дослідника, Чернігівщина – окрема історико-територіальна одиниця, відтак документи, що зберігаються у місцевих архівах, висвітлюють історію великого регіону України. Крім того, існувала необхідність у вилученні документів з монастирських і приватних архівів та їх концентрації у «краєвому» архіві [208, с. 19].

На сторінках «Червоного архівіста» В. Дубровський окреслив основні напрямки роботи архівних установ та наявні у цій галузі проблеми. Зокрема, він схарактеризував ситуацію, що склалася в округах, і констатував необхідність збільшення фінансування й забезпечення обліку та контролю за архівами на периферії. В. Дубровський вважав також за доцільне активізувати популяризацію архівної справи серед населення [281, с. 5–10].

Відповідно до постанови Чернігівського губвиконкому «Про обов'язковий облік архівних установ та контроль за їхнім станом» від 9 червня 1923 р. «усі архіви діловодства та окремі письмові акти та документи всіх без виключення установ: державних, військових та залізничних, суспільних, релігійних, приватних, які функціонували до 1920 р., передаються у розпорядження Чернігівському губарху» [208, с. 21]. Виходячи з цього, протягом 1923 – 1924 рр. працівники губарху на чолі з В. Дубровським, який у серпні 1923 р. змінив Я. Ждановича на посаді завідувача архівного управління [62, арк. 7; 169, арк. 1], незважаючи на фінансові та кадрові проблеми, активно здійснювали реєстрацію та облік архівів регіону [164, арк. 1, 3; спр. 170, арк. 2, 11; 172, арк. 9; 173, арк. 30; 458, с. 108;].

Протягом року до губерньського історичного архіву було перевезено документи періоду Жовтневої революції та громадянської війни, матеріали Чернігівського губерньського жандармського управління, міської управи, Селяньського та Дворяньського земельного банку, губерньського земства, місцевих монастирів тощо [208, с. 30–33]. Церковні архіви, згідно з інструкцією губвиконкому, залишалися у користуванні громад, але підлягали упорядкуванню та систематизації згідно чинних вимог [179, арк. 16]. До кінця 1924 р. у регіоні на облік було взято 1824 архіви [208, с. 40–41].

Важливого значення у діяльності губарху надавалося контролю за виконанням установами архівного законодавства [183, арк. 46; 185, арк. 59]. В. Дубровський розробив з цією метою цілу систему заходів: завчасне інформування про притягнення до відповідальності за ст. 102 УК УСРР, вплив через адміністративні органи, безпосереднє офіційне звернення голови губарху, нагляд та контроль за архівами з боку представників та інструкторів губарху, а також залучення в разі потреби прокуратури. У

1924 р. працівники Чернігівського губарху під час перевірки виявили ряд випадків незаконного використання архівних матеріалів. Особи, винні в цьому, були притягнуті до відповідальності [208, с. 28–30].

У 1923 р. розпочалося формування бібліотеки історичного архіву [176, арк. 3, 4, 7; 178, арк. 4, 6]. Маючи вільний доступ до каталогів розформованої бібліотеки Чернігівської духовної семінарії, В. Дубровський 28 лютого 1924 р. звернувся до губвиконкому з пропозицією порушити клопотання перед ВУЦВК про повернення в Україну так званого літопису Леонтія Боболинського. У середині XIX ст. частину рукопису було викрадено, і, зрештою, пам'ятка опинилася в Польщі у бібліотеці Краківської Академії наук [208, с. 34–36].

Зважаючи на великий обсяг роботи, щоб не витратити час на дорогу додому, В. Дубровський переїхав до будинку губернського архівного управління, розміщеного в садибі колишнього Дворянського зібрання, яке пізніше, як згадував вчений, називали «ОЛИЗАРОК» (тобто «Общество лиц, записанных в родословные книги»): «Бляшанка на воротах цієї садиби, крім назви вулиці й числа дому, носила на собі саме цю назву» [226, с. 149].

Вдосконалення роботи архівів передбачало підготовку кваліфікованих фахівців. Проте вирішити це завдання швидко виявилось неможливим внаслідок відсутності спеціалізованих навчальних закладів. Аналізуючи це питання, В. Дубровський схилявся до ідеї створення на початковому етапі місцевих осередків, у яких би виховувалися майбутні архівісти. Дещо випереджаючи час, оскільки на державному рівні подібна практика почала активно обговорюватися лише у другій половині 1920-х рр. [2, арк. 179; 3, арк. 122–131], В. Дубровський порушив питання про підготовку архівістів на місцях ще у 1923 р.

Сучасні дослідники І. Матяш [480, с. 240], О. Коваленко [458, с. 108], В. Ткаченко [545, с. 6], Т. Зуб [443, с. 47] одностайно сходяться на думці, що В. Дубровський став «піонером» у справі організації історико-архівних гуртків на теренах УСРР, які набули значного поширення в середині 1920-х рр. з ініціативи В. Дубровського, а згодом за сприяння Д. Багалія [481, с. 124].

Історико-архівний гурток, організований В. Дубровським у жовтні 1922 р. при Чернігівському інституті народної освіти [296, с. 233–235], спочатку складався з двох секцій, а у 1924 р. налічував уже чотири (історико-архівну, учнівську, історико-революційну та секцію «по складанню дипломатарію Чернігівщини») [186, арк. 12; 296, с. 233]. Як зазначав В. Дубровський, «метою організації історико-архівного гуртка було ознайомлення студентів з методикою роботи в архіві та архівними технологіями, формування вмінь та навичок архівного описування, читання текстів з палеографічними особливостями, археографічного опрацювання, залучення до археологічних робіт задля розширення загальноісторичного світогляду» [491, с. 104]. За задумом фундатора гуртка, він мав забезпечити архівні установи Чернігівщини кваліфікованими кадрами та познайомити

майбутніх учителів-істориків зі специфікою роботи архівних установ. Учасники гуртка вивчали і впорядковували фонди Чернігівського губернського історичного архіву (Новгород-Сіверського намісницького правління, Чернігівського губернського жандармського управління, секретного столу канцелярії Чернігівського губернатора та ін.) [181, арк. 5, 5 зв., 18]. На основі опрацьованих архівних документів студенти готували реферати й розвідки з місцевої історії та виступали з доповідями [187, арк. 1–9]. Це дозволило не тільки систематизувати й описати архівні документи, але й засвоїти елементарні методи джерелознавчого дослідження. Крім того, керуючись розробленою В. Дубровським «Пам'яткою», учасники гуртка навіть на канікулах мали змогу продовжити збирання інформації, дослідження та опис місцевих історичних та архітектурних пам'яток [161, арк. 21].

18 березня 1923 р. Рада Укрцентрархіву відзначила результативність діяльності Чернігівського історико-архівного гуртка. Постановою Оргбюро ЦК КП(б) України досвід роботи гуртка було рекомендовано втілити в життя в усіх регіонах республіки [480, с. 242–243]. За рекомендацією Чернігівського губвиконкому В. Дубровського включили до складу української делегації на Перший з'їзд архівних працівників РСФРР [Додаток В], який відбувся 14 – 19 березня 1925 р. у Москві [145, арк. 10].

Звіт про роботу Чернігівського історико-архівного гуртка за 1923 р. було надіслано до державних і наукових установ та окремим особам [490, с. 78], а інформація про його роботу була оприлюднена у журналі «Літопис революції» [175, арк. 152; 296, с. 233–235]. Позитивно оцінили роботу гуртка М. Грушевський, В. Веретенников, І. Моргилевський, О.

Водолажченко [487, с. 340] та інші відомі вчені. Схвальні відгуки були отримані від Наркомату освіти РСФРР, Бюро краєзнавства РСФРР, Смоленського та Ростовського архівних бюро, краєзнавчих товариств Костроми, Новгорода, Красноярська. Крім того, В. Дубровського запросили зробити доповідь на засіданні Археографічної комісії ВУАН і запропонували підготувати проект меморандуму до ВУЦВК у справі поліпшення стану архівів в Україні [480, с. 242].

Двох учасників керованого В. Дубровським гуртка – В. Євфимовського та В. Подтергера – було рекомендовано до участі у перших короткотермінових курсах підвищення кваліфікації архівних працівників у Києві, що відбулися 3 – 18 серпня 1923 р. [168, арк. 16].

У 1924 р. структура гуртка зазнала деяких змін, що було пов'язано зі збільшенням кількості секцій [185, арк. 1–1 зв.]. З березня по серпень 1924 р. працювала учнівська група (15 – 19 школярів), якою керував особисто В. Дубровський [188, арк. 22]. Зацікавлені історією України, краєзнавством та архівознавством старшокласники після вступу до вищих навчальних закладів продовжували вивчати архівні матеріали, але вже в інших секціях гуртка [181, арк. 18]. З історико-архівного гуртка вийшло

кілька відомих учених, зокрема, академік АН СРСР О. Нарочницький та професор Московського університету М. Пікус [455, с. 106].

На початку травня 1924 р. під керівництвом Г. Кириєнка почала діяти історико-революційна секція, до якої увійшли студенти ЧІНО та Чернігівського кооперативного технікуму, в якому також викладав В. Дубровський [491, с. 109].

У липні того ж таки року виникла секція «по складанню дипломатарію Чернігівщини». У цій групі під керівництвом В. Євфимовського, співробітника губарху та аспіранта Харківської НДК, працювали 3 студенти ЧІНО. Відтак, розширення структури історико-архівного гуртка свідчило про те, що він поступово виходив за межі ЧІНО, набираючи загальноміського, а якщо враховувати запрошених учасників, і регіонального масштабу.

Принагідно зауважимо, що місцеві вчені та науковці з інших міст, які співробітничали з гуртком [184, арк. 8], стверджували, що успіхами він завдячував передусім своєму організатору, керівнику та натхненнику В. Дубровському. Професор В. Барвінський, наприклад, в одному з листів до В. Дубровського висловив свою точку зору щодо роботи історико-архівного гуртка при ЧІНО: «Відчит про роботу гуртка прочитав і залишився задоволеним тією негучною малопомітною, але надзвичайно корисною культурною справою, котрою Ви опікуєтесь в Чернігові» [182, арк. 11]. І. Моргилевський порівнював гурток з «маяком», запаленим В. Дубровським у «безмежному океані невігластва та мороку», і саме тому «серед науковців, що приїжджають з різних міст до Чернігова, сформувалася традиція тримати напрямок на світло цього маяка» [182, арк. 10 зв.].

В одній з анкет В. Дубровський писав, що гурткову роботу вважає новим методом викладання [146, арк. 122 зв.]: «Серед усієї моєї роботи нема нічого більш для мене дорогого, ніж гурток. Ми дещо зробили. Але майбутнє гуртка – попереду. Я впевнений, що з його складу вийдуть значні молоді дослідники. Міцно тисну руку всім моїм друзям-співробітникам цій справі. Не забувайте: більше витримки, впевненості, наукової впертості» [183, арк. 71].

У своїх розвідках з архівознавства В. Дубровський звертав увагу на необхідність вироблення уніфікованої програми підготовки та перепідготовки архівістів. Він планував за 3 – 5 років «оздоровити архівний апарат», створивши інститут архівних практикантів. Ключова роль у його проєкті відводилася гуртковій роботі, яка, за прикладом Чернігівського історико-архівного осередку, проводилася б на базі кількох секцій, що мали свою специфіку і гуртувалися за тематичним та віковим принципами. В. Дубровський вважав за необхідне поєднувати архівознавчу підготовку майбутніх фахівців з вивченням історії регіону. Відтак, історико-архівний гурток мав стати своєрідною краєзнавчою кафедрою при місцевому губарху [348, с. 9–16].

Серед причин, що стимулювали організацію історико-архівних гуртків, В. Дубровський називав брак кваліфікованих архівістів. У кращому випадку співробітниками архівних установ ставали «інтелігентні службовці» чи гуманітарії, які в силу обставин потрапили до цих інституцій. Втім, в архівах часом працювали «зовсім випадкові і чужі цій справі люди». В. Дубровський віддавав перевагу створенню гуртків також через неможливість одночасно організувати архівний навчальний заклад і мережу курсів для перекваліфікації архівістів, які вже обіймали свої посади не один рік. Він пропонував видати наказ, який би зобов'язував архівістів у визначений термін пройти перепідготовку. До програми таких курсів варто було б включити архівознавство, палеографію, історію класової боротьби і революційного руху в Україні. Крім того, працівники архівів мали б досконало опанувати законодавство й українську мову. Відтак, В. Дубровський був переконаний, що «вимоги на висококваліфікованого архівіста-фахівця мають бути збільшені і підвищені» [348, с. 11].

Сучасний дослідник І. Верба, зазначає, що одним з перших послідовників В. Дубровського ще у 1923 р. став О. Гермайзе, який створив історико-архівний семінар при Київському центральному історичному архіві імені В. Антоновича [418, с. 159].

Тезу про позитивну роль історико-архівних гуртків у розбудові української радянської архівної системи В. Дубровський наполегливо відстоював у 1924 р. на Першій Всеукраїнській нараді архівних працівників у Харкові, у роботі якої брали участь представники Укрцентрархіву С.

Тетін, Д. Багалій, О. Водолажченко, завідувач Істпарту М. Іванов, керівники центральних архівів та губархів. Вони висловились за організацію історико-архівних при всіх губархах [491, с. 110–111]. Більше того, чернігівський гурток було визнано зразком у справі залучення студентської молоді до архівознавчих і джерелознавчих студій та архівної практики. Набутий досвід знайшов застосування в архівному будівництві на теренах України, Росії та Білорусії [491, с. 114].

Реакцією Укрцентрархіву на проведену нараду став проект «Інструкції для утворення архівних гуртків молоді при Центральних архівах та істархах губархів України». Підтримка [574, с. 75] ініціативи В. Дубровського з боку Д. Багалія сприяла популяризації історико-архівних гуртків. До речі, за участю В. Дубровського, в липні 1924 р. було створено студентський історико-архівний гурток при його alma-mater – Ніжинському інституті народної освіти [514, с. 35].

Втім, діяльність Чернігівського історико-архівного гуртка припинилася на початку 1925 р. Це було пов'язано з браком коштів і нерозумінням доцільності його існування з боку керівництва Чернігівського інституту народної освіти. До того ж, у газеті «Вісті» – органі ВУЦВК було опубліковано фейлетон, який іронічно висвітлював діяльність гуртка та зміст лекцій, прочитаних під час літньої археологічної практики [182, арк. 4; 238, с. 3].

Зрештою, долю гуртка остаточно вирішив профком студентів ЧІНО, який на загальному зібранні 7 лютого 1925 р. ухвалив: «Історично-архівного гуртка до плану роботи не включати, поскільки він не являється необхідним» [491, с. 112].

В. Дубровський був серед учасників Першого Всеукраїнського з'їзду архівних працівників у грудні 1924 р., які порушили питання про створення архівної аспірантури [177, арк. 6 зв.; 480, с. 291]. Він наголосив також на актуальності поширення гурткової роботи в сфері архівознавства, зробивши акцент на її принциповій відмінності від курсів з архівної справи [177, арк. 18]. Зазначена проблема обговорювалася і на Всеукраїнській нараді завідувачів центральних та крайових історичних архівів у грудні 1928 р. Зрештою Секретаріат ВУЦВК 28 липня 1929 р., ухвалив рішення, що визнало необхідність організації у Харкові та Києві архівної аспірантури [480, с. 291–293]. Відтак, у 1929 – 1930 рр. при Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури академіка Д. Багалія було створено аспірантуру з «теорії, історії та методики архівознавства, зокрема українського» [4, арк. 4].

Розкриваючи у своїх мемуарах власне бачення причин сприяння радянської влади архівному будівництву в 1920-х рр., В. Дубровський, зокрема, констатував: «Якщо треба викрити минуле якого-будь «класового ворога», – то досить покопатись в архівах, і – щось там знайдеться. І, навпаки, якщо треба щось приховати з минулого «вождів пролетаріату» (наприклад, секретну службу в царській «охоранці»), – то треба так само покопатись в архівах» [291, с. 5]. Зазначимо, що, за даними Р. Подкура, створення архівних підрозділів радянських органів державної безпеки припадає якраз на 1920-ті рр., а тому можна відзначити певну раціональну компоненту у припущенні В. Дубровського [517, с. 34–35].

На початку 1920-х рр. одночасно з реформуванням архівної справи відбувалися зміни й у бібліотечній галузі, безпосереднє відношення до якої, з огляду на посадові обов'язки інструктора, а потім і завідувача музейно-бібліотечної секції Чернігівської повітнаросвіти, мав і В. Дубровський. Її діяльність у 1919 р. була спрямована на створення бібліотек та культурно-просвітницьких гуртків. Пріоритетними напрямками роботи секції вважалися розгортання мережі хат-читалень, облік наявної літератури, організація передплати на періодичну пресу, підготовка та працевлаштування бібліотекарів [116, арк. 3 зв.].

Після переїзду до Харкова у 1925 р. В. Дубровського було призначено завідувачем музейно-бібліотечної секції Укрнауки [62, арк. 3]. У бібліотечній галузі натовді домінувала орієнтація на масового читача, здійснювалися реорганізація наукових бібліотек та перетворення їх у загальнодоступні культурно-освітні центри, підпорядковані завданням соціалістичного будівництва [440, с. 20].

Одним з перших доручень Президії Укрнауки, поставленим перед В. Дубровським як завідувачем секції, було об'єднання книжкових фондів

двох київських бібліотек – Всенародної (Національної) бібліотеки України та бібліотеки Київського інституту народної освіти – колишнього Київського університету св. Володимира [7, арк. 14; 62, арк. 4].

На думку В. Дубровського, таке об'єднання було б взаємовигідним для обох бібліотек, оскільки доповнило б дореволюційні фонди ВБУ та фонди бібліотеки КІНО за 1917 – 1925 рр.; розв'язало б проблему постачання бібліотек Києва обов'язковими примірниками видань УСРР і СРСР; скоротило б витрати на паралельне утримання двох бібліотек; уможливило б раціональну організацію використання науковими співробітниками та студентами фондів цих бібліотек; позитивно вплинуло б на методи роботи ВБУ та бібліотеки КІНО. До того ж, В. Дубровський посилався на досвід реформування Паризької національної бібліотеки, коли до її складу увійшли чотири великі французькі книгозбірні [351, с. 52].

У листопаді 1925 р. Народний комісаріат освіти створив комісію для вирішення питань, пов'язаних з об'єднанням бібліотек КІНО й ВБУ, до якої увійшов і В. Дубровський. Вже в еміграції, згадуючи реформування бібліотечної мережі [252, с. 5] та описуючи свій приїзд до Києва, науковець згадував, як разом з директором ВБУ С. Постернаком вони оглянули будинок ВБУ і дійшли висновку, що він не відповідає вимогам зберігання наявної літератури, а тим більше непридатний для розміщення фондів колишньої університетської бібліотеки. З'ясувалося, що будівля бібліотеки перебувала в аварійному стані, потребувала приміщення для нових надходжень, не передбачала кабінетів для персоналу, а найголовніше – не відповідала стандартам протипожежної безпеки [270, с. 5]. В. Дубровський, заручившись підтримкою професорів І. Моргилевського та В. Осьмака, оглянув недобудований будинок поблизу ВУАН як альтернативне приміщення для перебазування фондів ВБУ. Комісія дійшла висновку, що добудова бібліотечного приміщення дозволить розмістити до 1 млн. книг. Фонд бібліотеки КІНО, окрім спеціальної навчальної літератури, мав бути переданий до ВБУ [270, с. 5].

21 листопада 1925 р. Президія Укрнауки, заслухавши доповідь про роботу та висновки комісії, постановила: «Погодитися з висновком комісії і поставити в колегії НКО для затвердження питання про добудування нового помешкання для ВБУ. Прохати ФЕУ взяти на себе працю по складанню кошториса на добудування, запросивши до цієї праці проф.

Осьмака. негайно скласти комісію з представників ІНО, МІ, КІНХ, ВУАН для проведення аналізу б. університетської бібліотеки та для підготування проекту виділення допоміжної бібліотеки для ІНО, МІ, КІНХ та розподілення майна. Внести це питання на остаточне затвердження колегії НКО» [7, арк. 77; 351, с. 53].

У 1925 р. В. Осьмак підготував докладний кошторис будівельних робіт, а В. Дубровський, додавши до нього пояснювальну записку, подав відповідний проект на розгляд Раднаркому, що невдовзі ухвалив таке рішення: «Приєднати бібліотеку б. Київського університету до Всенародної

Бібліотеки України без розпорошення її основного фонду (XVII – XIX ст.), але з забезпеченням навчальних потреб КІНО та інших київських ВУЗ'ів шляхом відокремлення для них допоміжних бібліотек з підручників та взагалі». При формуванні бюджету Народного комісаріату освіти на 1926 – 1927 рр. для здійснення будівельних робіт виділялося 50000 крб. [351, с. 53].

Наприкінці 1925 р. музейно-бібліотечна секція під керівництвом В. Дубровського опрацювала проект реорганізації музейних та бібліотечних установ України. На засіданні Ради Бібліотеки ВБУ 12 грудня 1925 р. В. Дубровський повідомив, що заплановано створення 4 науково-бібліотечних осередків у Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську шляхом об'єднання наявних у цих містах бібліотек, а також Українського науково-дослідного інституту книгознавства. Першочергове завдання полягало у перетворенні ВБУ в науково-організаційний бібліотечний центр України, організації при ВБУ аспірантури та розгортанні її співробітниками наукових досліджень [431, с. 208].

Відтак, актуальними залишалися об'єднання академічних та публічних бібліотек і створення зведеного каталогу книжкових зібрань [431, с. 209]. Крім того, В. Дубровський повсякчас наголошував у відповідних записках до НКО УСРР на необхідності збільшення штатів бібліотек, що прискорило б виконання поставлених завдань [7, арк. 1–5].

Для координації діяльності бібліотек і вирішення спільних завдань наприкінці грудня 1925 р. було проведено нараду працівників академічних бібліотек, яка з вузьковідомчої перетворилася у Першу конференцію співробітників наукових бібліотек. У нараді взяли участь спеціалісти з України, а також з Москви, Ленінграда та Мінська [440, с. 21].

В. Дубровський виступив на цій конференції як представник Укрнауки з доповіддю «Організація мережі наукових бібліотек та найближчі завдання в їх роботі» й чітко задекларував політику, спрямовану на централізацію системи наукових бібліотек та бібліотечної справи в цілому. Перед науковими бібліотеками було поставлено такі завдання: перетворитись у головні державні книгосховища; проводити та координувати науково-бібліографічну й науково-дослідну роботу в галузі бібліотекознавства і книгознавства; організувати підготовку висококваліфікованих фахівців у спеціалізованій аспірантурі.

Значна увага була приділена централізації бібліотечної справи у «міцних в індустріальному та культурному відношенні центрах» – Києві, Харкові, Дніпропетровську та Одесі. Для реалізації цієї мети передбачалося «розподілення обов'язкового примірника та інші заходи». В. Дубровський зазначав, що наукові бібліотеки мають створюватися лише за планом та «в міру дійсних потреб» [18, арк. 5].

Варто зауважити, що теза науковця про вдосконалення методів та форм діяльності наукових бібліотек відповідно до завдань соціалістичного будівництва хоч і не набула, на думку Л. Дубровіної та О. Онищенко,

домінуючого значення, але рефреном проходила і в доповідях С. П. Остернака та Д. Балики [430, с. 187].

Наступною знаковою подією в контексті розвитку бібліотечної справи в Україні, в якій також брав участь В. Дубровський, був Перший з'їзд бібліотекарів у Харкові (червень 1926 р.). На ньому розглядалися ключові питання бібліотечної справи, бібліографії та бібліотекознавства. В.

Дубровський виступив з доповіддю «Про українську наукову бібліографію», зміст якої було узгоджено з Радою ВБУ та УКП.

Висвітлювалися основні аспекти бібліографічної роботи, її зміст та види. Йшлося також про розподіл функцій між ВБУ, УКП та УНІК.

В. Дубровський визначив роль бібліографії та систематизував її складові: універсальна (незалежно від змісту, мови та країни); «країнева» («росіка», «україніка»); спеціальна (друковані твори за спеціальністю); топовібібліографія (все, що стосується певної місцевості); допоміжна (бібліотечні каталоги); бібліографія, що має спеціальні завдання (анотаційна, рекомендаційна та ін.). При цьому бібліографічний репертуар «україніки» мав два основні напрямки: бібліографія з окремих дисциплін, упорядкована установами ВУАН чи іншими науково-дослідними закладами; бібліографічний репертуар «україніки» від найдавніших часів і до соціалістичної революції. До базових осередків роботи у бібліографічній сфері В. Дубровський відніс УНІК – центр теорії та методології бібліографії [9, арк. 159] та УКП – єдиний орган з державної бібліографії [9, арк. 177; 225, с. 165–169]

Як завідувач музейно-бібліотечної секції Укрнауки В. Дубровський брав участь у роботі Другої Всеросійської конференції наукових бібліотек у Ленінграді 2 – 10 грудня 1926 р. [19, арк. 53; 62, арк. 19].

Музейно-бібліотечна секція і особисто В. Дубровський ще з кінця 1925 р. активно працювали над проектом створення аспірантури у галузі бібліотекознавства та книгознавства. Президія Укрнауки на початку 1926 р. визнала за доцільне при всіх наукових установах (музеях, бібліотеках тощо) з дозволу Укрнауки запроваджувати асистентуру на правах аспірантури. Опрацювання відповідного проекту покладалося на музейно-бібліотечну секцію [10, арк. 9]. Аспірантура при ВБУ функціонувала у 1926 – 1933 рр. Серед перших аспірантів були відомі згодом фахівці у цій царині Г. Коляда, О. Рябчинська, Н. Кравченко, Н. Геппенер, Ф. Максименко та ін. [503].

Навчання в аспірантурі проводилося у кількох напрямках: книгознавство; історія, теорія і методологія бібліографії; європейська бібліографія; українська і російська бібліографія; історія бібліотечної справи; бібліотечна техніка; книгообіг [20, арк. 10]. Аспірантам пропонувався перелік рекомендованої літератури зі спеціальності, до якого було включено й студії В. Дубровського [20, арк. 17, 38–40].

14 – 17 березня 1927 р. В. Дубровський брав участь у Третій Всесоюзній нараді директорів Книжкових палат СРСР, на якій було розглянуто питання про організацію бібліотечної справи на теренах

радянських республік [45, арк. 11], налагодження системи міжнародного книгообміну та обміну бібліографічною інформацією, уніфікації статистичної роботи Книжкових палат [45, арк. 14], розподіл обов'язкового екземпляру всіх видань [45, арк. 17] тощо.

Не залишився поза увагою В. Дубровського і Перший Пленум БК ВУАН (11 – 14 квітня 1927 р.), присвячений вирішенню основних проблем бібліографії в Україні, її обсягу, значення, завдань та шляхів розвитку. Пленум ухвалив рішення опублікувати окремі розділи класифікаційних таблиць Міжнародного бібліографічного інституту, уніфікувати правила опису літератури та бібліографічного оформлення різних видів бібліографії (крайової, краєзнавчої, національної) [430, с. 207].

У 1926 – 1927 рр. за сприяння музейно-бібліотечної секції Укрнауки було відновлено видавничу традицію у галузі бібліотечної справи та бібліотекознавства [387, с. 6]. У «Бібліотечному збірнику» було опубліковано матеріали Першої конференції наукових бібліотек УСРР. Наступного року було видано ще два збірники – «На науково-бібліотечному фронті» та «Бібліографія на Україні». Крім того, у 1927 р. ВБУ відновила видання «Журналу бібліотекознавства» [503].

У 1928 – 1930 рр. тривало врегулювання питань щодо створення мережі наукових бібліотек УСРР та забезпечення провідних книгозбірень обов'язковими примірниками видань СРСР [15, арк. 5, 284–285].

В. Дубровський особисто опікувався передачею книг і артефактів, пов'язаних з Україною, з бібліотеки та музейної колекції П. Потоцького [410, с. 86], що знаходилися в Москві й Ленінграді [17, арк. 5]. Музейно-бібліотечний відділ підготував проект відповідної постанови та кошторис витрат [16, арк. 14].

Повноваження В. Дубровського також передбачали врегулювання питань передачі та повернення особистих бібліотек. Наприклад, професор О. Попельницький [11, арк. 28] передавав власну бібліотеку, а професор І. Четвериков, натомість, намагався повернути раніше передану літературу. Під час тривалої переписки з І. Четвериковим голові музейно-бібліотечної секції вдалося переконати його залишити книги з власної бібліотеки у зібранні ВБУ [11, арк. 40, 48, 50–51].

Варто зауважити, що професійна діяльність та перебування на посаді завідувача музейно-бібліотечної секції відобразились і на проблематиці публікацій В. Дубровського. Декілька статей В. Дубровський присвятив розвитку бібліотечної справи – «Про наукові бібліотеки» [347, с. 1], «Будівництво державних бібліотек» [261, с. 1–2], «Про утворення єдиного науково-бібліотечного осередка у Києві» [351, с. 51–53]. У цих текстах знайшли розвиток думки В. Дубровського, висловлені на конференціях з проблем бібліотекознавства. Згодом, уже перебуваючи в еміграції, В.

Дубровський не випускав з поля зору видавничу та бібліотечну справу на батьківщині [395, с. 5].

В. Дубровський вважав, що у бібліотечній мережі України «окремою групою стоять наукові (чи як іноді невлучно називають «навчальні») бібліотеки» [347, с. 1]. Вони відрізнялись від решти не лише в організаційному відношенні внаслідок підпорядкування Укрнауці, а не Укрполітосвіті, а й за змістом та обсягом роботи. Бібліотеки колишніх університетів після реформування системи вищої освіти опинилися в «безпритульному» становищі, оскільки жодний новостворений вищий навчальний заклад не використовував їх у повному обсязі. Відтак майже всі колишні університетські бібліотеки стали міжвузівськими. Виняток становила лише бібліотека КІНО.

Стрижневою проблемою у публікаціях В. Дубровського залишалось упорядкування мережі державних бібліотек УСРР за схемою, розробленою музейно-бібліотечною секцією Укрнауки. Передбачалося створення шляхом об'єднання наукових та публічних бібліотек чотирьох основних бібліотечних осередків [347, с. 1]. Варто зауважити, що М. Грушевський пропонував інші шляхи його вирішення. Посилаючись на досвід Ленінграда, де паралельно існували публічна та академічна бібліотеки, М.

Грушевський не підтримав ідею об'єднання бібліотеки колишнього Київського університету та ВБУ, а запропонував виокремити її як наукову бібліотеку ВУАН. Втім, В. Дубровський не вважав цю ідею раціональною, оскільки позиціонував ВБУ як бібліотеку ВУАН і не бачив сенсу у створенні двох аналогічних бібліотек. Крім того, «недоцільно такий колосальний книжковий організм робити зачиненою кабінетною бібліотекою УАН», оскільки, виходячи з логіки М. Грушевського, для загалу читачів наукова бібліотека ВУАН стала б недоступною. Підсумовуючи свою аргументацію, В. Дубровський зазначав: «Взагалі було б незрозумілим існування в Києві на одній вулиці 2 бібліотек з універсальними фондами. Масштаб Ленінграду нас, звичайно, дуже приваблює, але не відповідає нашим реальним можливостям» [261, с. 1].

Отже, перебуваючи у 1919 – 1930 рр. на відповідальних посадах у радянських установах, В. Дубровський зробив вагомий внесок у розвиток архівної та бібліотечної справи, а його діяльність можна охарактеризувати як інноваційну та достатньо результативну. Заснувавши Чернігівський історико-архівний гурток, В. Дубровський прислужився створенню найефективнішої на початку 1920-х рр. форми архівної освіти, сприяв організації фахової підготовки архівістів. В. Дубровський займався теоретичною розробкою та практичною реалізацією ідеї централізації бібліотечної справи і реформування мережі бібліотек України. Результатом його зусиль стало проведення низки конференцій та з'їздів бібліотекарів, відновлення видання спеціалізованої літератури, реорганізація структури ВБУ і створення при ній аспірантури.

3.2. Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури

Питання охорони пам'яток історії та культури і музейних цінностей набули особливої актуальності за часів Визвольних змагань 1917–1921 рр. Саме тоді постала нагальна потреба у збереженні та вивченні пам'яток національної історії та культури [505, с. 6–7].

Перші повоєнні роки характеризувалися гострою ідейно-політичною боротьбою, а відтак і пам'яткоохоронна діяльність мала суперечливий характер. Іntenція влади у справі формування державної системи охорони пам'яток історії і культури була породжена політикою українізації і трималася на ентузіазмі української інтелігенції. Проголосивши пам'ятки мистецтва і культури власністю народу, радянська влада заклала фундамент для становлення пам'яткоохоронної та музейної справи в Україні [401, с. 25–26].

Орієнтація на використання унікальних пам'яток для господарських потреб й антирелігійна політика призводили подекуди до відвертого вандалізму. До того ж, з'ясувалося, що законодавство з охорони пам'яток, створене на початку 1920-х рр. [220, с. 10–20], вже не відповідало потребам та масштабам пам'яткоохоронної справи й не передбачало необхідних для збереження культурної спадщини заходів [401, с. 70–71].

На думку В. Акуленка, середина 1920-х рр. була «особливо плідною і багатообіцяючою» – «періодом культурного відродження української нації» [399, с. 4]. Відтак, згадував В. Дубровський, який у 1925 – 1930 рр. завідував музейно-бібліотечною секцією Укрнауки, наукова громадськість у 1925 р. порушила питання про необхідність оновлення законодавства, яке стосувалося збереження культурної спадщини й державної підтримки у цій галузі. Відповідальність за координацію роботи з охорони пам'яток історії та культури покладалася на Укрнауку, що обумовлювало тісний взаємозв'язок політики в галузі музейництва та пам'яткоохоронної сфери [297, с. 10].

Влітку 1925 р. проект закону, що враховував досвід РСФРР [406, с. 89], зокрема декрети ВЦВК і РНК РСФРР «Про облік і реєстрацію предметів мистецтва і старовини» 1923 р. та «Про облік і охорону пам'яток мистецтва, старовини і природи» 1924 р., було подано до РНК УСРР. Після доопрацювання 16 червня 1926 р. Голова ВУЦВК Г. Петровський та Голова РНК УСРР Я. Чубар ухвалили «Положення про пам'ятки культури та природи» [220, с. 27–32].

В. Дубровський, як представник Укрнауки, котрий брав безпосередню участь в обговоренні проекту «Положення» [8, арк. 3], у своїй монографії «Історично-культурні заповідники та пам'ятки України», виданій 1930 р. в Харкові, стисло, але ґрунтовно простежив основні тенденції в історії пам'яткоохоронної справи на теренах України. Вчений звернув увагу на відсутність державної системи охорони пам'яток культури до революції, оскільки «Імператорська Археологічна комісія» вважала Україну лише за об'єкт для археологічних розкопок та за джерело, з якого поповнювалось пам'ятками старовини й мистецтва музеї Петербурга і Москви» [292, с. 7].

Індивідуальна ініціатива українських діячів науки й культури В.

Тарновського, М. Біляшівського, Д. Яворницького, котрі намагалися вживати заходів щодо охорони та збирання пам'яток української культури, не рятувала загальної ситуації, а подекуди вважалася навіть виявом сепаратизму.

Перша спроба створення державної системи охорони пам'яток старовини й мистецтва, на думку В. Дубровського, мала місце у 1919 р. і була пов'язана зі створенням та діяльністю Комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини. Проте об'єктивні політичні й економічні чинники завадили планомірній і результативній роботі ВУКОПМіСу та губкопмісів, а ініціативу у справі охорони пам'яток історії та культури у 1922 р. перебрала на себе Головополітосвіта. Єдиною правовою нормою, яка на початку 1920-х рр. регулювала пам'яткоохоронну справу, був артикул 676 Кодексу законів про народну освіту УСРР, в якому зазначалося: «Особливе завдання Головополітосвіти в ділянці екскурсійно-виставочно-музейної справи є обслі́д, реєстрація, охорона та вивчення поза музейних культурних цінностей, що є на території УСРР» [297, с. 8].

Проте намагання врегулювати пам'яткоохоронну справу на державному рівні до 1926 р. «залишилися не тільки не завершені, але й навіть не розпочаті, як слід» [333, с. 5]. «Самопожертвна» праця музейних працівників на місцях не зустрічала належної юридичної та економічної підтримки з боку держави й була малоефективною. Відтак, В. Дубровський схилявся до думки, що «Положення про пам'ятки культури та природи» стало початком відліку нового етапу в історії пам'яткоохоронної справи в Україні.

«Положення про пам'ятки культури та природи» [234, с. 145–150] – перший в УСРР законодавчий акт, який кодифікував усі попередні чинні декрети й постанови, а також врахував досвід у сфері охорони пам'яток [401, с. 71]. Відповідно до «Положення», всі пам'ятки культури та природи, що мали наукове, історичне чи мистецьке значення, перебували у загальному віданні Укрнауки НКО УСРР та його місцевих органів [220, с. 27; 297, с. 66]. Пам'ятки культури розподілялися за своїм значенням на дві категорії: республіканські, що реєструвалися у НКО УСРР й утримувалися з державного бюджету, та місцеві, які фіксувалися і фінансувалися місцевими органами НКО [233, с. 149].

ВУЦВК та РНК УСРР на підставі загального «Положення» видали низку окремих постанов про оголошення історико-культурними заповідниками могили Т. Шевченка у Каневі (20 серпня 1925 р.), Києво-Печерської Лаври (29 вересня 1926 р.), монастиря Босих Кармелітів у Бердичеві (21 березня 1928 р.), Кам'янецької фортеці (4 квітня 1928 р.), замку князів Острозьких у Старому Костянтиніві (15 січня 1929 р.) та інших [28, арк. 3, 5, 6; 297, с. 68–69; 484, с. 6].

На початку 1926 р. у складі Наркомосвіти було створено Головну інспектуру охорони пам'ятників культури в Україні, посаду головного

інспектора якої обіймав В. Дубровський, а також чотири крайові комісії на чолі з краєвими інспекторами: у Харкові (С. Таранушенко), Києві (Ф. Ернст), Одесі (С. Дложевський) та Дніпропетровську (П. Козар) [70, арк. 1; 246, с. 5; 333, с. 6].

Передбачалося також створення інспектур на місцях, але у 1930-х рр. вони функціонували лише в 11 округах з 40. Така ситуація певною мірою компенсувалася розгалуженою мережею кореспондентів, створеною Укрнаукою [33, арк. 32; 465, с. 130].

«Положення» стало поштовхом для видання низки інструкцій з питань, які вимагали роз'яснень [236, с. 3]. Наприклад, інструкція «Про розподіл відання між Археологічним комітетом ВУАН та краєвою інспектурою охорони» [233, с. 152–153] була покликана юридично закріпити їхні повноваження [559, с. 109]. Інструкція врегульовувала питання нагляду за проведенням археологічних досліджень, закріплюючи законодавчо повноваження Археологічної комісії ВУАН та Всеукраїнського археологічного комітету [233, с. 153].

На думку В. Акуленка, ВУАК мав лише науково-консультативні функції – керівництво науково-дослідною роботою в галузі вивчення пам'яток матеріальної культури на теренах УСРР. На підставі висновку ВУАК Укрнаука приймала рішення про дозвіл чи заборону археологічних досліджень, реставрації пам'яток культури тощо [401, с. 80].

Зазначимо, що до повноважень В. Дубровського як головного інспектора з охорони пам'яток належало також візування відкритих листів [13, арк. 13, 105, 161; 14, арк. 2, 7]. Вчений навіть склав тимчасову інструкцію «до річних та довготривалих відкритих листів». Метою видачі відкритих листів він вважав «догляд за збереженням пам'яток археологічних та мистецьких під час різних польових землекопних, будівельних, ремонтних та ін. робіт» [13, арк. 242]. На думку В.

Дубровського, для вчасного виявлення та збереження історико-археологічних пам'яток треба забезпечити «постійний археологічний контроль на місці землекопних робіт», доповнивши його детальними історико-археологічними дослідженнями [278, с. 5].

У 1926 р. при Наркомосвіті УСРР було створено Український комітет охорони пам'ятників культури. УКОПК (1926 – 1937 рр.) поєднував громадські та державні функції, опікуючись комісіями охорони пам'яток і кореспондентами, займаючись вирішенням поточних проблем пам'яткоохоронної справи [29, арк. 34; 51, арк. 1–5].

До складу УКОПК входили штатні працівники, зокрема, І. Кулик (голова), В. Дубровський (заступник голови), О. Тихий (учений секретар). На громадських засадах у ньому працювали М. Болтенко, В. Бузескул, М. Бурачек, О. Гермайзе, С. Таранушенко, О. Федоровський та інші [465, с. 130]. Особовий склад Бюро та Пленуму УКОПК [88, арк. 1; 87, арк. 1], було сформовано лише у травні 1931 р. [3, арк. 167–185].

До місцевих органів УКОПК належали крайові комісії з охорони пам'яток культури в Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську, а також окружні й місцеві комісії з охорони пам'яток культури, кореспонденти з охорони пам'яток культури, які працювали у межах доручень УКОПК [33, арк. 116; 233, с. 151–152; 243, с. 154–156; 568, с. 87].

Відтак, В. Дубровський, який поєднував посади завідувача музейно-бібліотечної секції Укрнауки, головного інспектора з охорони пам'яток культури в Україні, заступника голови УКОПК, відігравав одну з ключових ролей у становленні системи охорони пам'яток історії та культури в Україні у другій половині 20 – на початку 30-х рр. Як влучно зазначив С. Білокінь, у цій галузі натоді найвищими посадовими особами фактично були голова Укрнауки М. Яворський та завідувач її музейно-бібліотечної секції В. Дубровський [410, с. 98].

Як представник Укрнауки, В. Дубровський був одним з організаторів Першої Всеукраїнської конференції краєзнавців у Харкові в травні 1925 р., на якій обговорювалися питання організації наукових досліджень з місцевої історії й узгодження роботи місцевих краєзнавчих осередків та музеїв [234, с. 109–110]. Доповідь про функції музеїв він презентував на нараді представників музейних закладів у Харкові 25 – 27 травня 1926 р., учасники якої обговорили перспективи розвитку музейної мережі та місце музеїв у системі культурно-освітніх установ.

У вступній статті до збірника «Український музей» В. Дубровський писав: «Доводиться констатувати, що оволодіння тими скарбами пам'яток матеріальної культури та природи, які залишилися нам з дореволюційного часу, – є справа занедбана. Майже до останнього часу не було ще встановлено ясно й остаточно, що та як робити з музейною спадщиною, яка нам дісталася, як її зберегти, використати, збільшити» [391, с. 15].

16 вересня 1925 р. на нараді співробітників музеїв Харкова під головуванням В. Дубровського було ухвалено рішення про створення Постійної музейної наради [12, арк. 19]. Проект Положення про ПМН, підготовлений О. Федоровським, основним напрямком її діяльності визначав координацію науково-організаційної та науково-дослідної роботи музеїв Харкова. Серед основних завдань ПМН згадувались підготовка документів з метою поліпшення роботи музеїв; координація та узгодження роботи музеїв міста; виконання спільних наукових проектів; популяризація музейної справи [12, арк. 21]. У пояснювальній записці до проекту Положення йшлося про те, що створення ПМН зумовлено необхідністю вирішення нагальних проблем у музейній сфері: «Єдиним шляхом для вирішення всіх цих заплутаних питань можна вважати утворення авторитетного органу, який б упланував їх шляхом погодження між собою роботи окремих музеїв» [12, арк. 22].

Дискусійним натоді залишалося питання про об'єднання музеїв шляхом підпорядкування їх єдиному адміністративному органу. В. Дубровський відзначав «розпорошеність» музеїв між Укрнаукою та

Укрполітосвітою, які опікувалися державними музеями. Єдності музейної політики також заважало підпорядкування окремих музеїв ІНО [391, с. 15].

Ця проблема розглядалася на спеціальному засіданні 25 травня 1926 р., на якому Укрполітосвіту представляв М. Криворотченко, а Укрнауку – В. Дубровський. Тези М. Криворотченка фокусувалися на правомірності підпорядкування музеїв Укрполітосвіті у зв'язку з їх інтегральною («освітньо-науковою») природою. Доповідач звернув увагу присутніх на нагальну необхідність переорієнтації музеїв від «чистої» науки до «служіння» радянській пропаганді [391, с. 180–181]. М. Криворотченко не поділяв оптимізму В. Дубровського щодо залучення музейних працівників до наукової роботи [391, с. 190].

Виступ В. Дубровського виявився більш переконливим і посприяв майбутньому врегулюванню суперечки на користь Укрнауки. В.

Дубровський побудував свою доповідь логічно та аргументовано й одразу зауважив, що, «не передрішуючи питання, де буде адміністративний центр музейної справи, чи в Укрнауці, чи в Укрполітосвіті, основним постулатом нормальної музейної мережі мусить бути об'єднання всіх держмузеїв в єдиному віданні» [391, с. 183].

Проаналізувавши термін «музей», голова музейно-бібліотечної секції зупинився на трьох основних ознаках, які характеризують цю наукову установу: спеціально підібрана колекція речей; наявність кваліфікованих працівників; обсяг наукової або політосвітньої роботи, яку виконують співробітники музею. В. Дубровський також визначив основні функції музеїв: збирання, консервація, реставрація та експонування пам'яток; індивідуальні та колективні дослідження, експедиції, науково-видавнича діяльність і підготовка наукових співробітників через аспірантуру; політосвітня та пропагандистська робота – проведення масових заходів, лекцій, екскурсій, організація тематичних гуртків тощо. Відтак, за концепцією В. Дубровського, підпорядкована Укрнауці музейна мережа змогла б повною мірою реалізувати свій триєдиний потенціал: стати загальнодержавним сховищем пам'яток матеріальної культури й природи, науково-дослідною установою з кваліфікованими музейними працівниками та культурно-освітньою установою.

Доповідь В. Дубровського спростувала точку зору представника Укрполітосвіти про те, що «музеї, коли вони перейдуть до Укрнауки, стануть мертві, «академічні». Натомість В. Дубровський стверджував, що Укрнаука ніколи не залишалася осторонь політосвітньої та пропагандистської роботи, але ефективна політосвітня робота неможлива без ґрунтовної наукової підготовки й розмежування понять «музей» та «виставка». Крім того, підбір, систематизація й опис музейних експонатів – це наукова робота, яка потребує спеціальної підготовки. Недотримання принципу науковості загрожує перетворенням музеїв у «Плюшкінську збірку, антикварний магазин, кунсткамеру» [391, с. 19–20] чи «музейну халтуру» [391, с. 22]. У прикінцевому слові В. Дубровський

закликав об'єднати музеї під егідою Укрнауки й, заручившись підтримкою ВУАН, спрямувати зусилля для «розквіту науки на Україні та ув'язки її з потребами господарчого й культурного будівництва» [391, с. 189–190].

Остаточню долю музейних установ в Україні було вирішено на засіданні Колегії НКО 28 вересня 1926 р., яка констатувала необхідність об'єднання мережі музеїв [7, арк. 11–14].

В. Дубровський також займався теоретичною розробкою питання про об'єднання музеїв та їх класифікацію [451, с. 361]. Беручи за основний критерій склад експонатів, він передбачав існування двох категорій музеїв: створених за науковими принципами з «автентичних – унікальних речей» та побудованих за науковими принципами на підставі копій. Музеї першої категорії призначалися для науково-дослідної роботи, а другої – для освітньо-пропагандистської [391, с. 10].

Пославшись на польський досвід класифікації музеїв, В. Дубровський розподілив їх на дві групи за змістом колекції з тієї чи іншої галузі знань і територіальним обсягом експонатів та діяльності, й кваліфікував їх як природничі, технічні та соціально-історичні. Важливу роль у схемі В. Дубровського відігравав адміністративно-територіальний фактор, відповідно до якого музеї здобували статус губернських, окружних, повітових чи крайових. На думку автора, переважання крайових музеїв вимагало до них особливої уваги [391, с. 11–12].

Врегулювання правового статусу музеїв восени 1926 р. поклало край суперництву між Укрполітосвітою та Укрнаукою і сприяло чіткому визначенню їхніх функцій. Проте впорядкування музейних фондів відповідно до марксистсько-ленінської методології поступово перетворювало музеї в інструмент ідеологічного впливу.

В. Дубровський у роботі «Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні» негативно оцінив тенденцію до соціологізації музеїв. Він піддав критиці експозицію створеного у 1922 р. в Харкові Всеукраїнського соціального музею імені Артема [391, с. 19–20]. Музей мав репрезентувати розвиток людства на українському матеріалі, але нехтування хронологічним, комплексним й систематичним принципами призвело до алогічності експозицій, створених з випадкових експонатів. На думку автора, «гнітюче враження» від невдалого експерименту підсилювалося «гучною назвою чогось зовсім нового й несподіваного, революційного» – наприклад, «Відділ побуту та ідеології» для «убогої» спроби створити ансамбль панського побуту початку XIX ст. [391, с. 20]

9 квітня 1927 р. за результатами висновків спеціальної комісії Укрнауки, Президія Укрнауки констатувала хибність ідеї створення Соціального музею, а експеримент було визнано невдалим. Музей імені Артема закрили на реекспозицію, що вберегло інші музеї від подібних нововведень.

Поряд з ідеєю створення Соціального музею у 1925 р. розроблявся проект заснування Національного музею України, який «у виставочній та

науково-дослідчій роботі охопив би усі галузі життя природи й населення України» [7, арк. 94]. Згідно з резолюцією Президії Укрнауки від 5 грудня 1925 р. це завдання покладалося на Д. Багалія та В. Дубровського. Вони мали підготувати доповідну записку про перспективи реалізації цього проекту та залучити до справи фахівців відповідних галузей. Проект також передбачав створення Національної картинної галереї [7, арк. 94].

У 1926 – 1929 рр. Укрнаука доклала значних зусиль для впорядкування музейної мережі, зміцнення її матеріальної бази [89, арк. 1–2]. В. Дубровський як голова музейно-бібліотечної секції пояснював це вимогою часу, оскільки «у галузі культурного будівництва на Україні нема більш забутої справи, ніж музейна» [391, с. 15].

Завдяки зусиллям Укрнауки у другій половині 1920-х рр. спостерігалися чітка тенденція до зростання кількості музеїв. У 1928 р. їх нараховувалося вже 146 [478, с. 73].

Знаковою подією для українського музейництва стала резолюція Президії Укрнауки «Про музейну справу в УСРР» від 2 квітня 1927 р., яка стосувалася музейної типологізації, затверджувала перелік музеїв республіканського, окружного й місцевого значення, визначала джерела їх фінансування. Значна увага в резолюції приділялася, зокрема, створенню музейної аспірантури, а також уніфікації принципів політосвітньої пропаганди [391, с. 190–191].

На нашу думку, В. Дубровський абсолютно обґрунтовано висував тезу про поступове перетворення музею у багатофункціональний заклад, який проводить наукові дослідження, координує культурне життя регіону і є одним із форпостів соціалістичної пропаганди. На користь цього свідчать і дані НКО УСРР, наведені сучасною дослідницею історії українського музейництва Р. Маньківською. У 1926 – 1928 рр. державні й місцеві музеї провели понад 12289 лекцій та екскурсій для аудиторії в 612595 осіб [478, с. 84]. Подібну статистику у монографії «Музеї на Україні» наводить і В. Дубровський. Зі складених ним таблиць видно, що чисельність відвідувачів музейних установ зростає з 712632 осіб у 1926 р. до 1005182 осіб у 1928 р. [318, с. 12–14].

У жовтні 1930 р. у Харкові відбулася Республіканська музейна конференція, до організації якої долучився і В. Дубровський. За участю відомих фахівців, зокрема, П. Курінного, О. Федоровського, Ф. Ернста, С. Таранушенка на ній було розглянуто новачки у музейній практиці. Значна увага приділялася участі музейних установ у вирішенні народно-господарських завдань [478, с. 107].

Всеукраїнський музейний з'їзд у грудні 1930 р. визначив нові методологічні основи побудови експозиції. Відповідно до резолюцій з'їзду музеї остаточно перетворювалися у політико-просвітницькі заклади [57, арк. 7, 8]. Проте невирішеним залишилося питання про висвітлення музеями соціалістичних перетворень на місцевому рівні, що на практиці означало відсутність інструкцій з комплектації повноцінних колекцій у

новостворених відділах соціалістичного будівництва [478, с. 107–109]. Політичний тиск з боку адміністративної системи поступово зводив нанівець прогресивні тенденції в музейному будівництві.

Форсована індустріалізація мала негативні наслідки для сфери науки і культури – вони фінансувалися за залишковим принципом. В.

Дубровський як заступник голови УКОПК у доповідній записці до ЦК КП (б)У про стан та охорону пам'яток культури й природи від 2 лютого 1933 р. просив «покласти край ставленню до кошторисних призначень на охорону і культосвітнє використання пам'яток як на третєрядне завдання» [61, арк. 13], але безрезультатно.

Специфіка музейних установ полягала в тому, що вони мали право опікуватися лише рухомими пам'ятками. Між тим, значна кількість позамузейних (нерухомих) пам'яток, опинилась під загрозою руйнування чи навіть знищення [333, с. 11].

Відповідно до класифікації В. Дубровського, позамузейні пам'ятки поділялися на чотири категорії: передісторичні чи археологічні (могили, могильники, городища, печери та всі місця проживання людини, де залишилися культурні шари); будівельні чи архітектурні (замки, башти, палаци, церкви та інші старовинні будівлі); меморіальні (будинки, приміщення й місцевості, пов'язані з життям та діяльністю визначних діячів культури, політики тощо); історико-культурні заповідники («Могила Т.Шевченка», «Києво-Печерська Лавра» та ін.). В. Дубровський відзначав, що частину пам'яток важко віднести до певної категорії, відтак вони вимагають індивідуального підходу [333, с. 11].

Класифікація В. Дубровського становить значний інтерес для дослідників не лише як одна з перших спроб виділити групи пам'яток, а й з огляду на диференціацію методів охорони кожної з них. Єдиний загальнообов'язковий метод охорони – реєстрація й описування. Археологічні пам'ятки потребують захисту від природної руйнації (розмив, обвал), несанкціонованих розкопок скарбошукачами й пошкодження під час проведення земляних робіт. Найефективнішими методами охорони зазначеної категорії пам'яток В. Дубровський вважав роз'яснювальну роботу серед населення про значення археології та її здобутки, організацію постів охорони на території найважливіших пам'яток, наприклад Ольвії, а також негайну організацію професійних розкопок у випадку невідвортної руйнації археологічної пам'ятки.

Пам'ятки будівництва й архітектури також мають здатність до руйнації, і негативних чинників, які це провокують, навіть більше: вода, сніг, вітер, а також люди, які пристосовують пам'ятки до своїх потреб або ж взагалі несанкціоновано розбирають на будівельний матеріал, знищують. У разі неможливості реставрації, В. Дубровський передбачав обстеження, обміри, фотографування, складання плану будівлі та її консервацію. Меморіальні пам'ятки потребують збереження у недоторканому первісному вигляді за допомогою постійної охорони. В. Дубровський

позитивно ставився і до практики встановлення меморіальних дощок на місці втрачених історичних та архітектурних пам'яток [333, с. 11–12].

Зважаючи на типи пам'яток і методи їх охорони, В. Дубровський виокремив чотири основні завдання у цій сфері, які залишалися актуальними до початку 1930-х рр.: проведення первісної реєстрації та класифікації пам'яток за типами і значенням (республіканські та місцеві), створення мережі історико-культурних заповідників, інформування населення, підтримка громадської ініціативи, заснування округових та місцевих комісій й мережі постійних кореспондентів УКОПК [333, с. 13].

У 1933 р. В. Дубровський як заступник голови УКОПК у доповідній записці до ЦК КП(б)У запропонував низку методів пропаганди пам'яткоохоронної діяльності – видання науково-популярної літератури, художніх альбомів та листівок, а також створення громадських комісій охорони пам'яток як дорадчих органів при районних, міських, сільських, та селищних радах [61, арк. 10].

В. Дубровський схарактеризував стан охорони пам'яток як «ганебний», а подекуди «катастрофічний». Він навів приклади нехтування владою законами щодо охорони пам'яток, «бюрократичної волокити, руйнації пам'яток першорядної світової цінності, шкідництва, ... навіть вандалізма» [61, арк. 13]. Заступник голови УКОПК зазначав, що загроза кримінальної відповідальності не зупиняє населення від «легковажного ставлення до руйнації пам'яток» [61, арк. 8], а тому єдиний вихід – «вплив на свідомість очевидним піклуванням про пам'ятки: реставрація, культосвітнє використання» [61, арк. 9].

Незважаючи на наявність законодавчої бази зі збереження пам'яток історії та культури, на зламі 1920 – 1930-х рр. відбувалося їх масове нищення [59, арк. 37]. Особливо це стосувалося пам'яток культової архітектури [56, арк. 53, 57; 506, с. 194]. І. Чернікова подає таку статистику: за інформацією Бюро культів секретаріату Харківської міськради, впродовж 1930 – 1933 р. лише у Харкові було закрито 18 церков, монастирів та синагог, причому всі вони були перетворені у культосвітні установи [568, с. 149].

Подібна ситуація спостерігалася в усіх регіонах України. Особливе обурення громадськості та правоохоронців викликало пристосування Десятинної церкви у Києві під клуб. В. Дубровський від імені Укрнауки звертав увагу на її виняткове історичне значення [32, арк. 32]. Апофеозом антирелігійної кампанії стало ухвалене в 1930 р. рішення перетворити Володимирський собор у Києві в антирелігійний музей [32, арк. 53].

В. Дубровський особисто брав участь у багатьох заходах, спрямованих на охорону та збереження пам'яток культової архітектури і творів образотворчого мистецтва. У цьому контексті можна згадати Успенський собор з дзвіницею у Харкові, який на початку 1930-х рр. передали у розпорядження Всеукраїнської Радіоуправи. Нові власники без відома крайового інспектора знищили частину іконостасу, який становив

значний інтерес для мистецтвознавців [54, арк. 2–3]. Бюро УКОПК під керівництвом В. Дубровського неодноразово викликало представника Радіоуправи для з'ясування причин протиправної діяльності всупереч інструкціям НКО, але марно [54, арк. 41]. Подібна безкарність спостерігалася не лише в радянській столиці [33, арк. 6; 61, арк. 15], а відтак, В. Дубровський як головний інспектор з охорони пам'яток культури та заступник голови УКОПК брав участь у розгляді не одного десятка подібних інцидентів [31, арк. 7, 15, 25; 32, арк. 21–22, 31; 54, арк. 19, 105].

Наприкінці 1920-х рр. особливо гостро постало питання про вилучення з храмів виробів з кольорового металу, що не мають музейного значення, а подекуди й церковних дзвонів та хрестів, для потреб Рудметалторгу [53, арк. 1–45]. У «Бюлетні» НКО УСРР у травні 1930 р. було надруковано звернення до краєвих інспекторів охорони пам'яток культури у справі виявлення культурних та художніх скарбів у церквах, що закриваються [235, с. 10]. В. Дубровський мусив підтримати цю ініціативу, але наполягав на диференційованому підході до утилізації речей, зважаючи на культурно-мистецьку, історичну й наукову цінність. Не обійшов увагою В. Дубровський і проблему самовільного скарбошукацтва, яке з початку 1920-х рр. набуло «епідемічного характеру» [400, с. 455].

В. Дубровський від імені Укрнауки просив особливо ретельно поставитися до відбору речей культового призначення [32, арк. 111, 146]. Як головний інспектор з охорони пам'яток, опікуючись збереженням культурної спадщини у всеукраїнському масштабі, він ніколи не випускав з поля зору Чернігів – місто, в якому народився та виріс. Це засвідчують підготовлені В. Дубровський доповідні записки про стан архітектурних пам'яток Чернігова. Він зазначав, що Спасо-Преображенський, Успенський і Троїцький собори «через виключно історичне значення» не передані у користування релігійних громад, а відтак, вимагають опіки, охорони й ремонту з боку держави [31, арк. 23]. Доповідна записка також містила короткий екскурс в історію Чернігівщини й висвітлювала історію цих храмів [31, арк. 23–24]. Окрема доповідна записка, підготовлена В. Дубровським у липні 1927 р., стосувалася «охорони найстарішої цегляної пам'ятки Східної Європи т.зв. «Спаса» в Чернігові» [31, арк. 199–199 зв.]. У статті «Потрібна охорона історичних пам'яток м. Чернігова» В.

Дубровський висвітлив історію Спасо-Преображенського, Успенського і Троїцького соборів, а також Іллінської та П'ятницької церков і наголосив на важливості охорони цих всесвітньовідомих пам'яток [343, с. 7].

Окресливши внесок В. Дубровського у розвиток пам'яткоохоронної та музейної справи в Україні, слід звернути увагу на неоднозначність оцінки його діяльності у цій сфері. Відомо, що на зламі 20 – 30-х рр. відбувалися санкціоновані владою вилучення та продаж музейних експонатів [53, арк. 68; 58, арк. 86]. Практикувався також обмін культурними цінностями між

союзними республіками [55, арк. 31]. В. Дубровський, з огляду на його посадові обов'язки, був змушений брати участь у подібних акціях. Проте після арешту В. Дубровського в радянській пресі з'явилися негативні оцінки його діяльності: «Протягом довгих років керівництво музеями на Україні було в руках українських націоналістів-контрреволюціонерів, шкідників, які знайшли тут собі затишний притулок. Майже з перших років революції і аж до 1933 року в апараті НКО «керували» махрові контрреволюціонери націоналісти, як Яворський, Коник, Озерський, Червяк, Дубровський, Криворотченко та їм подібні» [554, с. 3; 555, с. 19–20].

Негативну оцінку діяльності В. Дубровського як пам'яткоохоронця наводить у своїх роботах С. Білокінь. Він зауважив, що В. Дубровський, котрий спочатку виявляв відданість більшовикам, «у 1928–29 роках особливо ревно відбирав у музеях коштовні речі для продажу за кордон», а під час війни «з розкритими обіймами зустрів німців» [211, с. 260]. У своїх студіях С. Білокінь висвітлив події «дезінтеграції й погрому» [512, с. 124] музейництва, безпосереднім учасником яких був начеб-то В. Дубровський.

Крім того, С. Білокінь зі слів удови Ф. Ернста (крайового інспектора з охорони пам'яток культури у Києві) інтерпретував службову записку В. Дубровського про недоліки у роботі Ф. Ернста як наклеп на її чоловіка [210, с. 73–74]. Зазначимо, що Ю. Кочубей, коментуючи згаданий епізод, не схильний вважати службову записку «доносом». На його думку, цей документ було використано лише як привід для арешту Ф. Ернста [467, с. 7].

Професійна діяльність В. Дубровського на посаді голови музейно-бібліотечної секції знайшли відображення і в його публікаціях. Після переїзду до Харкова у полі зору В. Дубровського опинилися охорона пам'яток, екскурсійна робота, музейна та бібліотечна справа. І. Матяш вважає, що проблематика досліджень В. Дубровського дещо випереджала свій час, адже лише згодом виникло розуміння необхідності теоретичних і методичних студій у галузі архівної, бібліотечної та музейної справи [488, с. 132].

Значний інтерес, зокрема, становлять розвідки В. Дубровського «Про потребу планування історично-археологічних досліджень України» [349, с. 35–38], «Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні» [342, с. 348–356], «Охорона пам'яток культури в УСРР» [408] і монографія «Історично-культурні заповідники та пам'ятки України» [297]. В.

Дубровський висвітлив стан справ у пам'яткоохоронній галузі, яка на той час ще не набула чітких організаційних форм. Він констатував, що Україна в цьому питанні значно відставала від РСФРР. В. Дубровський, хоча й називав цю термінологію штучною, розподіляв пам'ятки на музейні (рухомі) та позамузейні (нерухомі). На думку В. Дубровського, робота з охорони пам'яток у 1922 – 1925 рр. мала здебільшого практичний характер і проводилася переважно персоналом місцевих музеїв [297, с. 10;

349, с. 36].

У статті «Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Вкраїні» В. Дубровський наполягав на необхідності негайного впорядкування музейної справи та забезпечення «єдності музейної політики» у різних регіонах країни. Заслугує на увагу і розроблена науковцем типологізація музеїв [691, с. 21–23].

У розвідці «Екскурсійне питання на Україні». В. Дубровський простежив позитивну тенденцію до зростання «серед працюючих України інтересу до пізнання свого краю, його продуктивних сил, його історії, культури». Водночас він виявив стурбованість тим, що екскурсійна робота проводиться на низькому науково-теоретичному та організаційному рівні, а співпраця між центральними та місцевими музеями залишається задекларованою лише на папері. В. Дубровський пропонував вжити невідкладних заходів щодо виявлення та виправлення недоліків у організації екскурсійної справи [287, с. 1].

Привертає увагу і стаття В. Дубровського «До утворення Центрального музею України». Він вважав необхідним, за прикладом Грузинської СРР, створити центральний державний музей, завданнями якого було б вивчення та комплексне відтворення музейними засобами історії України. Він мав стати головною науково-дослідною музейною установою республіки, яка б готувала кваліфікованих музейних працівників. На думку В. Дубровського, такий музей мав би складатися з 11 відділів: геолого-палеонтологічного, ґрунтів, ботанічного, зоологічного, географічного, археологічного, антропологічного, етнографічного, українського мистецтва, технічного і соціально-історичного з відповідними допоміжними закладами (лабораторіями, майстернями) [279, с. 3].

Кілька розвідок В. Дубровського стосувалися історії охорони пам'яток культури й природи в Україні [323; 324; 396, с. 7]. Витоки українського музейництва В. Дубровський пов'язував з Київською Руссю та запровадженням християнства. Бібліотеки Софії Київської, Києво-Печерської Лаври, Михайлівського монастиря, Чернігівського Спаського собору були першими осередками, де зосереджувалися рукописні книги й старожитності [317, с. 1018].

Важливим етапом розвитку музейництва в Україні історик вважав козацьку добу. Артефакти накопичувалися переважно у приватних зібраннях козацької старшини (Полетик, Миклашевських, Лизогубів, Апостолів й інших), церквах і монастирях. Втім, це не було «музейництво у справжньому розумінні», оскільки колекції були закриті для широкого загалу [317, с. 1018–1019].

«Організоване музейництво» у ХІХ ст. в Україні, на думку В. Дубровського, було пов'язане з національно-визвольним рухом, а ініціатива створення музеїв за умов бездержавності належала громадським організаціям, органам місцевого самоврядування та окремим меценатам [

317, с. 1019].

Кілька статей В. Дубровського бул присвячено музейним установам [339, с. 6]. На думку автора, на Правобережній Україні збереглося більше пам'яток історії та культури, ніж на Лівобережній. Відтак, В. Дубровський зробив спробу простежити динаміку розвитку музейництва на теренах Правобережної України після революції [334, с. 4]. У невеликій розвідці «Кам'янецька фортеця» В. Дубровський висвітлив її історію і наголосив на потребі збереження цієї пам'ятки республіканського значення [301, с. 5].

Монографія В. Дубровського «Музеї на Україні» засвідчила позитивні зрушення у галузі музейного будівництва в Україні [318]. У ній ішлося про значення музії та специфіку їхньої роботи. В. Дубровський схаактеризував зібрання провідних музеїв України – Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г. Шевченка, Музею мистецтв Української Академії наук, Київської картинної галереї, Всеукраїнського музейного містечка (Києво-Печерської Лаври), Харківського археологічного музею, Музею Слобідської України імені Г. Сковороди, Одеського історико-археологічного музею, Дніпропетровського краєвого музею та ін. Науковець звернув увагу на збільшення кількості музеїв та їх відвідувачів, пов'язане із «культурним зростанням робітничих мас» [318, с. 12].

Робота «Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Вкраїні» мала науково-публіцистичний характер і була присвячена теоретичним засадам музейництва в Україні. За визначенням В.

Дубровського, державні музеї здебільшого мали певну спеціалізацію, а місцеві – переважно краєзнавчий характер [318, с. 9–10]. Він розподіляв музеї за змістом колекцій і за територіальним обсягом експонатів та діяльності [391, с. 23].

Отже, В. Дубровський відіграв важливу роль у справі становлення музейництва й пам'яткоохоронної справи в Україні у 1920-х – на початку 1930-х рр. За його безпосередньої участі відбулася реорганізація мережі музейних установ, було визначено основні форми та методи їхньої діяльності. В. Дубровський одним з перших почав вивчати історію пам'яткоохоронної справи, розробляти теоретичні питання музейництва та охорони пам'яток історії та культури в Україні. Як голова музейно-бібліотечної секції Укрнауки та заступник голови УКОПК В.

Дубровський стояв біля витоків створення системи правового регулювання охорони пам'яток історії та культури в Україні.

3.3. Історико-краєзнавчі студії

На початку 1920-х рр. – за «золотої доби» українського краєзнавства – було закладено методичне та організаційне підґрунтя вивчення місцевої історії, створено низку науково-дослідних центрів і наукових товариств краєзнавчого профілю, започатковано підготовку кваліфікованих фахівців, залучено громадські об'єднання краєзнавців-аматорів [526, с. 131; 540, с. 15–16].

На Чернігівщині у цей час виникла розгалужена мережа краєзнавчих осередків. За короткий час було втілено в життя низку заходів щодо охорони пам'яток історії та культури. Навесні 1919 р. при Наркоматі освіти УСРР та його місцевих органах було створено спеціальні підрозділи, що мали на меті охорону та вивчення пам'яток історії та культури – так звані у КОПМіси, які заклали досить надійні підвалини для успішного розвитку краєзнавчого руху [510, с. 26–28].

Після повернення до Чернігова у 1919 р. В. Дубровський долучився до краєзнавчих студій, імпульсом до розгортання яких став виданий того ж таки року Чернігівським губвиконкомом наказ про охорону пам'яток старовини й мистецтва [121, арк. 12–13 зв.]. Відтоді історичне краєзнавство посіло важливе місце у широкому діапазоні наукових інтересів В. Дубровського.

Як вже зазначалося, В. Дубровський значною мірою прислужився розвитку архівної справи у регіоні, очоливши новостворений Чернігівський губернський історичний архів, а потім і губернське архівне управління. Він також заснував перший в Україні студентський історико-архівний гурток, активно сприяв залученню молоді до краєзнавчих студій [545, с. 6].

Дослідники історії краєзнавчого руху на Чернігівщині О. Коваленко, С. Заремба та В. Ткаченко констатували, що на початку 1920-х рр. у регіоні цілком закономірно виникла ідея створення відповідного координаційного центру у вигляді наукової асоціації – Чернігівського інституту краєзнавства [439, с. 112]. Вперше це питання було порушено в лютому 1923 р. на сторінках місцевої газети «Красное знамя» [242, с. 3], а ініціативна група з організації ЧІК була створена на початку наступного 1924 р. До оргкомітету увійшли представники ЧІНО, місцевих музею, архіву та іспарту, Чернігівського наукового товариства і ВУАН [105, арк. 66–67].

ЧІК функціонував на теренах Чернігівщини протягом 1924 – 1925 рр. і був підпорядкований губвиконкому [105, арк. 68, 78]. Це наукове об'єднання створювалося за зразком подібних асоціацій у Західній Європі та США, які, залучаючи краєзнавців, створювали потужні регіональні науково-дослідні центри [105, арк. 67]. Почесним головою ЧІК, за свідченням В. Дубровського, був «голова губвиконкому, комуніст, студент якогось російського університету, з незакінченою вищою освітою» [226, с. 151].

Статут ЧІК засвідчив якісно новий етап у розвитку краєзнавства на Чернігівщині і передбачав справді всебічне вивчення краю [244, с. 69]. Ішлося, зокрема, про планування краєзнавчих студій у регіоні, координацію зусиль державних установ і громадських організацій, навчальних закладів, музеїв, архівів, наукових товариств і окремих краєзнавців [105, арк. 79–80]. В одній із заміток у місцевій пресі про заснування ЧІК зазначалося, що він повинен заповнити суттєві прогалини

в місцевій історії, оскільки «щоб управляти чимось і направляти, щось потрібно перш за все знати» [242, с. 3].

Планувалося створення повітових філій ЧІК та видання періодичного збірника. Інститут був одним із ініціаторів проведення восени 1924 р. Першої губернської краєзнавчої конференції [566, с. 907].

Проте, як слушно зазначили О. Коваленко і В. Ткаченко, ЧІК не судилося реалізувати свої проекти, оскільки він став жертвою адміністративно-територіальної реформи 1925 р. Внаслідок ліквідації губвиконкому інститут був позбавлений джерел фінансування, а тому не встиг втілити в життя закладені його статутом можливості [244, с. 69]. Відтак, у своїх спогадах В. Дубровський назвав ЧІК «ефемерною організацією», створеною для згуртування безпартійної інтелігенції міста у неполітичне громадське об'єднання «під шефством Губвиконкому» [226, с. 151].

Як вже згадувалось, у 1923 р. при Чернігівському губернському виконавчому комітеті було створено Тимчасову комісію для обстеження пам'яток культури та мистецтва Чернігова. За свідченням Н. Полонської-Василенко, «було відпущено кошти для ґрунтового вивчення головних пам'яток мистецтва Чернігова – Собору Спаса і Успенської церкви Єлецького монастиря. Для дослідів було запрошено співробітників ВУАН, І.В. Моргилевського і М.О. Макаренка. Так ВУАН взяла вищий провід в дослідях 1923 та 1924 рр.» [518, с. 98].

У цій Комісії В. Дубровський виконував функції секретаря, що дало можливість членам студентського історико-архівного гуртка влітку 1923 – 1924 рр. також взяти участь в археологічних розкопках й архітектурних обмірах Спасо-Преображенського собору та Успенського собору Єлецького монастиря під керівництвом київських фахівців [180, арк. 1, 7; 362, с. 109].

За словами професора І. Моргилевського, археологічні розкопки «проводилися за активної, часом самовідданої, участі членів історико-архівного гуртку, тісно згуртованих їх керівником В. Дубровським» [497, с. 3], тому «це складне та важке завдання було виконано у такий короткий термін» [182, арк. 10 зв.] .

Розкопки поблизу Спасо-Преображенського собору, які тривали з 9 липня до 6 вересня 1923 р., на думку С. Бойченко, відкрили «нову сторінку у вивченні некрополя Спасо-Преображенського собору» [414, с. 87]. М. Макаренко свого часу наголошував, що «вже зібралося багато питань щодо Спаса, вирішити які стало конче потрібно» [476, с. 184].

Кожен гуртківець, в залежності від обставин, відпрацював від 7 – 10 до 58 днів, що в цілому складало 580 робочих днів або 3500 робочих годин [183, арк. 56].

Гуртківці під час археологічних розкопок, крім суто практичної роботи, зазвичай вечорами слухали лекції місцевих науковців та учених з інших міст. Зокрема, професор М. Макаренко ознайомив їх з методами

розкопок скіфських курганів, наземними й підземними пам'ятками доісторичної України, розповів про старожитності доби переселення народів та Перещепинський скарб. Професор І. Моргилевський прочитав лекцію «Наукові теорії походження мистецтва Київської Русі великокняжого періоду», а також розповів про особливості архітектури Месопотамії, Персії, Індії, Китаю, Японії, Греції, Риму та Сирії. Професор В. Пархоменко висвітлив тему «Чернігів та його землі в X – XI ст.». Професор Д. Айналов поділився з гуртківцями своїми враженнями про дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові. Лекції професорів І. Гермайзе та В. Барвінського стосувалися соціально-економічного розвитку Лівобережної України у XVII – XVIII ст., а доповідь П. Курінного була присвячена археологічним розкопкам в Ольвії, в яких він особисто брав участь [183, арк. 37 зв.]. В. Дубровський також прочитав гуртківцям кілька лекцій: «Життя Феодосія Углицького», «Проблеми історичного вивчення Чернігівщини» [181, арк. 7] та «Архіви Франції» [184, арк. 53 зв.].

У липні 1923 р. гуртківці на чолі з професором М. Макаренком здійснили екскурсії на давньоруські городища в околицях Чернігова (на Халявинський шлях і Татарську гірку), під час яких заклали кілька пробних шурфів [183, арк. 36]. Після доповіді В. Дубровського про обсяги проведеної гуртком роботи й плани на майбутнє київські вчені поспілкувалися з гуртківцями та взяли участь у спільній екскурсії містом [182, арк. 30].

Протягом травня–вересня 1924 р. члени гуртка під керівництвом професорів М. Бойчука та І. Моргилевського продовжили архітектурні й археологічні дослідження Успенського собору Єлецького монастиря [181, арк. 18 зв.]. Оскільки за рік кількість гуртківців, які бажали взяти участь в археологічній практиці, зросла майже вдвічі, В. Дубровський на одному із засідань запропонував сформуванню окрему археологічну секцію під керівництвом П. Смолічева [185, арк. 1 зв.], але цю ідею не було втілено в життя. Загалом, у 1924 р. на розкопках поблизу Успенського собору гуртківці відпрацювали 1872 робочі години [296, с. 234].

Результати археологічних досліджень, в яких брали участь гуртківці у 1923 – 1924 рр., було висвітлено в статтях та замітках у місцевій пресі й науковій періодиці, а також у працях М. Макаренка та І. Моргилевського [476; 477; 498; 499]. Крім того, В. Дубровський порушив питання про виготовлення альбому фотографій для популяризації археології серед студентів ЧІНО, але видано його не було.

І. Моргилевський висловив офіційну подяку студентам, котрі брали участь в археологічних розкопках, та зробив акцент не лише на значенні результатів проведених архітектурних та археологічних досліджень, а й на створенні в Чернігові перспективного осередку молодих краєзнавців [183, арк. 55–56].

В. Дубровський неодноразово визнавав, що крім архівної роботи та історичних досліджень учасники історико-архівного гуртка «збочували з чисто-архівної дороги в історію і навіть (о, жах) археологію». Керівник гуртка «кався в цьому», але спростовував подібні дорікання взаємопов'язаністю історії, архівознавства та археології [348, с. 15].

В. Дубровський також брав участь у роботі ЧНТ, яке відіграло важливу роль у розвитку краєзнавчого руху й поширенні історичних знань у регіоні. ЧНТ виникло у 1920 р. як філіал Українського наукового товариства у Києві, а з 1925 р. почало діяти в системі ВУАН [515, с. 49]. Воно ставило за мету «розробку й популяризацію різних галузей наукових знань, особливо по вивченню природи, історії та етнографії Чернігівщини» [550, с. 54]. Крім того, як згадували сучасники, йшлося про «бажання українського громадянства, незалежно від урядових установ, взяти активну участь в рятуванні культурних цінностей» [229, с. 180–181]. Відтак, між Чернігівським історичним архівом і ЧНТ було налагоджено «досить тісні зв'язки», й засідання наукового товариства проводилися у приміщенні архіву [106, арк. 61].

У березні 1921 р. ЧНТ влаштувало перше прилюдне засідання, на якому з доповідями виступили провідні місцеві історики – П. Федоренко («Взаємовідносини схем російської та української історії»), Б. Пилипенко («Українське народне мистецтво»), В. Шугаєвський («Шестовицьке городище») й гості з Києва – І. Моргилевський та Ф. Ернст. В.

Дубровський також зробив доповідь «Втікачі селяни Лівобережної України при кінці XVIII в.» [229, с. 181].

ЧНТ складалося з кількох секцій, найрезультативніше з яких працювали історико-філологічна, етнографічна й бібліографічна. Серед форм роботи товариства окрім секційних занять і урочистих загальних зборів, на яких виголошувалися доповіді та повідомлення, чимало уваги приділялося археологічним й архітектурно-археологічним студіям [550, с. 54–55]. Незважаючи на зусилля першого голови товариства викладача ЧНО Г. Холодного, секретаря В. Зубка та членів постійної Ради В.

Шугаєвського, М. Шматка, Д. Заушкевича й представника губерньського відділу народної освіти Т. Голика, у місцевій пресі висловлювалась точка зору, що «життя наукового товариства довгий час не було бурхливим», проте визнавалось, що воно «об'єднало наукову думку Чернігівщини» [249, с. 3].

Після остаточного занепаду чернігівської «Просвіти» у 1922 р. її майно та бібліотека перейшли до ЧНТ, яке надалі опікувалося просвітянською «науковою бібліотекою» [230, с. 181], налагодивши купівлю та збирання книжок. Зазначимо, що цей напрямок діяльності ЧНТ – «один з небагатьох, що дав цілком конкретні наслідки», оскільки бібліотечний фонд склав близько 1500 примірників книг та періодичних видань [229, с. 181].

Піднесення краєзнавчого руху на Чернігівщині у середині 1920-х рр., активність новостворених ЧІК та ЧНТ, підтримка з боку Комісії краєзнавства при ВУАН, а також особисто академіка М. Грушевського [213, с. 3; 233, с. 3] сприяли проведенню 5 – 9 жовтня 1924 р. в Чернігові Першої губернської краєзнавчої конференції. За свідченням А. Морозової, документації щодо її організації не збереглося, проте рівень конференції засвідчують повідомлення у місцевій пресі. На конференції у присутності близько 80 осіб було прочитано 25 доповідей, які охоплювали широке коло питань [501, с. 17]. В. Дубровський виступив на ній з доповідями «Проблеми історичного вивчення Чернігівщини» та «Організація Чернігівського інституту краєзнавства, його мета і завдання» [223, с. 2; 227, с. 6].

Фінальним акордом діяльності ЧНТ стало видання у 1931 р. з великими труднощами та в дещо скороченому вигляді єдиного тому «Записок Чернігівського наукового товариства». На початку 1930-х рр. відбулася практично його самоліквідація. ЧНТ інкримінували «шкідницьку діяльність у боротьбі проти Радвлади», а серед його членів, названих фашистами, згадувався і В. Дубровський [550, с. 56].

Краєзнавча діяльність В. Дубровського знайшла відображення у публікаціях з історії Чернігівщини на сторінках місцевих газет та журналів, а згодом – на шпальтах харківських та київських наукових видань. Варто зауважити, що студії В. Дубровського з історії Чернігівщини тематично можна розподілити на три групи: загальна історія краю, історія селянства, історія Церкви [450, с. 175–176]. Принагідно зауважимо, що навіть в еміграції В. Дубровський у своїх мемуарах неодноразово згадував Чернігівщину та звертався до її історії [362, с. 109–112; 263, с. 3; 295, с. 6; 359, с. 162–165].

Діяльність В. Дубровського у контексті розвитку краєзнавчого руху розглядали О. Коваленко [457, с. 5; 456, с. 146–148], С. Заремба [439, с. 104–112], В. Ткаченко [544, с. 132–134] та Г. Курас. Дві статті В. Дубровського – «Пожежа 1750 р. в старому Чернігові» та «Проблеми історичного вивчення Чернігівщини» – були оприлюднені О. Коваленком на сторінках журналу «Сіверянський літопис» [352, с. 93–97; 340, с. 154–166]. Втім, науковий доробок В. Дубровського з історії Чернігівщини і досі не зібрано до купи й не систематизовано.

Значний інтерес становить розвідка В. Дубровського «Проблеми історичного вивчення Чернігівщини» [352, с. 93–97], надрукована у часопису «Коммунистический путь», який протягом 1923 – 1925 рр. видавав Чернігівський губком КП(б)У. Ця стаття була спробою відповісти на виклик часу, що висував нові вимоги перед регіональною історіографією. Науковець стисло, але досить ґрунтовно охарактеризував основні події з історії краю, а також доробок своїх попередників. В. Дубровський визначив дві пріоритетні галузі досліджень у тогочасній історіографії: вивчення класової боротьби й революційного руху та

дослідження матеріальної культури. Спираючись на марксистську методологію, В. Дубровський констатував, що історик повинен вивчати перш за все економічні передумови та соціальні наслідки тих або інших подій. Йшлося про те, що дослідник повинен не обмежуватися аналізом окремих фактів, а вміти їх узагальнювати й виокремлювати явища, характерні для певної історичної доби. Варто зауважити, що В.

Дубровський закликав до створення «громадських наукових інституцій», здатних втілити у життя масштабне завдання вивчення «всіх пам'яток матеріальної культури».

Як влучно зазначив О. Коваленко, В. Дубровський «буквально випромінював оптимізм» у своїх сподіваннях на результативність політики українізації та підтримку досліджень з місцевої історії на державному рівні [352, с. 94]. Використання марксистської методології засвідчило готовність молодого вченого піти на компроміс з більшовицькою владою за умов «червоного Ренесансу» 1920-х рр.

Значний інтерес для історії ранньомодерної Чернігівщини становить стаття В. Дубровського «Пожежа 1750 року в старому Чернігові», яка 1929 р. була надіслана до журналу «Україна», але свого часу не побачила світ і зберігається в ІР НБУ [340, с. 154]. У ній йшлося про катастрофічну пожежу 1750 р., під час якої майже повністю вигоріла центральна частина міста, забудована переважно дерев'яними спорудами. Завдяки залученню та опрацюванню значного масиву документів В. Дубровському вдалося детально відтворити картину пожежі, а також тогочасний устрій міста. Автор зосередив свою увагу на історичній топографії Чернігова, особовому складі міської верхівки, діяльності органів місцевого самоврядування та їх стосунках з державними установами Гетьманщини. Джерела, опрацьовані В. Дубровським з приводу слідства у справі пожежі, викривають постійні конфлікти магістрату з полковою адміністрацією: «повсякчасне намагання полковника захопити під свою оруду магістрат та пручання останнього були причиною цієї ворожнечі, що загострилася й виявилася під час цього слідства» [340, с. 162].

В. Дубровський констатував, що пожежі були буденним явищем в житті Чернігова. Серед причин, які, на думку автора, призвели до масштабної пожежі 1750 р., можна виокремити дві основні: недоліки організації протипожежної безпеки у місті з переважною більшістю дерев'яних будівель і природний чинник – сильний вітер, що сприяв миттєвому розповсюдженню полум'я [340, с. 159].

Однією з домінант краєзнавчих досліджень В. Дубровського була історія селянства [453, с. 297–298], яка мала доленосне значення у житті історика – восени 1925 р. за дослідження «Селянські рухи на Україні після 1861 р.» він отримав учене звання [62, арк. 7] і став дійсним членом ХНДК [62, арк. 5]. Починаючи з 1924 р., В. Дубровський опублікував низку студій, присвячених цій проблемі, а 1929 р. закінчив роботу над збірником документів «Акти до історії кріпацтва», рукопис якого згодом було

втрачено [386, с. 48; 541, с. 242]. У 1925 р. В. Дубровський зробив спробу охарактеризувати культуру й побут сучасного села на прикладі населених пунктів Чернігівського повіту [371, с. 85].

Варто зауважити, що В. Дубровський не лише досліджував історію селянства, а й залучав до цього студентів – членів історико-архівного гуртка. Найбільш підготовлені гуртківці працювали з визначеними науковим керівником джерелами для підготовки доповідей та участі у краєзнавчих конференціях [187, арк. 15 зв.]. Тематика наукових робіт була досить різноманітною, але аграрна історія регіону з ініціативи В.

Дубровського переважала: «Селянський рух 1905 р. на Чернігівщині» [187, арк. 19], «Про родючість земель Новгород-Сіверського намісництва в 1782 – 1786 рр.», «Про організацію хлібо-запасних магазинів у Чернігівському намісництві 1794 р.» та ін. [491, с. 104].

Публікації з історії селянства в науковому доробку В. Дубровського започаткувала низка «Оповідань про кріпацтво», оприлюднених у журналі «Селянське життя» протягом 1924 р. У них йшлося про жорстоке ставлення до селян поміщиків Борзнянського, Ніжинського та Козелецького повітів [329, ч. 14–15 (41), с. 24–26]. В. Дубровський вважав, що внаслідок пожалувань, «випрошених» козацькою старшиною у царів та гетьманів, «до часів гетьмана Мазепи на Україні зросло таке саме кріпацтво, як і раніш» [329, ч. 17(43), с. 14].

Одне з «Оповідань» було присвячене селянській реформі 1861 р., до якої історик, зважаючи на передбачені нею скорочення площі селянських наділів та великі викупні платежі, ставився досить критично. Основною причиною селянської реформи В. Дубровський вважав загрозу революції, викликану кризовими явищами в сільському господарстві [329, ч. 29–30 (55), с. 21–23].

Історико-побутовий нарис «Поміщиця Марфа Лукашевич» доповнював новими подробицями одне з опублікованих раніше «Оповідань про кріпацтво». В. Дубровський, схарактеризувавши зловживання поміщиці, називав її «не людиною, а звірюкою якоюсь». Вона знущалася над кріпаками, а якось на смерть забила 12-річну дівчинку. Подія набула розголосу лише тоді, коли, не витримавши витівок поміщиці, до влади звернувся її чоловік. Втім, М. Лукашевич не було покарано – вона встигла перепоховати рештки замордованої дівчини, а підкуплений суд був до неї максимально лояльним [341, с. 163–169].

У 1927 р. в ювілейному збірнику на пошану академіка Д. Багалія було опубліковано студію В. Дубровського «Знадоба до характеристики обопільних стосунків межи поміщиками і кріпаками в першій половині XIX ст.» [294]. Стисло проаналізувавши причини та наслідки запровадження кріпацтва, автор зосередив увагу на конкретних прикладах селянської непокори на теренах Чернігівської губернії. В. Дубровський доводив, що боротьба між селянами та поміщиками найчастіше провокувалася жорстокістю останніх. Він дійшов висновку, що

«жорстокості ці – то не наслідок дворянського виродження або дикунства або ще чого-небудь, а просто форма перманентного класового терору, спосіб безпосередньо присилувати селян, щоб давали прибутки» [294, с. 1000].

Увагу В. Дубровського привертали, зокрема, форми селянської непокори, серед яких він виокремлював особисту помсту та самосуди. Історик констатував, що боротьба між кріпаками та поміщиками відбувалася «в нерівних умовах»: поміщики мали юридичне право примушувати працювати «непомітну істоту з складу найнижчої експлуатованої класи, що походженням своїм за законом призначена на всьє життя для праці» і «не могла організованою масою боротися з поміщиками» [294, с. 900].

У 1928 р. у збірнику «Чернігів і Північне Лівобережжя» було оприлюднено статтю В. Дубровського «Селянські втечі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст. (1782 – 1791 рр.)» [364]. Історик написав її на підставі документів архіву Чернігівського дворянського депутатського зібрання, зокрема, листування повітових та губернських маршалків з приводу втечі селян. В. Дубровський дослідив причини одноосібних та колективних втеч селян і дійшов висновку, що до масової міграції їх спонукали закріпачення та економічні суперечності між поміщиками Півночі й Півдня України. «Поміщики-новосельці із степового Півдня» для облаштування своїх господарств за умов нестачі робочої сили «нелегально притягали втікачів до себе «воровским переманиванием» [364, с. 369], допомагали їм облаштовуватися, змінювати імена та прізвища. Проаналізувавши наявний архівний матеріал, науковець визначив чотири основні напрямки міграції селян: на Правобережжя, Катеринославщину, до «донських станиць» і Таврійської губернії [364, с. 398].

Підсумки своїх студій з історії селянства В. Дубровський підвів у ґрунтовній монографії «Селянські рухи на Україні після 1861 р. (Чернігівська губернія 1861 – 1866 рр.)», яка побачила світ 1928 р. [366].

В. Дубровський наголошував: саме регіональний підхід дозволяє детально схарактеризувати передумови селянських рухів, з'ясувати їх причини, виокремити основні форми боротьби [352, с. 97]. Подібні методологічні експерименти В. Дубровського на ниві соціальної та економічної історії певною мірою продовжували традицію соціологічної презентації минулого, започатковану в українській історіографії на початку XX ст.

Загалом, у монографії «Селянські рухи на Україні після 1861 р. (Чернігівська губернія 1861 – 1866 рр.)» В. Дубровський виявив себе кваліфікованим дослідником соціально-економічної історії і успішно вирішив поставлені завдання: визначив територіальні межі селянських рухів; встановив кількість учасників заворушень; висвітлив економічні передумови селянських виступів; з'ясував безпосередні причини повстань; схарактеризував форми селянських протестів та реакцію на них поміщиків

[366, с. 4].

Вивчаючи причини незадоволення селян, В. Дубровський зупинився на природному чиннику – родючості ґрунтів, від якої залежала «прибутковість землі», та ступені експлуатації селянської праці [366, с. 18–21]. Аналізуючи розвиток промисловості на теренах Чернігівської губернії, В. Дубровський звертав увагу на те, що окрім місцевих селян-кріпаків на великих підприємствах працювали наймані робітники. Спільна праця формувала почуття колективного протесту й мотивувала селян до непокори поміщикам-експлуататорам. Автор аргументовано довів взаємозв'язок між масовістю і гостротою селянських заворушень та рівнем промислового розвитку повіту: чим більше селян було задіяно на фабрично-заводських підприємствах, тим активніше вони долучалися до акцій непокори [366, с. 180–190].

В. Дубровський також звернув увагу на «локалізацію огнищ рухів». Лідерами, згідно з висновками історика, у цих питаннях були північні повіти – Суразький, Новозибківський, Стародубський, Глухівський, Новгород-Сіверський і Мглинський. Дещо поступалися їм за інтенсивністю проявів непокори південні повіти [366, с. 190–191]. Загальна кількість селян, які брали участь у виступах на теренах Чернігівської губернії у 60-х рр. XIX ст., за підрахунками автора, становила понад 90 тис. осіб [366, с. 193].

Водночас, незважаючи на ґрунтовні характеристики економічного розвитку повітів та статистичні дані щодо локальних повстань, В.

Дубровський не висвітлив еволюції форм селянських протестів та заходів влади щодо їх придушення. Слід зазначити, що, обмеживши дослідження територіально, автор не врахував впливу на настрої селян Чернігівської губернії революційного руху в сусідніх регіонах.

Значну увагу у своїх працях В. Дубровський приділив історії Церкви [449, с. 386–387]. У 1924 р. у журналі «Селянське життя» він оприлюднив цикл «Оповідань про попів та монахів» [330]. Одне з них було присвячено історії зародження християнства на теренах України [330, ч. 37(61), с.

15–16]. В інших нарисах В. Дубровський на підставі архівних матеріалів висвітлив фінансові зловживання та аморальну поведінку представників духовництва [330, ч. 38(62), с. 12–13]. Варто зауважити, що історик зосередив увагу на проявах девіантної поведінки священиків для того, щоб дискредитувати в очах читачів діяльність духовництва загалом.

Саме тому сучасні історики часом закидають В. Дубровському антирелігійну заангажованість [538]. Проте слід пам'ятати, що атеїстичний контекст був продиктований радянською системою, а не власними переконаннями автора. Натомість, студії В. Дубровського з церковно-релігійної проблематики, написані в еміграції, мають виключно позитивну конотацію [219, с. 111–112; 258, с. 5; 363, 1961, ч. 6(27), с. 9–11; 1962, ч. 2 (29), с. 14–15; ч. 3 (30), с. 20–23.; 274, с. 7; 314, с. 49–53].

На особливу увагу заслуговує книга В. Дубровського «Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст.» [320; 321]. Автор слушно зазначав, що джерельна база цієї проблеми вкрай обмежена: наведені Філаретом (Гумілевським) відомості доповнюють документи Архієрейського дому Троїцько-Іллінського монастиря, врятовані співробітниками Чернігівського губернського архівного управління та передані на зберігання до Чернігівського губернського історичного архіву.

У праці йдеться про долю друкарні, переведеної Л. Барановичем з Новгорода-Сіверського до Чернігова 1679 р. Це перетворило Троїцько-Іллінський монастир у провідний центр друкарства Лівобережної України аж до 1721 р., коли почалися утиски з боку російського уряду, і книгодрукування в Чернігові перервалося на 20 років. Відродження друкарні при Троїцько-Іллінському монастирі датується 1743 – 1766 рр. Востаннє ж вона ненадовго відновила свою діяльність у першій половині XIX ст. [321, с. 40–43].

Нариси В. Дубровського присвячені організації виробництва та фінансовому стану друкарні Троїцько-Іллінського монастиря у 1799 – 1845 рр. На основі детального аналізу документів та зведених таблиць прибутків і видатків він констатував рентабельність друкарні до початку 1820-х рр. В. Дубровський обґрунтовував її комерційний успіх низькою та несвоєчасною оплатою праці робітників. Серед продукції друкарні переважала церковна література, яка реалізовувалася через роздрібну та гуртову торгівлю [321, с. 25–26].

Відзначаючи причини занепаду друкарні, В. Дубровський припускав, що «в деякій мірі це залежало від нецікавості до продовження друкарської справи з боку керуючих у Троїцькому монастирі осіб» та неконкурентноспроможності Чернігівської друкарні у порівнянні із Синодальною [321, с. 44–45]. В. Дубровський вважав, що діяльність друкарні Троїцько-Іллінського монастиря як культурного осередку потребує подальших студій [321, с. 63].

Значний інтерес становить брошура В. Дубровського «З побуту українських монахів другої половини XVIII сторіччя», опублікована 1930 р., в якій йдеться про господарську діяльність і побут ченців Глухівського Петропавлівського монастиря [290]. Роботу було написано на підставі врятованої 1924 р. співробітниками Чернігівського губернського історичного архіву частини документальної спадщини цієї обителі. Вона складається з передмови В. Дубровського, публікації «Книги шнурозапечатанной» й додатків.

У передмові автор стисло висвітлив історію Глухівського Петропавлівського монастиря, яка своїм корінням сягала середини XVII ст. У період найбільшого розвитку, відповідно до ревізії 1764 р., при нечисленному особовому складі – від 12 до 30 духовних осіб – монастир володів 11 селами і хуторами з 289 селянськими хатами, озерами, ставками

, гаями, шинками, пасіками та ін. Основними й найприбутковішими галузями господарства цього монастиря були гуральництво й шинкарство. Саме це, на думку В. Дубровського, призвело до того, що «своє спокійне, безнужденне, ледаче життя монахи заповнювали пияцтвом нечуваного розміру, бешкетами й розпустою» [290, с. 3–4].

«Книга шнурозапечатанная» являла собою своєрідний щоденник, в якому фіксувалися усі «гріхи» ченців та покарання за них. В. Дубровський зазначав, що цю «штрафну» книгу вели з 1772 р. до червня 1787 р. включно, причому записи з року в рік були детальнішими [290, с. 6]. У додатках вміщено розписки сусіднього шинкаря та ключника монастирського винного льоху у тому, що вони не будуть таємно частувати ченців спиртними напоями, й обіцянки окремих монахів Петропавлівського монастиря припинити пияцтво [290, с. 35–44].

У 1930 р. була також оприлюднена книга В. Дубровського «Життя й діла Феодосія Углицького (Полоницького)» [288]. Аналізуючи історіографію питання, В. Дубровський констатував її поверховість і досить упереджено згадував відомих красзнавців й істориків Філарета (Гумілевського) і П. Добровольського. До того ж, автор розраховував, що його науково-популярна книга прислужиться «розвінчанню релігійного культу». Серед джерел, використаних В. Дубровським для її написання, слід відзначити «Синодик» Любецького Антоніївського монастиря, «Літопис» Самійла Величка, матеріали московських та чернігівського архівів. Автор зазначав, що Православна Церква «засліплювала й приголомшувала свідомість трудящих», використовуючи для цього мощі святих, зокрема, Феодосія Углицького.

Відтак, виконуючи настанови антицерковної кампанії, В. Дубровський з відразою говорив про мощі й дива, пов'язані з ними. Крім того, він тенденційно характеризував життя Феодосія Углицького, його святительську діяльність та моральні якості. Окремий розділ монографії присвячений доведенню фіктивності «див» Феодосія Углицького [288, с. 80]. В. Дубровський констатував, що наведених ним фактів достатньо для спростування святості й «чудотворення» Феодосія Углицького. Зважаючи на це, не дивно, що сучасний дослідник О. Тарасенко піддав жорсткій критиці антирелігійну спрямованість цієї книги В. Дубровського, вважаючи аргументацію автора непереконливою, а наведені в ній факти значною мірою викривленими [538, с. 70–71, 140].

Однією з найґрунтовніших праць В. Дубровського з регіональної історії була монографія «Перша фабрика на Україні. Слобідська Глушківська мануфактура (1719 – 1727 рр.)» [336], видана 1930 р. Згадуючи в еміграції процес роботи над нею, В. Дубровський порівнював використану в ході написання марксистську методологію, нав'язану радянським науковцям, з примусовим асортиментом товарів, які в обов'язковому порядку нав'язувалися населенню. На підтвердження цього він згадав епізод, що трапився з ним 1929 р., коли він закінчив роботу над

згаданим рукописом, обговорив його на засіданні кафедри й, отримавши схвальні відгуки, планував подати до друку. Проте монографію у видавництві не прийняли, оскільки у ній бракувало пропагандистської складової. Незважаючи на внутрішнє несприйняття, В. Дубровський був змушений «підпустити марксизму» у вступі. Він згадував: «Ось такою вийшла моя книжка з друку: книжка була сама по собі, а передмова в ній теж сама по собі, – за методом примусового асортименту або, по-нашому кажучи, «приший кобилі хвіст!» [289, с. 5].

Незважаючи на це, робота В. Дубровського стала помітним явищем у регіональній історіографії, оскільки стосувалася малодослідженого натовді питання становлення промислового виробництва на терені Слобожанщини, зокрема Глушківської мануфактури (1719 – 1727 рр.). Вона базувалася на нововиявлених джерелах – справах фонду Генерального військового суду, що зберігались у Харківському історичному архіві.

Історіографію питання В. Дубровський загалом слушно схарактеризував як «неповну». Спроби вивчення розвитку мануфактурного виробництва на Слобожанщині у XVIII ст. здійснили О. Оглоблин, М. Слабченко та Н. Добротворський. Втім, В. Дубровський виявив багато «слабких» місць в їхніх роботах: незабезпеченість джерельною базою, відсутність історіографічного аналізу, нечітке формулювання завдань і як результат – «просторий огляд» замість ґрунтового дослідження [336, с. 9–10].

Використовуючи статистичні методи для дослідження соціально-економічної історії (групувальний, статистичні таблиці та діаграми), В. Дубровський здійснив ґрунтовний аналіз причин надзвичайної рентабельності Слобідської Глушківської мануфактури у першій половині 1720-х рр.

Серед причин процвітання підприємства автор особливо виділяв протекцію оточення Петра I по відношенню до засновника мануфактури І. Дубровського [336, с. 10–11]. Проте дослідник відзначав й позитивні риси у діяльності підприємця. В. Дубровський з'ясував, що робітники мануфактури були вмотивовані працювати «заробітком»: «це було головним стимулом, що притягав околишнє населення до праці на мануфактурі й утворював для останньої значну перевагу над сусідніми поміщицькими господарствами» [336, с. 107]. Це засвідчувала, зокрема, конкурентоспроможність продукції та її масова реалізація не лише в регіоні, а й поза його межами. Занепад Слобідської Глушківської мануфактури В. Дубровський пов'язував не з внутрішніми економічними негараздами, а з «боротьбою поміщицького торговельного капіталізму з буржуазно-промисловим і буржуазно-торговельним в той час» [336, с. 106].

Важливою ознакою Слобідської Глушківської мануфактури, на якій наголосив автор, була її автентичність – «українськість». Цю ткацьку мануфактуру, по-перше, було засновано на українській території, по-друге

, працювали на ній також переважно українці, а по-третє, стартовий капітал, вкладений в неї, був «українського походження» [336, с. 108]. Відтак, українська мануфактура вигідно вирізнялася на фоні «ледащіння російських фабрик того часу» [336, с. 109].

Студія, присвячена долі архіву Генерального військового суду, висвітлювала невідомі сторінки з історії цього документального зібрання [353, с. 131–136; 373, с. 217–234]. В. Дубровський, констатує «гірку долю архівів України за старих часів», звернув увагу й на архів Генерального військового суду, що пережив дві пожежі в Глухові у 1748 та 1784 рр. Близько 1797 р. архів за наказом Малоросійської колегії транспортували до Чернігова, а у 1871 р. значна частина цього зібрання потрапила до Московського архіву Міністерства юстиції. Станом на 1928 р. архів Генерального військового суду знаходився у Харківському центральному історичному архіві, де з ним і працював В. Дубровський.

У роботах «Сторінка з історії архіву Генерального військового суду» та «Пропащі справи з архіву Генерального військового суду» В.

Дубровський простежив долю архіву в 1748 – 1782 рр. «Поневіряння» архівного зібрання почалися після чотириденної пожежі в Глухові (23 – 27 травня 1748 р.), коли згоріло приміщення канцелярії Генерального військового суду, що використовувалося як архівосховище. Відповідно до реєстру збитків від пожежі, згоріло 28 справ, проте, як з'ясувалося згодом, зникло та постраждало їх значно більше [353, с. 133–136].

Проаналізувавши джерела, В. Дубровський з'ясував, що архіву Генерального військового суду так і не було надано спеціально облаштованого приміщення. З 1748 р. скрині зі справами знаходилися в тимчасовому курені поблизу будівлі Генеральної військової канцелярії. Кінцевим пунктом зберігання архіву наприкінці 1770-х рр. став кам'яний будинок генерал-губернатора, який, як і всі попередні тимчасові приміщення, був непридатним для зберігання архівних фондів через вогкість. Ще більшим «ворогом» архіву автор називав «байдуже формальне ставлення до нього з боку членів Генерального військового суду» [373, с. 234].

В. Дубровський зробив висновок, що, незважаючи на всі перешкоди, з кінця 1770-х рр. зазначена архівна інституція відновила регулярну роботу з прийому усіх закінчених судових справ Генерального військового суду.

Робота «Архів Пульхерії Івановни», написана вченим на початку 1930-х рр., побачила світ уже у Празі 1944 р. під грифом Українського історично-філологічного товариства [254]. Розвідка стосувалася життя та діяльності представниці відомого козацько-старшинського роду Пульхерії Іванівни Маркович, дружини Михайла Яковича Скоропадського. В.

Дубровський у цій статті здійснив огляд документів з архіву Скоропадських (1623 – 1917 рр.), що знаходились у архівосховищах Москви та Ленінграду. Проаналізувавши й детально описавши «Бумаги Пульхерии Ивановны Скоропадской по с. Березки 1781 – 1845 г.», В.

Дубровський зробив висновок, що цей архів може бути важливим джерелом для вивчення еволюції поміщицьких господарств у 1820 – 1850 рр. [254, с. 8].

У дисертаційному дослідженні О. Рябокобили «Розвиток історичного краєзнавства на Харківщині в 20–30-ті роки ХХ ст.» В. Дубровського згадано серед харківських краєзнавців – співробітників ХНДК, які займалися вивченням історії класової боротьби українського селянства й робітничого класу на Лівобережжі [526, с. 119]. Пам'яткоохоронна, музейна, археологічна, архівна та бібліотекознавча діяльність В.

Дубровського на теренах Харківщини мала відчутне краєзнавче спрямування і на думку А. Теодоровича [540, с. 4]. Крім того, зважаючи на свої посадові обов'язки, В. Дубровський підтримував наукові контакти з краєзнавчими осередками в усій країні [64, арк. 1]. Як гадає О. Рябокобила, значну частину теоретичних міркувань В. Дубровського було втілено у практичній діяльності, а деякі з них залишаються актуальними й досі [526, с. 131].

Отже, соціально-економічна історія Чернігівщини та Слобожанщини належала до кола наукових інтересів В. Дубровського, а у 1920-х рр. навіть домінувала. Намагаючись застосувати марксистську методологію, історик вважав пріоритетним розкриття соціально-економічних процесів. Особливу увагу він приділив вивченню історії селянства та селянських рухів у регіоні в ХІХ ст. У студіях В. Дубровського також висвітлені окремі аспекти регіональної церковної історії. Історико-краєзнавчі студії В.

Дубровського заслуговують на подальше вивчення і становлять значний інтерес у контексті регіонального історіографічного процесу.

3.4. Внесок у розвиток українського сходознавства

Розташування України на кордоні між Європейською та Азійською цивілізаціями завжди сприяло інтенсивному етнокультурному обміну з країнами-сусідами й впливало на політичне, економічне та духовне життя [454, с. 77]. Інтерес до вивчення історії Сходу в Україні виник давно, але до початку ХХ ст. дослідження не виходили за межі поодиноких розрізнених студій. Ситуація суттєво змінилася лише за доби Визвольних змагань у зв'язку зі створенням Української Академії наук [560, с. 21].

Справжній «сплеск» у царині вивчення історії Сходу, до якого долучився і В. Дубровський, був обумовлений науковим ренесансом 1920-х рр. Форсування на державному рівні розвитку орієнталістики зумовили як зовнішні, так і внутрішні причини. Зовнішнім чинником можна вважати зростання інтересу до Сходу в контексті наростання антиколоніальної боротьби у країнах Азії та Африки, а внутрішнім – налагодження добросусідських відносин між СРСР і Туреччиною [470, с. 253]. Дружні угоди між Радянським Союзом та Туреччиною, підписані у 1921 р. та 1926 р., сприяли зміцненню економічних, політичних і культурних зв'язків. Протягом наступних років сторони обмінялися делегаціями, що особливо

активізувало співпрацю у культурній сфері [560, с. 203]. У 1921 р. в Москві при Наркоматі національностей було створено Всеросійську наукову асоціацію сходознавства. Московські учені прагнули залучити до орієнталістичних досліджень і науковців із союзних республік, зокрема українських колег [560, с. 43].

Крім того, послідовники М. Грушевського, які відстоювали концепцію його «Історії України-Руси», також не залишали поза увагою роль Туреччини та Криму в історії України. Українські історики-орієнталісти намагалися, зокрема, переглянути усталені стереотипи в оцінці взаємин між козаками й тюркськими народами півдня України та Криму [420, с. 41].

Ю. Кочубей виділяє ще один внутрішньокультурний чинник, що «збудив» українську інтелігенцію, а саме появу у 1925 р. памфлетів М. Хвильового з ідеєю «азіатського ренесансу» [467, с. 6]. Пророковане відродження проте не відкидало переваг європейської цивілізації, оскільки «Європа – це досвід багатьох віків. Це не та Європа, якій Шпенглер оголосив «присмерк», не та, що гниє, і до якої вся наша ненависть. Це – Європа грандіозної цивілізації... Це та Європа, без якої не обійдуться перші фаланги азійського ренесансу» [553, с. 426].

Відтак, ці причини, а головним чином усе ж таки «потепління» політичного клімату у стосунках між СРСР і Туреччиною, і стимулювали розвиток сходознавства у 1920-х рр. та розгляд питання про організацію наукової асоціації сходознавства на державному рівні [7, арк. 1–4]. У січні 1926 р. в Харкові було створено ВУНАС – перше в Україні творче об'єднання істориків, економістів, мистецтвознавців, етнографів, філологів, літераторів, які досліджували історію та культуру східних народів [428, с. 189]. Програма ВУНАС, що складалася з двох відділів – політико-економічного та історико-етнологічного, передбачала такі основні напрямки роботи: наукові дослідження, підготовка кваліфікованих кадрів сходознавців, популяризація сходознавства, видання спеціалізованої літератури, наукові та культурні зв'язки зі Сходом і сходознавчими інституціями [427, с. 23–24].

Результати наукової роботи членів ВУНАС знайшли відображення на сторінках її друкованих органів – «Бюлетеня» та журналу «Східний світ», перейменованого наприкінці 1930 р. у «Червоний Схід» Особливу увагу ВУНАС звертала на підготовку кваліфікованих кадрів з орієнталістики, перетворивши організований А. Кримським ще у 1925 р. семінар східних мов на вечірні курси сходознавства при Київській філії ВУНАС. У 1930 р. у Харкові почав свою діяльність Український вечірній технікум сходознавства та східних мов з трирічним терміном навчання [567, с. 33–34].

Крім ВУНАС проблемами орієнталістики займалися наукові установи та вищі навчальні заклади найбільших міст УСРР, Українсько-Східна торгівельна палата і Український науково-дослідний інститут сходознавства, створений 1930 р. у Харкові. У рамках ВУАН працювали Кабінет

арабської та іранської філології, Тюркологічна й інші комісії філологічного спрямування, Комісія для вивчення історії Близького Сходу, Єврейська історико-археографічна комісія та ін. [454, с. 77]. Результатом їхньої діяльності було створення навчальних посібників і підручників для вивчення східних мов. Зокрема, Т. Грунін підготував підручник з граматики турецької мови, Ф. Пущенко – «Підручник до вжитку на курсах східних мов ВУНАС», Т. Кезма – підручник з граматики арабської мови тощо [567, с. 34].

На думку О. Галенка, робота фахівців над створенням навчальної бази для вивчення східних мов, практична робота на курсах та перекладацька діяльність свідчили про перехід орієнталістики в Україні на більш високий рівень. Брак досвіду українських сходознавців компенсувався співпрацею з досвідченими фахівцями з інших республік – О. Акчокракли, Я. Кемалем та ін. [420, с. 40–41].

Серед вітчизняних фахівців, які у 1920-х рр. долучились до розробки проблеми орієнтології, переважали члени кафедр історії українського народу на чолі з акад. М. Грушевським й історії України на чолі з акад. Д. Багалієм [454, с. 79]. В. Дубровський, орієнтуючись на досвід своїх колег А. Ковалівського, М. Горбаня, К. Штеппи, пов'язаних з кафедрою Д. Багалія, також не залишився осторонь досліджень історії Сходу, зокрема, тюркології. Він став членом ВУНАС і у січні 1927 р. виїздив у відрядження до Москви для роботи з архівними матеріалами [62, арк. 29 зв.].

Варто зауважити, що «сходознавча сторінка» у біографії В. Дубровського досить ґрунтовно висвітлена у статті та монографії Ю. Кочубея «В.В. Дубровський (1897 – 1966) як сходознавець» [466, с. 14–15; 464]. Автор охарактеризував В. Дубровського як професійного сходознавця-тюрколога і зробив спробу проаналізувати основні напрямки його орієнтологічних студій. Крім того, він здійснив републікацію текстів сходознавчих праць В. Дубровського (досліджень, рецензій, інформаційних записок), які вийшли друком в Україні та в еміграції [534]. Ю. Кочубей розподілив сходознавчі праці В. Дубровського за тематичним принципом на три групи: історія, література й політика [466, с. 14]. Цікава інформація про діяльність В. Дубровського як тюрколога у сходознавчих осередках УСРР наведена також у монографії Е. Циганкової «Сходознавчі установи в Україні (радянський період)» [560, с. 109, 111, 205–207, 209–211, 218–220].

Важливими подіями у становленні української орієнталістики стали сходознавчі з'їзди, безпосередню участь у яких брав і В. Дубровський. Відповідно до Статуту ВУНАС, її головним керівним органом визнавався з'їзд, що скликався один раз на рік. Відтак, Перший Всеукраїнський з'їзд сходознавців, присвячений організаційним питанням та стратегії розвитку орієнталістики в республіці, відбувся 23 – 27 травня 1927 р. у Харкові [560, с. 201]. Доповідь В. Дубровського «Україна й Близький Схід в історичних взаєминах», була опублікована на сторінках журналу «Східний світ» [384, с. 147–158]. Вона містила, зокрема, конкретні пропозиції, що увійшли до

постанови з'їзду. Йшлося про створення у 1928 р. двох наукових експедицій – для вивчення решток матеріальної культури татарського етносу в Україні й для дослідження доби Великого переселення народів. Передбачалося також створити комісії з антропологічного дослідження тюрксько-монгольських впливів на теренах України та вивчення на основі археологічних джерел культурно-побутового впливу Сходу на українські землі. Учасники з'їзду підтримали пропозицію В. Дубровського провести роботу в архівах і бібліотеках найбільших міст СРСР з метою виявлення та вивчення матеріалів, які стосувались українсько-кримських відносин [467, с. 9].

У статті «Україна й Близький Схід в історичних взаєминах» В. Дубровський звернув увагу на хибність дискусії щодо шляху розвитку України – «за Європою чи Москвою?». На думку автора, ні польськофільська, ні русофільська концепції не враховували географічного фактору розташування країни, а відтак – на часі було вивчення «східних зв'язків України» [384, с. 147].

Долучившись до вивчення актуальної у 1920-х рр. проблеми стосунків України зі Сходом [384, с. 153], В. Дубровський порушив питання про перегляд «фальшованої однобічної історичної перспективи» [384, с. 157]. Проаналізувавши історичні праці М. Грушевського, М. Болтенка, М. Покровського, В. Дубровський констатував необхідність залучення до вирішення «великих історичних проблем» даних інших наукових дисциплін – археології, антропології, етнології, лінгвістики та ін. [384, с. 157].

На думку науковця, орієнталісти мали відкинути стереотипні твердження про «чистоту української крові». Хибною В. Дубровський вважав і точку зору М. Покровського, який, «не далеко пішовши від старої традиції», позиціонував татар лише як «степных наездников» – завойовників, забуваючи про їх вплив на формування української народності та культури.

Для спростування таких підходів до висвітлення відносин України зі Сходом автор розробив «тріаду» аспектів, обов'язкових для врахування сучасними істориками: «1) технічні запозичення, ц. т. впливи матеріально культурні, 2) кровні змішання, ц. т. метисизація населення, 3) запозичення ідеологічного порядку – фольклор, вірування, звичаї, мова» [384, с. 157].

Того ж таки 1928 р. вийшло друком ще кілька сходознавчих праць В. Дубровського. Студія «Про Гилянський похід 1725 року» [346] була присвячена наслідкам війни Росії з Персією за Петра I, безпосередню участь в якій брали українські козаки. В. Дубровський схарактеризував Гилянський похід 1725 р. як «найважчий з усіх» [346, с. 227], бо козаки мешкали в Гилянській провінції близько 5 років і були вкрай виснажені. Саме тому під час цієї військової кампанії спостерігалось чимало випадків дезертирства і спроб фальсифікацій хвороб з метою звільнення від служби. Відтак, Малоросійська колегія вживала каральних заходів щодо дезертирів:

на бунчукових товаришів накладала штраф [346, с. 231], а рядових козаків карала, спираючись на звичай, – 50 ударів киями в торгіві дні на площі.

На думку В. Дубровського, «присуд Колегії не спирався на українські права, а лише звичаї, і був підказаний Генеральною канцелярією» [346, с. 233]. Підтвердженням цього стали наведені уривки з листування між Генеральною військовою канцелярією та Малоросійською колегією, в яких цитувались царський наказ, що «надлежит их козаков наказать арматным вязенем и киевим боем», а також витяги з Литовського статуту [346, с. 232]. Звернув увагу В. Дубровський і на випадки застосування штрафних санкцій по відношенню до родин померлих осіб та козаків і представників духовенства, помилково зарахованих до числа дезертирів [346, с. 233].

Стаття «Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст.» продовжила серію публікацій В. Дубровського з тюркології на сторінках «Східного світу» у 1928 р. [345]. Дослідник відзначив актуальність перегляду пріоритетів щодо міжнародних стосунків України у XVII ст., додавши Близький Схід, зокрема Туреччину.

Докладно дослідивши історіографію проблеми, В. Дубровський дійшов висновку, що «серед строкатих, заплутаних і мінливих подій другої половини XVII ст. на Україні на кожному кроці активно в них вміщувалася владна рука Стамбулу» [345, с. 175]. На це його наштовхнув аналіз історичної взаємодії між Україною та Туреччиною: «Швидко виникають і зникають різноманітні форми державно-політичних стосунків між Україною й Туреччиною: військова спілка цих двох держав, підданство, війна, замирення, нейтралітет тощо» [345, с. 172].

В. Дубровський відзначив приклади «туркофільства» в історії Козацької держави. Автор простежив етапи розвитку українсько-турецьких стосунків від їх зародження 1648 р. за Б. Хмельницького, який «діє у спілці з татарами, підданцями Туреччини», до занепаду у 1681 р. – укладання московсько-турецької мирної угоди. Буцацька угода 1672 р., за визначенням історика, стала кульмінаційною подією у стосунках між країнами – «моментом найвищого успіху спільної україно-турецької дипломатії й стратегії» [345, с. 174]. При цьому дослідник врахував і мінливість міжнародних пріоритетів Туреччини, яка не завжди була надійним союзником під час військових кампаній. Він констатував, що протурецький напрямок зовнішньої політики України «знаходить своє природне закінчення... Залишаються знову лише побутові прикордонні та економічні стосунки, бо міжнародну політику України у XVIII ст. вже роблять в Москві й Петербурзі» [345, с. 173].

В. Дубровський звернув увагу на характеристику джерельної бази з цієї проблеми. Він досить переконливо, на нашу думку, довів її обмеженість, відзначивши три основні причини. По-перше, загибель значної частини документів у Батурині в 1708 р., а «від другої половини українських архівалій» збереглися лише поодинокі розрізнені документи. По-друге, джерела третіх країн мали переважно описовий характер – «звичайно,

легендарні й у всякому разі непевні» [345, с. 176], а також містили суб'єктивні оцінки авторів, незнайомих з українськими реаліями. По-третє, турецькі джерела ще «очікували» на своїх дослідників.

Відтак, В. Дубровський вкотре наголосив на необхідності співпраці з турецькими державними архівами, додавши: «І ми, й вони зацікавлені у вивченні спільного минулого двох народів на підставі автентичного матеріалу» [345, с. 182]. Автор підкреслив бажання якнайшвидше організувати археографічну експедицію до Стамбулу, результати якої дали б змогу висвітлити «одну з найцікавіших епох минулого співжиття народів на південному сході Європи» [345, с. 182]. Подібна ініціатива, підтримана з'їздом сходознавців, як відзначили Е. Циганкова та Ю. Кочубей, дала підстави сучасникам говорити про майбутнє відродження В. Дубровського до архівів Стамбулу [467, с. 10; 560, с. 82].

В. Дубровський як археограф завжди звертав увагу на забезпеченість проблеми джерельною базою. У цьому контексті заслуговує на увагу його праця «Богдан Хмельницький і Туреччина», в якій він, як і в статті «Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст.», констатував «відсутність власного архіву Української Держави XVII ст.» [257, с. 22]. Ця розвідка, підписана до друку в 1944 р., так і не побачила світ. Зберігся лише авторський переказ по пам'яті змісту цієї праці, що складалася з трьох розділів. Її фрагменти були опубліковані в десятому випуску «Чорноморського збірника» у 1947 р. [467, с. 15], а у 1975 р. (вже помертвено) – в «Українському історичному» [257, с. 22–27]. В. Дубровський зауважив, що дослідники користувалися джерелами з польських і російських архівів, відтак «українська історіографія примушена була дивитися на події Хмельниччини очима переважно московських і польських сучасників – ворогів Великого Гетьмана» [257, с. 22–23]. Автор зробив висновок, що, «залучаючи турецькі джерела для вивчення історії України гетьманської доби, одержуємо зовсім нове і значно правдивіше розуміння величних подій Хмельниччини і другої половини XVII ст.» [257, с. 27].

У 1928 р. в журналі «Східний світ» побачила світ ще одна сходознавча розвідка В. Дубровського «Розкопки античного міста Пергаму у 1927 році» [360]. Опрацювавши доступну для радянських сходознавців наукову літературу з історії Пергаму й офіційний звіт про розкопки цього стародавнього міста в турецькій науковій періодиці, науковець зробив спробу оцінити ефективність проведених розкопок та перспективність їх продовження. Згадана робота становила значний інтерес для сходознавців, оскільки заповнила суттєву прогалину в українській орієнталістиці. В.

Дубровський одним з перших зосередив увагу на археологічних розкопках Пергаму, що розпочалися ще у 1878 р. Наведені автором факти засвідчили масштабність й результативність археологічних досліджень, відновлених у 1927 р. [360, с. 276]. В. Дубровський засвідчив, що «територія Пергаму розкопана й вивчена далеко не вся. Без сумніву, в ній є ще багато решток будівель, а може й цілих речей мистецтва. Передбачається в наступні роки

інтенсивно продовжити розкопки» [360, с. 288].

Згадана студія підтвердила тезу В. Дубровського про необхідність використання істориками якомога ширшого кола джерел, зокрема археологічних. Більше того, автор закликав українських сходознавців та археологів докласти максимум зусиль, щоб самостійно «одвідати ці місця, місця стародавньої еланської культури, що захоплювала й південь України (згадаймо Ольбію), а може й взяти участь у продовженні цих розкопів» [360, с. 288].

Історії розкопок на території ще одного античного міста присвячена рецензія «Розкопування Ольбії р. 1926» [72], вміщена у 1930 р. в журналі «Україна» [361, с. 174–176]. У ній йшлося про книги, щойно видані Одеським державним історико-археологічним музеєм на підставі звіту археологічної експедиції, яка працювала в Ольвії у 1926 р., та звіту Одеського історико-археологічного музею за 1927 – 1928 рр. Підсумовуючи, В. Дубровський зауважив: «Вельми корисна вкладка в нашу наукову й музеєзнавчу літературу від цих двох книжок очевидна» [361, с. 176].

Українські сходознавці й, зокрема В. Дубровський, наприкінці 1920-х рр. доклали значних зусиль для поширення орієнталістики й виховання вітчизняних дослідників історії Сходу. Важливим кроком у цьому напрямі став Другий з'їзд ВУНАС, що відбувся 1 – 6 листопада 1929 р. у Харкові. Окрім українських дослідників у ньому взяли участь представники провідних орієнталістичних центрів СРСР [567, с. 35].

Співробітництво українських сходознавців із закордонними колегами сприяло домовленості про організацію Українсько-турецької комісії ВУНАС з вивчення історії турецько-українських відносин, організаційне засідання якої по часу майже збіглося з проведенням Другого з'їзду сходознавців (1 – 6 листопада 1929 р.). В. Дубровський став членом Комісії та навіть виконував функції її секретаря. Першочерговим завданням було визнано впорядкування опису документів в українських архівах, котрі якимось чином стосувалися Туреччини та її відносин з Україною [77, арк. 10–11 зв.; 80, спр. 28571, арк. 1].

Робота Другого з'їзду сходознавців, у якому узяв участь нарком освіти УСРР М. Скрипник, проходила у чотирьох секціях: 1) політика, економіка, право; 2) історія; 3) етнографія та мистецтво народів Сходу; 4) філологія. Учасники з'їзду заслухали 82 доповіді [567, с. 35], зокрема, доповідь В. Дубровського «Україна й Крим у їхніх історичних взаєминах» [467, с. 11].

За свідченням автора, доповідь було заборонено друкувати в УСРР [386, с. 3], а тому вона побачила світ лише в еміграції у 1946 р. в Женеві у вигляді історико-бібліографічної студії «Україна й Крим в історичних взаєминах» [386, с. 49]. Проте фахівці мали змогу ознайомитися з рецензією на доповідь В. Дубровського, опублікованою А. Ковалівським у 1930 р. в журналі «Червоний шлях». Він підкреслив влучне порівняння В.

Дубровським тотожності московської політики «пригнічення», яку автор характеризував і в інших студіях [350, с. 5], щодо України та Криму. До

того ж, А. Ковалівський не обійшов увагою і резонанс, викликаний виступом історика: «Доповідь викликала жваве обговорення й інтерес, між іншим, і з боку гостей з Кримської й інших тюркських республік» [467, с. 12].

Епіграф до історико-бібліографічної студії «Україна й Крим в історичних взаєминах» чітко висвітлював загальне сприйняття В.

Дубровським українсько-кримських стосунків та його орієнталістичних пріоритетів: «З цього загального історико-географічного огляду вже накреслюється важливе значення Криму, як південного ключа до України, а також і татарського чинника зокрема для розуміння процесу української історії» [386, с. 3].

Ця робота В. Дубровського складалася з шести частин та огляду джерел й літератури. Проаналізувавши історіографію питання [386, с. 27–30], історик констатував її поверховість і виокремив основні тематичні «проміння». На його думку, імперіалістичні концепції розглядали події в історії України та Криму аж занадто вибірково, виділяючи лише три історичні періоди: «страшений переляк від ірраціональної перемоги татар XIII ст., романтика суходільної й морської боротьби, й нарешті, апотеоз побідного російського імперіялізму» [386, с. 6].

В. Дубровський не лише використав, але й охарактеризував значну кількість джерел, більшість з яких запроваджувалась до наукового обігу вперше [386, с. 19–27]. На підставі хронологічного принципу та порівняння соціально-політичних форм життя автор обґрунтовано довів схожість історичної долі українців та кримських татар, які «жили й живуть, як два близнеці, один біля одного, бо їх звязала географічна й історична доля» [386, с. 19]. До того ж, особливий інтерес становила розробка питань економічної й культурної взаємодії України та Криму [386, с. 30].

Серед історичних паралелей у житті двох народів, наведених у монографії В. Дубровського, можна виокремити тривалий період залежного існування та відсутності державності, розбійницько-кочовий побут татар, близький до козацького способу життя та ін. Антиколоніальна спрямованість монографії особливо виразно втілилася у нещадній критиці російського імперіялізму, який гальмував розвиток українського й кримсько-татарського народів. Втім, окрім спільних рис В. Дубровський знайшов і відмінні: «Якщо для турецько-татарських орд Україна була форпостом Європи, то для України – татарський Крим був і є форпостом Близького Сходу» [386, с. 19].

Слід зазначити, що за результатами роботи історичної секції Другого сходознавчого з'їзду було ухвалено резолюцію щодо продовження роботи зі збирання й публікації джерел з історії економічних відносин України з Кримом та Туреччиною [76, арк. 23]. До того ж, було вирішено створити Українське наукове товариство вивчення Криму, котре згодом об'єдналося з Комісією кавказознавства, утворивши Українське товариство дослідників Криму й Кавказу, до президії якого обрали й В. Дубровського [560, с. 210].

Варто зазначити, що всі організаційні нюанси становлення українського сходознавства й державну політику у цій сфері докладно висвітлено у згаданій роботі Е. Циганкової. Відтак, залишається констатувати слідом за авторкою, що створення УНДІС у січні 1930 р. [560, с. 14–19], до першого відділу якого входив і В. Дубровський, співпало з реформуванням наукових установ в Україні.

Характеризуючи роботу В. Дубровського в УНДІС, слід згадати про його участь у роботі Мовної комісії, котра зосередила свою увагу на проведенні мовних семінарів і врегулюванні філологічних питань [83, спр. 34016, арк. 7], зокрема виробленні правопису слів іншомовного походження [83, спр. 34021, арк. 2; спр. 34022, арк. 1]. На членів Мовної комісії та, зокрема, В. Дубровського покладалася відповідальність за опрацювання правопису слів східного походження [83, спр. 34019, арк. 8].

Зауважимо, що подібна робота з використанням елементів філології була для В. Дубровського не новою. У В. Дубровського був досвід вивчення східних мов, оскільки він ґрунтовно підходив до роботи з турецькими джерелами, а також усвідомлював необхідність підвищення власного професійного рівня як тюрколога. Під час відрядження у 1930 р. до Ленінграду в Азіатському музеї та Тюркологічному кабінеті В.

Дубровський студіював турецьку мову. Крім того, він прослухав курс історії турецької мови й літератури і палеографії, відвідав кілька занять з турецької літератури академіка О. Самойловича [78, арк. 1]. У Сімферополі під керівництвом проф. О. Акчокракли В. Дубровський займався турецькою палеографією.

Досягнувши певного рівня у знанні турецької мови, В. Дубровський почав залучати до вивчення східних мов орієталістів-початківців. Він особисто керував гуртком з турецької палеографії. Збереглися спогади одного з його учнів А. Ковалівського про враження від семінару та обсяг опрацьованого матеріалу – «загальний вступ, огляд літератури, загальні принципи арабсько-турецької палеографії» [82, арк. 1]. Про досвід науковця у царині турецької палеографії, на думку Ю. Кочубея, свідчив також написаний В. Дубровським підручник «Короткий курс турецької палеографії». Шкода, що наступним поколінням тюркологів не судилося ним скористатися, оскільки під час арешту його рукопис було конфісковано й знищено [467, с. 13].

Паралельно з підготовкою підручника з турецької палеографії, В. Дубровський брав участь у колективній роботі над азербайджансько-українським словником. За домовленістю сторін, науковці з України й Азербайджану мали до 1933 р. упорядкувати словник на 25000 слів. За інформацією А. Ковалівського, взимку 1932 – 1933 рр. обидві сторони свої зобов'язання виконали [84, спр. 35292, арк. 1 зв.], проте з огляду на посилення репресивної політики радянського керівництва словник не було видано. На жаль, доля цього рукопису невідома.

Після організації при історичному відділі УНДІС Комісії з вивчення історії українсько-турецьких відносин В. Дубровський доклав значних зусиль для продовження студіювання та запровадження до наукового обігу нововиявлених джерел з історії українсько-турецьких взаємин [75, спр. 22084, арк. 15]. Крім того, В. Дубровський завершив роботу над студіями «Посольство Мазепи до Туреччини» та «Про деякі татарсько-українські терміни й про гіпотези М. Слабченка» і планував надрукувати їх у «Записках» Історичного відділу УНДІС [74, спр. 22069, арк. 1; 79, спр. 28427, арк. 24].

Згадані вище «Записки» було вирішено опублікувати у вигляді збірника «Україна і Схід», про що докладно йдеться у статті С. Кіржаєва та В. Ульяновського «Причинок до студій української орієнталістики 1920 – 1930-х років: Незнаний збірник «Україна і Схід» [454, с. 81]. Відсутність передмови та неструктурованість збірки завадили видати працю на початку 1933 р., а подальші репресії проти українських сходознавців, зокрема цькування А. Кримського, обумовили заборону друку взагалі. Проте невидані матеріали, котрі зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, і досі не втратили своєї цінності [454, с. 81–83]. Зокрема, це стосується й розвідки В.

Дубровського «Посольство гетьмана Ів. Мазепи до Туреччини та Криму 1699 (1700) р.» [67], в якій проаналізовано лист великого візира Оттоманської Порти Хусейн-паші до українського гетьмана та схарактеризовано відносини турецького султана з Петром I й І. Мазепою. Лист, виявлений В. Дубровським 1929 р. у колишньому архіві Міністерства закордонних справ у Москві, на думку дослідника, «стосується до найцікавіших років нашої історії» [67, арк. 1]. Саме тому В. Дубровський вважав за доцільне опублікувати його повністю турецькою мовою і додати український переклад з поясненнями. Під час підготовки цієї історико-археографічної роботи В. Дубровський користувався порадами визнаних фахівців-тюркологів О. Самойловича та О. Акчокракли [454, с. 82].

В. Дубровський намагався довести, що лист візира Оттоманської Порти Хусейн-паші до гетьмана був пов'язаний з поїздкою російського посольства до Стамбулу 1699 р. й підписанням мирного трактату 1700 р. В.

Дубровський припускав, що І. Мазепа мав право на міжнародні зв'язки й дипломатичні відносини, проте С. Кіржаєв та В. Ульяновський ставлять такі висновки під сумнів через брак доказів [454, с. 76–87].

Незважаючи на певні недоліки, статтю В. Дубровського було розглянуто на прилюдному засіданні Комісії для вивчення історії Близького Сходу 23 жовтня 1931 р. і рекомендовано до друку. Серед зауважень ішлося, зокрема, про спірне датування листа [73, спр. 21817, арк. 1].

Заслуговує на увагу лінгвістична розвідка В. Дубровського «Про деякі татарсько-українські терміни й про гіпотези М. Слабченка» [68], в якій автор полемізував із М. Слабченком, не погоджуючись з татарським походженням слів «отаман» [68, арк. 9], «курін» та «кіш». На думку В.

Дубровського, слово «отаман» – німецького походження, «курінь» та «кіш» [68, арк. 2–3] – монгольського. Як відомо, на момент написання статті академіка М. Слабченка вже було заарештовано. Проте не варто закидати В. Дубровському виконання «замовленням згори» – він подав суто науковий аналіз окремих гіпотез М. Слабченка й констатував доречну інтерпретацію інших термінів [68, арк. 12].

Після обговорення студії на засіданні Комісії 15 травня 1931 р. крапку у дискусії поставив академік А. Кримський. Він назвав певні хиби, як у роботі М. Слабченка «Соціально-правова організація Січі Запорозької», так і у статті В. Дубровського, й порадив останньому проконсультуватися з фахівцями-філологами. До слабких місць роботи В. Дубровського А. Кримський також відніс намагання на матеріалі лінгвістики визначити культурні взаємовпливи козаків і татар [73, спр. 21810, арк. 3–3 зв.].

Кримський також відніс намагання на матеріалі лінгвістики визначити культурні взаємовпливи козаків і татар [73, спр. 21810, арк. 3–3 зв.].

Окрему складову сходознавчих досліджень В. Дубровського становили рецензії на статті, розвідки, книги й навіть відгуки на події мистецького життя. М. Дмитрієнко у своєму історіографічному огляді журналу «Східний світ» у 1927 – 1931 рр. зазначила, що В. Дубровський «в журналі найчастіше виступає як рецензент» [428, с. 192].

Переважає більшість орієнтологічних рецензій В. Дубровського була датована 1930 – 1932 рр. Розпочинає цю серію рецензія на монографію А. Богачова «Милли Фирка. Национальная контрреволюция в Крыму» [256, с. 96–99]. На думку В. Дубровського, рецензована праця була досить актуальною, оскільки «досі вивченням кримсько-татарського націоналістичного руху за доби Жовтневої Революції й громадянської війни дослідники майже не займалися» [256, с. 96]. Рецензент зазначив логічність та послідовність викладання матеріалу – розкрито політичні й соціально-економічні передумови заснування у липні 1917 р. кримсько-татарської національної партії Міллі Фірка, а також основні етапи, цілі та результати її діяльності.

Не можна залишити поза увагою той факт, що, даючи коротку характеристику кримсько-татарського національного руху, В. Дубровський проводив слушні паралелі з українським визвольним рухом. Відтак, на думку історика, «вивчення кримсько-татарського націоналістичного контрреволюційного руху, без сумніву, має великий теоретично-історичний інтерес і політично-практичне значіння» [256, с. 99].

Рецензія на «Материалы по охране, ремонту и реставрации памятников ТССР» також побачила світ на сторінках «Східного світу» у 1930 р. В.

Дубровський не дарма взявся за рецензування цієї праці, адже його досвід виконання обов'язків головного інспектора з охорони пам'яток культури в Україні давав можливість компетентно оцінити висвітлення роботи по охороні та вивченню пам'яток культури національних меншин СРСР, зокрема болгарського і татарського народів [311, с. 100–102].

Дві рецензії В. Дубровський підготував на студії, пов'язані з історією Криму. Коментуючи на сторінках «Східного світу» у 1930 р. вихід збірника

«Студії з Криму» [374, с. 103–108], автор назвав це «знаменною подією». На його думку, Тюркологічна комісія філологічної кафедри ВУАН під керівництвом А. Кримського зробила значний внесок у розвиток кримознавства. В. Дубровський відзначив, що вивченню історії Криму ніколи не приділялося належної уваги мабуть тому, що «тягар античної археології, починаючи з перших відкриттів кінця XVIII ст., досі продовжує затуляти живий інтерес до наших найближчих сусідів – кримських татар, хоч українська історіографія ще в XIX ст. не раз виявляла величезну роль татарського Кримського ханства для економічного й політичного боку життя України» [374, с. 103]. Яскравим підтвердженням слів В.

Дубровського була «Библиография Востока», видана Науковою асоціацією сходознавства при ЦВК СРСР, в якій Кримська АРСР не згадувалась як окрема адміністративно-територіальна одиниця, а праці про татарський Крим було згруповано під рубрикою «Черноморье».

До недоліків збірника В. Дубровський відніс тематичну обмеженість публікацій історією Кримського ханства (1420 – 1783 рр.) – виняток становила стаття академіка А. Кримського «Література кримських татар». Рецензент порадив у подальшому звернути увагу на вивчення історії «татарської людности поміж 1783 – 1917 р.», культурно-національного та революційного рухів серед кримських татар й, особливо, господарського та культурного будівництва у Кримській АРСР [374, с. 108].

Брошура У. Боданського «Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму» [259, с. 109–110], видана Державним палацем-музеєм татарської культури у Бахчисараї, містила стислий огляд стану вивчення пам'яток татарської культури в Криму та перспектив його подальшого розгортання. У рецензії на цю брошуру В. Дубровський відзначив активізацію досліджень з історії революційного руху серед татар. Проте він висловив і занепокоєння тим, що «українські дослідники поки що в цих дослідках не беруть жадної участі, і тому докладна бібліографія зачеплених питань, що її наведено в цій книжці, не може відмітити прізвищ українських дослідників» [259, с. 110].

У рецензії на збірник документів «Мусаватистское правительство на Версальской конференции» [357, с. 111–114] В. Дубровський цілком підтримав автора вступної статті Л. Раєвського у викритті поширеної думки, що Англія буцім-то «не намагалася обернути Азербайджан на свою колонію» [357, с. 111]. Рецензент схвально поставився до оцінки автором мусаватистів, котрі «за англійської влади втратили будь-яку ініціативу й шукали лише опікуна – велику державу, яка згодилася б захищати Азербайджан як свою колонію з мандатом на неї від Ліги Націй» [357, с. 112]. Відтак, опубліковані документи, на думку В. Дубровського, повною мірою відтворили «яскраву картину блукань мусаватистів – репрезентантів націоналістичної тюркської буржуазії – манівцями прислужництва буржуазії імперіалістичних держав і боротьби з пролетарською революцією» [357, с. 113].

У рецензії на книгу М. Кулієва «Октябрь и тюркская литература» [305, с. 115–119] В. Дубровський зауважив, що попри деякі недоліки – подекуди уривчастий нелогічний виклад, суперечливість характеристик окремих подій – робота заслуговує на увагу. Вона була корисною читачам, які не володіли тюркською мовою, для загального ознайомлення з національною літературою. В. Дубровський зазначив, що назва книги відповідала її змісту, а відтак основну мету було виконано – М. Кулієв простежив вплив Жовтневої революції на тюркську літературу [305, с. 119].

Не обійшов своєю увагою В. Дубровський і збірник «Вестник Научного общества татароведения» [264, с. 120–125], присвячений 40-річчю наукової діяльності голови Наукового товариства татарознавства у Казані професора М. Фірсова. Рецензент загалом схвально схарактеризував статті, подані у збірнику, але констатував й певні недоліки – тематична різноманітність надавала роботі «строкатого вигляду», занадто мало уваги було приділено проблемам сучасності [264, с. 125].

Остання з доступних нам рецензій, написаних та опублікованих В. Дубровським до еміграції, стосувалася гастролей Азербайджанського державного тюркського художнього театру по СРСР [250, с. 126–127]. В. Дубровський констатував, що гастролі засвідчили успіхи тюркського театру, який «став міцним знаряддям культурної революції на радянському сході і шляхом до культурного наближення одна до одної братерських радянських республік» [250, с. 127].

Зацікавлення В. Дубровського Сходом не обмежувалося лише студіюванням історії. Він усвідомлював, що дослідження українсько-турецьких стосунків неможливе без розуміння ментальності та культурного середовища Туреччини. Відтак, цілком логічним видається другий напрям його орієнтологічних студій – вивчення і переклад творів турецької літератури. Ю. Кочубей зазначав, що до перекладацької роботи В.

Дубровський ставився дуже сумлінно. Він опрацював фахову літературу та науковий доробок всесвітньо відомих орієталістів А. Кримського, М. Гартманна, М. Блоше, Л. Массіньона й турецьких науковців Ф. Кьопрюлюзаде, І. Хабіба та ін. У разі необхідності В. Дубровський звертався також за порадами до знавців живої турецької мови А. Сафарова та Наїме-Сулейман ханім-ефенді [467, с. 20].

Прикладом професійної відповідальності В. Дубровського за фаховий рівень і коректність орієнтологічних студій можна вважати його заяву до президії УНДІС з проханням надати йому неоплачувану відпустку для роботи в Київському кабінеті арабо-іранської філології – саме в той час він працював над перекладом та вступною статтею до роману сучасного турецького письменника Я. Кадрі «Нур Баба» [81, спр. 28632, арк. 1].

Пробою пера В. Дубровського в галузі літературознавства стали студія «Омар Сейф Еддін. Життєпис та характеристика творчості» й переклад трьох його оповідань, вміщених у 1929 р в журналі «Східний світ» [327; 328]. Описуючи життя турецького письменника О. Сейфеддіна (1884 – 1920), В.

. Дубровський назвав його основні твори та часописи, з якими він співпрацював. На думку автора, О. Сейфеддін – один з перших у Туреччині власним прикладом довів, що «дійсно національною турецька мова може стати лише перейшовши на народну мову, бо тоді вона буде зрозумілою для широких мас» [327, с. 319]. Зауважимо, що точка зору В. Дубровського співпадала з візією професійних літературних критиків.

О. Сейфеддін був одним з творців нової турецької літератури, урізноманітнивши її гострим гумором, народною мовою та психологізацією. Як доказ обґрунтованості своїх висновків В. Дубровський переклав для українських читачів три оповідання зі збірки «Гізлі маабед» («Таємний храм»). Перше оповідання – «Віра у милосердя» [327, с. 320–323], відповідно до характеристики перекладача, «при нескладній фабулі й трохи наївній психологічній розробці під кутом одвертої моралізації, цікаве з соціального боку своїм іронічним порівнянням черствости заможних з «милосердям» й співчуттям злодіїв» [327, с. 319]. Друге – «Диво» [327, с. 324–326] мало антирелігійне спрямування й оповідало «як злодій-професіонал покрав святі речі, зімітувавши воскреслого святого» [327, с. 319]. Останнє, третє оповідання «Вода, яку п'є кожна людина» за вигаданим фантастичним сюжетом «приховує глибоку думку про обумовленість панування властителів сліпою слухняністю мас» [327, с. 320]. Відтак, завдяки В. Дубровському українські читачі одержали можливість уперше ознайомитися з кращими зразками сучасної турецької літератури.

Наступного 1930 р. у спеціальному українсько-турецькому номері журналу «Червоний шлях» вийшли друком перекладені В. Дубровським оповідання О. Сейфеддіна та Р. Халіда. Звертаючись до передісторії створення цього випуску «Червоного шляху», зазначимо, що він став результатом співпраці українських та турецьких вчених на хвилі «потепління» політичних й економічних стосунків між країнами [470, с. 253–256].

Перекладені В. Дубровським оповідання доповнювалися стислими, але досить ґрунтовними біографіями авторів. «Від перекладача» наводились основна бібліографія та пояснення незрозумілих українському читачеві термінів. Відтак, у «Червоному шляху» В. Дубровський опублікував оповідання Р. Халіда «Ятик Еміне» [358] й три оповідання О. Сейфеддіна – «Верблюд», «Милостиня», «Капітуляція» [328].

Можна констатувати, що до творчості О. Сейфеддіна В. Дубровський звертався неодноразово. У 1932 р. він переклав книгу О. Сейфеддіна «Оповідання» у супроводі передмови та коментарів [335].

Передмова до «Оповідань» О. Сейфеддіна має цікаву структуру – В. Дубровський вдало поєднав короткий екскурс в історію з біографічними даними про одного з найпопулярніших турецьких новелістів. Він також, окрім власної оцінки життя та творчості турецького новеліста, навів кілька характеристик сучасників й критиків. Наприклад, історик турецької літератури І. Хабіб у «Історії найновішої турецької літератури»

характеризував О. Сейфеддіна «як подвійного борця за турецьку націю: з одного боку, він із зброєю в руках воював з ворогами, з другого – він своїм пером виступав проти таркібщиків (схоластів) за нову турецьку літературу» [335, с. 138]. Подібної точки зору дотримувався і турецький літературний критик А. Джаніб. Він стверджував, що О. Сейфеддін – найоригінальніший й найсвоєрідніший представник турецької літератури [335, с. 139].

Всі оповідання, вміщені у перекладеному В. Дубровським збірнику, за винятком «Капітуляції», входили до книги оповідань «Таємний храм», надрукованої в Стамбулі у 1926 р. У передмові наведено стислі, але надзвичайно влучні характеристики більшості запропонованих оповідань: «Тут ми побачимо неприховане глузування з європейців, що уявляють собі сучасну Туреччину за фантастичними описами П'єра Люті («Таємний храм»), риси з побуту стамбульського люмпенпролетаріату («Час спогадів»), дрібних спекулянтів («Кресало», «Верблюд»), націоналістичної турецької, єгипетської й черкеської інтелігенції («Винахід», «Вплив пояса»), картини з провінціального життя («Замовлення від жабок») та з міщанських норів («Милостиня») і нарешті чудову антирелігійну мініатюру про злодія, що розіграв воскресіння святого («Диво»), та соціально-сатиричну фантазію («Вода, яку п'є кожна людина»)» [335, с. 140].

У 1933 р. вийшов друком найбільший за обсягом переклад В. Дубровського з турецької – роман Я. Кадрі «Нур Баба». В процесі роботи над перекладом автор звертався за консультаціями до А. Сафронова і Наїме-Сулейман ханом-ефенді. Ця робота – остання праця сходознавця, опублікована до його арешту.

У вступі В. Дубровський схарактеризував творчість Я. Кадрі та історичні й культурні чинники, що вплинули на формування його світогляду, а також літературного стилю й тематику творів. Домінуючим фактором впливу на процес становлення Я. Кадрі як письменника автор вважав національно-визвольну боротьбу в Туреччині [398, с. 141]. Зробивши короткий бібліографічний огляд, В. Дубровський констатував соціальну спрямованість творів Я. Кадрі, «насиченість їх побутовим місцевим матеріалом щодо вибору тематики, нарису персонажів, мови їх тощо» [398, с. 146] та стилістичну майстерність. В. Дубровський відніс Я. Кадрі до консерваторів у мовному питанні, який дотримувався «світогляду турецької буржуазної інтелігенції сучасної Туреччини» та був «впливовим її літературним виразником» [398, с. 150]. Беззаперечним видається твердження Ю. Кочубея про доречність вміщеного В. Дубровським розгорнутого нарису історії тарикату бекташів для сприйняття історичного контексту та «вживання» в епоху [398, с. 20].

Проаналізувавши передмови В. Дубровського до перекладів, можна відзначити соціологізм, а подекуди й певний релігійний негативізм. Крім того, В. Дубровський повсякчас відзначав суспільну реакцію турецької громадськості на творчість письменників та взаємообумовленість літератури й політичного життя. Втім, незважаючи на марксистську

термінологію та цензуру, В. Дубровському вдалося зробити надзвичайно багато для ознайомлення українських читачів з сучасною турецькою літературою. Більше того, він виявив себе не просто орієнталістом-перекладачем, а уміло поєднав в опублікованих текстах культурно-мистецькі завдання з науково-освітніми, перетворивши звичайні передмови до літературних творів на змістовні історичні екскурси.

На нашу думку, В. Дубровському як сходознавцю-тюркологу належить значний внесок у розвиток цього напрямку гуманітарних досліджень в Україні. Його науковий доробок, робота в державних і громадських сходознавчих установах, організаціях і комісіях та співпраця із закордонними колегами підтверджують цю думку. В. Дубровський успішно застосовував свої археографічні навички під час роботи з турецькими джерелами, а досвід професійного пам'яткоохоронця та музеєзнавця ставав у пригоді, якщо дослідження стосувалося мистецтва. Наприкінці 1920-х рр. В. Дубровський як учений практично повністю переорієнтувався на тюркологію, причому його сходознавчі студії торкалися різних галузей – історії, політики, культури.

Між тим, ліквідація ВУНАС, закриття її друкованого органу, а згодом і масові репресії проти орієнталістів у 1930-х рр. не дали змоги В.

Дубровському реалізувати свої наукові й творчі задуми.

З об'єктивних причин з 1933 р. до 1946 р. В. Дубровський був позбавлений можливості продовжувати свою роботу як тюрколог. Проте він не втратив бажання вивчати історію Сходу і за першої ж можливості в еміграції відновив дослідження [468]. Зауважимо, що орієнталістика залишалася одним із пріоритетів наукової діяльності В. Дубровського за кордоном, а більшість його студій була присвячена аналізу стосунків України зі Сходом у різні періоди історії [271; 304; 378, с. 226–255, 386; 468]. У цьому контексті слід згадати про співпрацю вченого під час перебування в Німеччині з турецькомовним журналом «Dergi» (Мюнхен) [467, с. 42], а також його орієнталістичні публікації в «Українських вістях» (Новий Ульм) [325, с. 335–360; 379, с. 3; 380, с. 2], «Нових днях» (Торонто) [381, с. 11–15] та «Українському історичному» [257, с. 22–27; 376, 1963, ч. 1, с. 5–7; 1964, ч. 2–3, с. 26–32.].

Отже, В. Дубровському належить значний внесок у розвиток сходознавчих досліджень в Україні у другій половині 1920 – на початку 1930 –х рр. Його діяльність в ВУНАС, УНДІС, різноманітних комісіях, пов'язаних з вивченням історії Сходу, та участь у сходознавчих з'їздах сприяли популяризації орієнталістики, зокрема тюркології, на теренах України та налагодженню наукових контактів з Туреччиною. В.

Дубровський доклав значних зусиль для перегляду концепції про другорядність взаємовпливу Сходу й України у процесі історичного розвитку. Його науковий доробок як тюрколога включає роботи історичної та політичної тематики, рецензії, а також переклади творів турецьких письменників з ґрунтовними передмовами.

Отже, аналіз наукової діяльності В. Дубровського свідчить про те, що він належав до покоління вчених, які на хвилі «українізації» у 1920-х рр. доклали значних зусиль для розвитку різних галузей вітчизняної науки.

Займаючи відповідальні посади в архівних установах Чернігівщини, В. Дубровський у першій половині 1920-х рр. був безпосередньо причетний до розгортання радянського архівного будівництва в регіоні, пошуку ефективних форм підготовки кваліфікованих фахівців. Створений з його ініціативи Чернігівський історико-архівний гурток відповідав викликам й вимогам часу і здобув прихильників та послідовників далеко за межами регіону.

За безпосередньої участі В. Дубровського було реформовано бібліотечну мережу України та створено потужні науково-бібліотечні осередки у Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську. Йому вдалося перетворити ВБУ в науково-організаційний бібліотечний центр України, співробітники якого займалися науковими дослідженнями.

Як завідувач музейно-бібліотечної секції Укрнауки В. Дубровський сприяв модернізації музейної сфери та позитивним зрушенням у пам'яткоохоронній справі. Він долучився до створення державного законодавства, яке стосувалося збереження культурної спадщини й державної політики у цій сфері. Переважна більшість студій В.

Дубровського з проблем пам'яткознавства, музейництва, архівної та бібліотечної справи мали як теоретичний, так і прикладний характер.

Наукова спадщина В. Дубровського свідчить про різноплановість його студій, зумовлену, зокрема, його посадовими обов'язками в системі Наркомосвіти. Пріоритетними для В. Дубровського як краєзнавця були проблеми, пов'язані з соціально-економічною історією Чернігово-Сіверщини та Слобожанщини, історією Церкви й архівної справи. Згодом на перший план у науковій діяльності В. Дубровського вийшли студії в галузі сходознавства й, зокрема, тюркології, що активно розгортались в Україні за його безпосередньої участі у другій половині 20 – на початку 30-х рр. XX ст.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукової літератури засвідчив, що життя, науково-педагогічна й громадська діяльність В. Дубровського та його наукова спадщина досі не були предметом спеціального комплексного дослідження. Джерельна база дисертаційного дослідження, що складається переважно з комплексу писемних джерел, які зберігаються в архівах та бібліотеках Чернігова, Києва, Харкова та Ніжина, є достатньо репрезентативною для розв'язання поставлених у роботі завдань.

В. Дубровському належить вагомий внесок у становлення і розвиток у 1920-х рр. системи вищих та середніх навчальних закладів на Чернігівщині та Харківщині. Він розробляв і запроваджував у життя нові методики проведення семінарських занять та гурткової роботи, які базувалися на роботі з джерелами, опрацьовував навчальні програми з низки гуманітарних дисциплін і загалом пройшов шлях від вчителя-початківця до педагога-майстра.

В. Дубровський брав активну участь у громадському житті. Він був одним з фундаторів і очільників цілої низки громадських формувань в царині краєзнавства й охорони пам'яток історії та культури на регіональному та загальноукраїнському рівнях. Значною мірою завдяки його зусиллям в окупованому Харкові на початку 1942 р. вдалося відновити «Просвіту», довкола якої гуртувалися представники місцевої української інтелігенції, причому під тиском життєвих обставин її функції було розширено від культурно-освітніх до соціальних і комерційно-благодійних.

В. Дубровський відіграв важливу роль у розгортанні радянського архівного будівництва. Завдяки його енергійній діяльності на чолі Чернігівського губернського історичного архіву та Чернігівського губернського архівного управління вдалося зупинити знищення документальних матеріалів, здійснити реєстрацію архівів губернії, сконцентрувати найцінніші фонди. В. Дубровський був фундатором студентського історико-архівного гуртка – принципово нової форми популяризації архівної справи та підготовки кваліфікованих архівістів. Діяльність гуртка здобула високу оцінку Укрцентрархіву й мала значний розголос далеко за межами Чернігівщини. Згодом В. Дубровський сприяв організації вищої архівної освіти та аспірантури.

Як завідувач музейно-бібліотечної секції Управління наукових установ Народного комісаріату освіти УСРР В. Дубровський опікувався теоретичною розробкою й практичною реалізацією ідеї централізації бібліотечної справи та реформування мережі бібліотек. За його безпосередньої участі було проведено кілька всеукраїнських конференцій та з'їздів бібліотекарів, відновлено видання спеціалізованої літератури, реорганізовано Всенародну бібліотеку України і створено при ній аспірантуру.

В. Дубровський значною мірою прислужився розвитку музейної й пам'яткоохоронної справи в Україні й одним із перших почав займатися теоретичною розробкою питань музейництва й охорони пам'яток історії та культури, стояв біля витоків системи правового регулювання у цій сфері. Значною мірою завдяки ініціативі В. Дубровського провідні музеї були підпорядковані Управлінню наукових установ, яке також здійснило первісну реєстрацію та класифікацію пам'яток історії та культури.

В. Дубровському належить помітний внесок у розгортання краєзнавчого руху на Чернігівщині, створення і діяльність його організаційних структур, підготовку наукових кадрів. Як дослідник В. Дубровський значну увагу приділив вивченню історії селянства та селянських рухів на Чернігово-Сіверщині у XVIII – XIX ст. Він одним з перших у повоєнні роки приступив до вивчення церковної історії й монастирського господарства та присвятив цій проблемі ряд наукових праць. У роботах В. Дубровського висвітлені також окремі аспекти історії промислового виробництва на Лівобережній Україні. Студії В.

Дубровського сприяли зміцненню місцевої дослідницької традиції і заслуговують на увагу у контексті регіонального історіографічного процесу.

Діапазон наукових інтересів В. Дубровського був напроцуд широким. Він безпосередньо долучився до студій у галузі сходознавства, зокрема тюркології. Участь В. Дубровського у роботі Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, Українського науково-дослідного інституту сходознавства й інших осередків, пов'язаних з вивченням історії та культури Сходу, сприяли популяризації орієнталістики й налагодженню наукових контактів з Туреччиною. В. Дубровський повсякчас наполягав на важливому значенні взаємин зі Сходом для України впродовж її багатовікової історії.

Всебічне вивчення діяльності та доробку В. Дубровського дозволило визначити основні етапи його життєвого шляху в Україні. Перший з них (1897 – 1925 рр.) охоплює дитинство й молодість ученого, що пройшли на Чернігівщині. Цей етап був пов'язаний з формуванням особистості В. Дубровського, вибором наукових пріоритетів, початком педагогічної діяльності та роботи в архівних установах.

Другий етап (1925 – 1933 рр.) характеризується інтенсивною науковою, педагогічною та громадською діяльністю В. Дубровського в Харкові. Він виявився найбільш плідним і масштабним. Посадові обов'язки В. Дубровського суттєво розширили коло його зацікавлень в галузі історії, орієнталістики, бібліотечної, музейної та пам'яткоохоронної справи.

Третій етап (1933 – 1943 рр.) позначений подіями, які кардинально змінили світосприйняття та життєві стратегії В. Дубровського: арешт, заслання до Сибіру, заборона перебувати і працювати у найбільших містах країни. У 1941 р. він залишився на окупованій території, а за два роки емігрував з України.

Отже, В. Дубровський уособлював покоління творців «червоного Ренесансу», які стали жертвами політичних репресій. Місце вченого у громадсько-політичному й науковому житті України 20 – 40-х рр. XX ст. доцільно визначити за допомогою концепту «людина другого плану». В. Дубровський належав до представників національної інтелектуальної еліти, котрі перебували на проміжному щаблі між безпосередніми «творцями історії» і загалом «безмовних спостерігачів». Він займав провідні позиції серед організаторів архівної, музейної, бібліотечної та пам'яткоохоронної справи, проте, зважаючи на арешт та заслання, не зміг повною мірою реалізувати свій потенціал як історик, хоча й залишив свій слід у розвитку вітчизняної освіти, науки та культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДЖЕРЕЛА

1.1. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

- 1.1.1 Центральний державний історичний архів України в м. Києві**
ф. 1235. Грушевські – історики, лінгвісти
оп. 1
 1.Спр. 462. Листи Дубровського В., 1927 р., 5 арк.
- 1.1.2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України**
ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК), м . Харків
оп. 3
 2.Спр. 127. Листування з Інститутом історії партії та Жовтневої революції на Україні про надсилання спогадів до 10-х роковин Жовтня з РНК УРСР, ЦАУ УРСР, Управлінням селянськими будинками, 24 вересня 1926 р. – 31 грудня 1927 р., 283 арк.
оп. 6
 3.Спр. 146. Матеріали про здійснення загального навчання, відкриття загальних та спеціальних середніх шкіл та проведення позашкільної освіти (постанови, доповіді, протоколи засідань, листування), 28 грудня 1930 р. – 20 грудня 1931 р., 229 арк.
- ф. 14. Центральне архівне управління при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті**
оп. 1
 4.Спр. 1040. Листування з Наркомосом УСРР про підготовку кадрів архівних працівників, 10 квітня – 3 жовтня 1929 р., 12 арк.
- ф. 166. Міністерство народної освіти УРСР**
оп. 2
 5.Спр. 469. Матеріали про організацію та роботу Харківських музеїв: староукраїнського мистецтва, археологічного, українського мистецтва, соціального музею імені Артема (положення, звіти, оперативні плани, кошториси, штатний розклад), 21 березня 1921 р. – 29 липня 1924 р., 156 арк.
оп. 5
 6.Спр. 81. Матеріали по устаткуванню та охороні могили Т.Г. Шевченка та збудування йому пам'ятника, 18 червня 1925 р. – 16 січня 1926 р., 42 арк.

- 7.Спр. 720. Протокол засідань Великої президії Укрголовнауки за 1925 р., 13 червня – 19 грудня 1925 р., 119 арк.
- 8.Спр. 725. Матеріали про організацію на Україні справи охорони пам'яток культури та природи (постанови, положення), 1 вересня 1925 р. – 28 січня 1930 р., 110 арк.
- 9.Спр. 727. Матеріали про стан, організацію бібліотечної справи на Україні та учбові роботи Українського інституту марксизму-ленінізму, 25 січня – 31 грудня 1925 р., 227 арк.
- 10.Спр. 731. Листування з центральними бібліотеками, музеями та іншими культурними установами України про відпуск коштів на охорону розкопок Ольвії, про укомплектування бібліотек, про затвердження складу бюро з'їзду астрономів у Харкові, 26 листопада 1925 р. – 6 лютого 1926 р., 82 арк.

оп. 6

- 11.Спр. 6070. Листування з Всенародною бібліотекою України про комплектування бібліотеки, про повернення академіку Четверикову особистої бібліотеки, про видачу Центральним архівом РСФРР в тимчасове користування рукописів, 23 серпня 1926 р. – 30 жовтня 1930 р., 172 арк.
- 12.Спр. 7654. Проект положення про постійну музейну нараду при Укрнауці. Листування з Головнаукою РРФСР, Всеукраїнським археологічним комітетом, 24 квітня 1926 р. – 25 серпня 1930 р., 41 арк.
- 13.Спр. 7660. Матеріали по організації і проведенню науково-археологічних розкопок на території України та охорону пам'ятників старовини, 17 січня 1928 р. – 26 жовтня 1930 р., 455 арк.
- 14.Спр. 7661. Протоколи зборів археологічного відділу Всеукраїнського археологічного комітету. Листування з Всеукраїнськими і окружними комітетами охорони пам'яток культури, 10 лютого 1927 р. – 7 травня 1929 р., 521 арк.
- 15.Спр. 7761. Матеріали про організацію мережі наукових бібліотек УРСР та постачання найважливіших державних книгосховищ обов'язковими примірниками всіх видань, які виходять на території СРСР (постанови, проекти постанов, виписи з протоколів, резолюції, інструкції, доповідні записки, листування), 26 лютого 1926 р. – 20 травня 1930 р., 390 арк.
- 16.Спр. 7764. Матеріали про передачу П.П. Потоцьким музейних колекцій і бібліотеки в дар УРСР (проект постанови, кошторис на перевезення колекцій, умови, акти, листування), 17 квітня 1926 р. – 29 вересня 1929 р., 79 арк.
- 17.Спр. 7766. Матеріали про придбання музейної колекції і бібліотеки П. Потоцького, що знаходяться в Ленінграді і Москві, прийом і перевозку її (виписи з протоколів, умови, протоколи про прийом колекції, огляд і реєстр), 18 травня 1925 р. – 20 грудня 1929 р.,

266 арк.

- 18.Спр. 7767. Матеріали про організацію бібліотечної справи на Україні та роботу бібліотек (постанови, протоколи, проекти резолюцій тези доповідей, обіжники, листування), 22 грудня 1925 р. – 20 травня 1929 рр., 365 арк.
- 19.Спр. 7771. Листування з Наркомосом РСФСР, Українською книжковою палатою, Всенародною бібліотекою України при УАН, 18 травня 1926 р. – 19 лютого 1930 р., 78 арк.
- 20.Спр. 9070. Проект положення про аспірантів в галузі бібліотекознавства і книгознавства та учбові програми для аспірантів . Листування з Всенародною бібліотекою України про організацію бібліографічної комісії, 6 квітня 1926 р. – 7 жовтня 1930 р., 44 арк.
- 21.Спр. 9372. Матеріали по увічненню пам'яті М. Коцюбинського (протоколи, акти, умови, листування), 9 серпня – 9 жовтня 1928 рр., 54 арк.
- 22.Спр. 9373. Списки учнів закладів, які внесли пожертви на збудування пам'ятнику М. Коцюбинського, 30 січня – 25 жовтня 1928 р., 56 арк.
- 23.Спр. 9374. Протоколи бюро Центральної і окружних комісій для увічнення пам'яті М. Коцюбинського та листування, 25 листопада 1928 р. – 15 січня 1929 р., 410 арк.
- 24.Спр. 9375. Матеріали увічнення пам'яті М. Коцюбинського, 30 жовтня 1928 р. – 3 вересня 1929 р., 395 арк.
- 25.Спр. 9376. Матеріали по увічненню пам'яті М. Коцюбинського (протоколи, план проведення міроприємств по проведенню 65-ї річниці з дня народження М. Коцюбинського), 4 вересня 1929 р. – 31 січня 1930 р., 700 арк.
- 26.Спр. 9377. Протоколи засідань бюро Центральної та окружних комісій по увічненню пам'яті М. Коцюбинського та листування з окрінспектурами наросвіти по цих питаннях, 1 квітня – 10 вересня 1930 р., 315 арк.
- 27.Спр. 9378. Протоколи засідання Центральної і окружних комісій по увічненню пам'яті М. Коцюбинського та листування з окружними інспектурами наросвіти, міськрадами, 6 січня – 19 жовтня 1930 р., 212 арк.
- 28.Спр. 9380. Матеріали про утворення державних заповідників на території України (постанови, пояснюючі записки до них, списки пам'ятників матеріальної культури, листування), 11 січня 1926 р. – 2 березня 1930 р., 34 арк.
- 29.Спр. 9385. Постанова ВУЦВКу і РНК УЗСЗ «Про зміну Постанови ВУЦВКу і РНК УРС про пам'ятки культури й природи», 5 листопада 1926 р. – 11 жовтня 1930 р., 48 арк.
- 30.Спр. 9388. Протоколи засідань та звіт про роботу Українського комітету охорони пам'яток природи, 7 січня 1929 р. – 23 жовтня 1930 р., 43 арк.

- 31.Спр. 9390. Матеріали про охорону старовинних пам'яток архітектури (церков і монастирів), 25 вересня 1926 р. – 8 червня 1929 р., 455 арк.
 - 32.Спр. 9391. Листування з окрвиконкомами, Українським комітетом охорони пам'яток культури та окрінспектурами наросвіти про охорону пам'яток архітектури (церкви, монастирі, синагоги тощо), 25 червня 1929 р. – 4 травня 1930 р., 407 арк.
 - 33.Спр. 9398. Матеріали про охорону пам'яток культури і природи Харківського округу (постанови, акти, анкети, реєстр, звіт, кошториси, листування), 22 травня 1926 – 27 жовтня 1930 рр., 234 арк.
 - 34.Спр. 10967. Листування з ВУЦВКом, Черкаським окрвиконкомом і окрінспектурою наросвіти про збудування сільбуду та шкіл на батьківщині Т.Г. Шевченка, 26 квітня 1926 р. – 18 квітня 1930 р., 38 арк.
 - 35.Спр. 10968. Матеріали про роботу Комітету по вшануванню пам'яті Т.Г. Шевченка (протоколи, виписи з протоколів, доповідні записки, умови конкурсу, обіжники, листування), 20 вересня 1926 р. – 15 травня 1930 р., 154 арк.
 - 36.Спр. 10969. Матеріали про роботу Комітету по вшануванню пам'яті Т.Г. Шевченка (протоколи, виписи з протоколів, доповідні записки, стенограми нарад), 6 квітня 1927 р. – 4 вересня 1928 р., 144 арк.
 - 37.Спр. 10970. Протоколи засідань Шевченківського комітету та листування з Шевченківським окрвиконкомом про склад Шевченківського комітету, роботу заповідника у Каневі, 13 березня 1928 р. – 16 червня 1930 р., 317 арк.
 - 38.Спр. 10971. Листування з окрвиконкомами про передачу матеріалів, зв'язаних з ім'ям Т.Г. Шевченка, до музеїв Шевченка та проект штатів Київського музею імені Т.Г. Шевченка, 26 березня – 30 листопада 1928 р., 16 арк.
 - 39.Спр. 10984. Листування з Наркомфіном, заповідником та Київським окрвиконкомом про відпуск коштів на охорону заповідника та збудування пам'ятника Т.Г. Шевченка, 24 лютого 1926 р. – 29 серпня 1929 р., 46 арк.
- оп. 7**
- 40.Спр. 5. Структура, штати, та списки співробітників Наркомосу УРСР за грудень 1926 р. – 1927 р. та січень 1928 р., 21 грудня 1926 р. – 7 січня 1928 р., 169 арк.
 - 41.Спр. 131. Річний звіт Харківського інституту народної освіти про його роботу за 1925/26 у.р., 1926 р., 58 арк.
 - 42.Спр. 257. Звіт (друкований) про роботу Комітету державного заповідника «Могила Т.Г. Шевченка», 1926 – 1927 рр., 14 арк.
 - 43.Спр. 561. Протоколи засідань Великої та Малої президії Укрнауки Наркомосу УРСР і матеріали до них, 8 січня – 22 жовтня 1927 р., 212 арк.

- 44.Спр. 580. Списки наукових співробітників науково-дослідних кафедр України, 1927 р., 38 арк.
- 45.Спр. 583. Протоколи III-ї Всесоюзної наради директорів Книжної палати СРСР, 14 травня – 17 травня 1927 р., 49 арк.
- 46.Спр. 626. Анкети та списки наукових робітників України, зареєстрованих Укрголовнаукою Наркомосу УРСР, 30 березня – 5 липня 1927 р., 96 арк.

оп. 8

- 47.Спр. 56. Матеріали комісії увічнення пам'яті М. Коцюбинського (постанови, протоколи, стенограми, листування), 28 грудня 1928 р. – 20 грудня 1929 р., 179 арк.
- 48.Спр. 426. Матеріали по увічненню пам'яті М.М. Коцюбинського на Україні (протоколи, доповідні записки, плани, листування), 8 березня – 28 грудня 1928 р., 100 арк.
- 49.Спр. 448. Матеріали про роботу Шевченківського комітету (Положення, кошторис, протоколи, акти, статут, тези), 27 квітня 1928 р. – 11 січня 1929 р., 67 арк.
- 50.Спр. 449. Протоколи засідань тимчасової комісії Шевченківського комітету, 29 червня 1928 р. – 6 грудня 1929 р., 118 арк.

оп. 9

- 51.Спр. 57. Стенограма та протоколи засідань Бюро та пленумів Українського комітету охорони пам'ятників культури, 11 травня 1929 р. – 19 червня 1930 р., 121 арк.
- 52.Спр. 63. Обіжники Наркомосу УРСР до Бюлетеня Наркомосу УРСР про увічнення пам'яті М. Коцюбинського, 2 жовтня 1929 р. – 30 березня 1930 р. 341 арк.
- 53.Спр. 1479. Листування з ЦК КП(б)У, ВУЦВКом, краєвими комісіями по охороні пам'яток культури й природи, музеями та заповідниками про перевозку картини художника Рєпіна «Запорожці» на Україну і передачу її на охорону Харківському історичному музею, перевірку музейних фондів по виявленню речей з кольорових металів, що не мають художньої цінності і передачу їх до Рудмететалторгу, 28 грудня 1930 р. – 8 лютого 1932 р., 91 арк.
- 54.Спр. 1483. Листування з краєвими інспектурами охорони пам'яток культури України про облік, охорону пам'ятників культури та асигнування коштів на цю мету, 20 травня 1930 р. – 27 березня 1931 р., 165 арк.
- 55.Спр. 1493. Плани робіт, кошториси та відомості про стан пам'ятників культури, музеїв та державних заповідників, листування з ними про їх відновлення та охорону, списки особистого складу Українського комітету охорони пам'ятників культури, 16 вересня 1930 р. – 2 серпня 1933 р., 79 арк.
- 56.Спр. 1494. Постанови, обіжники, плани робіт, листування та інші матеріали про роботу музеїв, методрозробки екскурсій по російсько-

- українському відділу Української картинної галереї, 9 лютого 1930 р. – 29 травня 1937 р., 65 арк.
- 57.Спр. 1495. Доповіді та резолюції I-го Всеукраїнського з'їзду музейних робітників 1 – 5 грудня 1930 р., 1930 р., 25 арк.
- 58.Спр. 1496. Листування з державними заповідниками, музеями України про вилучення культурних пам'яток з церковей, асигнування коштів на придбання експонатів до музеїв, 20 червня 1930 р. – 18 вересня 1931 р., 102 арк.
- 59.Спр. 1510. Матеріали про роботу Харківського музею українського мистецтва (протоколи, накази, звіти, доповіді, доповідні записки, акти, листування), 2 листопада 1930 р. – 20 жовтня 1931 р., 70 арк.
- 60.Спр. 1519. Матеріали про підготовку до відзначення 70-х роковин з дня смерті Т.Г. Шевченка, 15 квітня – 15 жовтня 1930 рр., 83 арк.
- оп. 11**
- 61.Спр. 29. Доповідна записка до ЦК КП (б)У про стан та охорону пам'ятників культури та природи, 7 січня 1933 р., 19 арк.
- оп. 12**
- 62.Спр. 2342. Дубровський Василь Васильович, 5 вересня 1925 р. – 23 травня 1930 р., 31 арк.

1.1.3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України

ф. Х. Всеукраїнська Академія наук

- 63.Спр. 2305–2321. План засідань Історичної секції Української Академії наук на 1926 р.; листування історичної секції та кафедри історії України з Міжнародним аграрним інститутом в зв'язку з розробкою тем по аграрному питанню; Статут Чернігівського наукового товариства при ВУАН та ін. матеріали, 2 лютого 1926 р. – 10 січня 1927 р., 21 арк.
- 64.Спр. 3730. Одеській комісії краєзнавства листівка, 1 січня 1931 р., 1 арк.
- 65.Спр. 8194–8217. Звіт Чернігівського губвідділу Центрархіву за 1923 рік та місячні звіти за 1924 рік, повідомлення про стан архівної справи на Поділлі та звіти Київського губернського архівного управління та Центрального історичного архіву в Києві, а також про працю історичного гуртка студентів при Чернігівському губарсі, 1923 – 1924 рр., 168 арк.
- 66.Спр. 5114–5117. Дубровський В. Могилянському Михайлу Михайловичу відкриті листи, 27 грудня 1929 р. – 4 серпня 1930 р., 4 арк.
- 67.Спр. 14634. Україна і Схід [збірник статей], т. I, 1930 р., 162 арк.
- 68.Спр. 14635. Україна і Схід [збірник статей], т. II, 1930 р., 240 арк.
- 69.Спр. 17082. Глушко С. В. Дубровський. Селянські рухи на Україні після 1861 р. [рецензія], 1928 р., 14 арк.

- 70.Спр. 17318. Дубровський В. Проф. С.С. Дложевський [некролог], 1930 р., 5 арк.
- 71.Спр. 17319. Дубровський В.В. Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей. Збірник. Т. І. Під редакцією Ф.І. Яворницького [рецензія], 1929 р., 14 арк.
- 72.Спр. 17321. Дубровський В. Розкопування Ольбії р. 1926 (з двома планами й 60 фотознімками). Відчит про діяльність Одеського державного історичного археологічного музею за рр. 1927 – 1928 рр. [рецензія], 1928 р., 12 арк.
- 73.Спр. 21786–22027. Протоколи Близькосхідної комісії, обмін виданнями, листування тощо, 1928 – 1933 рр., 350 арк.
- 74.Спр. 22061–22075. Плани та звіти про роботу Комісії Близького Сходу, 1931 – 1933 рр., 21 арк.
- 75.Спр. 22076–22153. Положение о Киргизском научно-исследовательском институте краеведения, переписка, материалы по соцсоревнованию сотрудников Института Ближнего Востока, 1929 – 1931 рр., 129 арк.
- 76.Спр. 22625–22787. Промови, резолюції, накази, листування, анкети делегатів, з'їздів Всеукраїнської асоціації сходознавства, 1927 – 1930 рр., 207 арк.
- 77.Спр. 27820–27839. Протоколы объединенных и других заседаний и собраний Одесского отделения «ВУНАС», 1929 – 1930 гг., 23 арк.
- 78.Спр. 28223. Дубровський В. Звіт за наукове відрядження для занять у тюркологічному семінарі Академії наук СРСР, 1926 р., 1 арк.
- 79.Спр. 28408–28427. Протоколи засідань історико-етнологічного відділу ВУНАС 1926–1930 рр. та тези доповідей, 1926 – 1930 рр., 24 арк.
- 80.Спр. 28554–28609. Переписка Інституту Близького Сходу із сектором науки НКО, до викладачів мов, Українського центрархіву та інш., 1932 – 1933 рр., 60 арк.
- 81.Спр. 28613–28638. Переписка правління ВУНАС із Українсько-Східною торгівельною палатою, правлінням Київської філії ВУНАС НКО та окремими особами з приводу наукових відряджень та експедицій, 1926 – 1933 рр., 26 арк.
- 82.Спр. 28655. Ковалівський А. Відомості про семінар по турецькій палеографії під керівництвом В. Дубровського, 1931 р., 1 арк.
- 83.Спр. 34016–34023. Протоколи засідань мовної комісії Українського Науково-дослідного інституту сходознавства, 17 лютого 1931 р. – 23 січня 1932 р., 9 арк.
- 84.Спр. 35292–35293. Ковалівський Андрій Петрович до Дмитрієнко Марини Федорівни. Листи від 20 грудня 1966, 28 лютого 1967 з Харкова до Києва, 1966 – 1967 рр., 7 арк.

ф. 278. Таранушенко Стефан Андрійович

- 85.Спр. 323. Дубровський В. Мистецтво України доби феодалізму. Соціологічні підвалини мистецтва України феодальної доби, до 1933 р., 5 арк.
- 86.Спр. 324. Дубровський В. Мистецтво капіталізму. Соціологічні підвалини мистецтва України за доби капіталізму, до 1933 р., 8 арк.
- 87.Спр. 1373. Таранушенко Стефан Андрійович. Комітет охорони пам'яток архітектури на Україні. Лекція., 13 травня 1929 р., 11 арк.
- 88.Спр. 1387. Укрнаука. Український комітет охорони пам'ятників культури. Таранушенкові Стефану Андрійовичу. Запрошення на засідання бюро, 20 січня 1931 р., 1 арк.

ф. 279. Новицький Олексій Петрович

- 89.Спр. 833. Резолюція президії Укрнауки про музейну справу в УСРР, 2 квітня 1927 р., 2 арк.

1.1.4. Центральний державний архів громадських об'єднань України

**ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України
оп. 23**

- 90.Спр. 523. Докладные записки, спецсообщения Народного комиссара внутренних дел УССР о деятельности украинских националистов, 15 апреля – 7 ноября 1943 г., 190 арк.
- 91.Спр. 531. Копии документов немецко-фашистских властей Харьковской городской управы, 16 сентября – 18 октября 1943 г., 82 арк.
- 92.Спр. 534. Переводы с немецкого языка на русский выписок из доклада начальника охраны службы СС о военных действиях и положении на оккупированных территориях, 1 апреля – 18 ноября 1943 г., 41 арк.
- 93.Спр. 548. Обзор материалов о положении в городе Харькове за время немецкой оккупации, 25 мая 1943 г., 85 арк.

оп. 70

- 94.Спр. 89. Тезисы докладов о текущем моменте, 1943 г., 177 арк.

ф. 57. Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины

оп. 4

- 95.Спр. 174. Донесения № 26 – 28 полиции безопасности СД на оккупированной территории о положении населения, подпольной работе коммунистических организаций, 23 октября – 6 ноября 1942 г., 107 арк.

1.1.5. Державний архів Харківської області

ф. Р-6452. Кримінальні справи репресованих громадян міста Харкова та Харківської області (1924 – 1963 рр.)

оп. 3

- 96.Спр. 656. Гордеев Дмитрий Петрович, Стешенко Ярослав Иванович, Никольская Елена Александровна, Дубровский Василий Васильевич, Таранушенко Степан Андреевич, Желтовский Павел Николаевич, Поплавский Олег Чеславович, Т. 1, 13 октября 1933 г. – 24 февраля 1934 г., 253 арк.
- 97.Спр. 657. Гордеев Дмитрий Петрович, Стешенко Ярослав Иванович, Никольская Елена Александровна, Дубровский Василий Васильевич, Таранушенко Степан Андреевич, Желтовский Павел Николаевич, Поплавский Олег Чеславович, Т. 2, 23 ноября 1933 г. – 24 февраля 1934 г., 160 арк.
- 98.Спр. 658. Гордеев Дмитрий Петрович, Стешенко Ярослав Иванович, Никольская Елена Александровна, Дубровский Василий Васильевич, Таранушенко Степан Андреевич, Желтовский Павел Николаевич, Поплавский Олег Чеславович, Т. 3, 23 мая 1957 г. – 17 ноября 1997 г., 297 арк.

1.1.6. Державний архів Чернігівської області**ф. 127. Чернігівське губернське правління****оп. 37 а**

- 99.Спр. 260. О предоставлении должности отставному кандидату на офицерский чин Стефану Яковлеву Яковенко, 1 февраля 1895 г. – 21 сентября 1896 г., 8 арк.

оп. 140 а

100. Спр. 535. По рапорту Сосницкого уездного исправника со сведениями по жалобе заштатного священника Михаила Дубровского на Корюковского полицейского надзирателя Дарагана за отказ в аресте Федора Шитого, нанесшего оскорбление жалобщику, 11 июня – 12 декабря 1897 г., 11 арк.

ф. 679. Чернігівська духовна консисторія**оп. 3**

101. Спр. 962. Клировые ведомости церквей города Чернигова за 1916 г. и с. Бобровица, 1916 г., 141 арк.

оп. 10

102. Спр. 992. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского уезда, 1897 г., 992 арк.
103. Спр. 994. Метрические книги о рождении, браке и смерти Черниговского уезда, 1897 г., 661 арк.
104. Спр. 977. Свято-Ильинская церковь, г. Чернигов, 1894 г., 495 арк.

ф. Р-15. Виконавчий комітет Чернігівської губернської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів**оп. 1**

105. Спр. 303. Приказ Наркомата рабоче-крестьянской инспекции об организации структурированных штатных комиссий при НКРКИ; протоколы заседаний президиумов Черниговского губернского и Нежинского окружного исполкомов, губернской плановой комиссии, 15 мая – 23 декабря 1924 г., 958 арк.

**ф. Р-65. Виконавчий комітет Чернігівської окружної ради
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
оп. 1**

106. Спр. 1110. Постановления президиума ЦК КП(б)У о итогах и очередных задачах привлечения трудящихся к работе НКРКИ, 5 февраля – 10 ноября 1930 г., 431 арк.

**ф. Р-593. Відділ Народної освіти виконавчого комітету
Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і
червоноармійських депутатів
оп. 1**

107. Спр. 52. Постановления Наркомпроса и положение о комитетах по охране памятников искусств; переписка с унаробразами и комитетом по охране памятников искусства и личном составе и работе музеев, 18 февраля – 26 декабря 1919 г., 157 арк.
108. Спр. 342. Протоколы заседаний коллегии Сосницкого уполитпросвета, уездных съездов и совещаний, 8 октября 1920 г. – 16 августа 1921 г., 23 арк.
109. Спр. 652. Приказы, протоколы и месячные отчёты Черниговского губполитпросвета, 29 декабря 1921 г. – августа 1922 г., 107 арк.
110. Спр. 699. Планы работы, доклады и отчеты о деятельности Черниговской чрезвычайной комиссии по ликвидации безграмотности, 15 февраля 1921 г. – 1 января 1922 г., 56 арк.
111. Спр. 993. Протоколы заседаний коллегии губнаробраза, 6 января – 7 июня 1922 г., 36 арк.
112. Спр. 1142. Список сотрудников Черниговского губполитпросвета, 24 января – 16 марта 1922г., 12 арк.
113. Спр. 1156. Отчеты о работе Черниговского уполитпросвета и планы работы, 21 января – 10 октября 1922 г., 29 арк.

**ф. Р-597. Чернігівський повітовий відділ народної освіти
оп. 1**

114. Спр. 10. Анкеты сотрудников унаробраза, 8 декабря 1919 г. – 7 сентября 1920 г., 79 арк.
115. Спр. 20. Анкеты по учёту культработников уезда, 1 января – 31 июля 1920 г., 370 арк.
116. Спр. 25. Протоколы заседания деловой коллегии внешкольного подотдела, 22 апреля – 22 декабря 1920 г., 47 арк.

- 117. Спр. 36. Отчёты о деятельности внешкольного подотдела, 16 апреля – 2 декабря 1920 г., 380 арк.
- 118. Спр. 132. Протоколы коллегії, 1 січня – 31 грудня 1920 р., 612 арк.
- 119. Спр. 141. Про особистий склад робітників народної освіти, 1 січня – 31 грудня 1920 р., 758 арк.
- 120. Спр. 225. Съезд по внешкольному образованию. Черниговский уезд, 25 января 1921 г., 173 арк.
- 121. Спр. 227. Положение об Уездном комитете охраны памятников искусства, старины и быта, 14 марта – 27 декабря 1921 г., 56 арк.

оп. 4

- 122. Спр. 3. Протоколы заседаний коллегии Черниговского уездного отдела народного образования, 25 декабря 1919 г. – 26 февраля 1920 г., 73 арк.
- 123. Спр. 4. Списки сотрудников Черниговского уездного отдела народного образования, заявления о приеме и увольнении с работы, 27 января – 7 июля 1919 г., 176 арк.

ф. Р-600. Інспектура народної освіти виконавчого комітету Чернігівської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (1923 – 1930 рр.)

оп. 1

- 124. Спр. 1246. О политико-педагогических курсах для школьных работников Черниговского округа, 1923 г., 478 арк.
- 125. Спр. 1565. Чернігівської комісії для увічнення пам'яті М. Коцюбинського листування з НКО, 16 лютого 1927 р. – листопад 1930 р., 238 арк.
- 126. Спр. 1566. Бухгалтерия, протоколы заседаний Комиссии по увековечению памяти М. Коцюбинского, 27 января 1927 г., 50 арк.
- 127. Спр. 1570. Отчет Комиссии по увековечению памяти М. Коцюбинского, 30 января 1929 г. – 2 августа 1930 г., 96 арк.

ф. Р-608. Чернігівський педагогічний інститут

оп. 1

- 128. Спр. 20. Материалы по укомплектованию штатов Черниговского педагогического института (протоколы, заявления, списки), 3 мая 1919 г. – 20 августа 1920 г., 104 арк.
- 129. Спр. 80. Материалы совещаний по реформе педагогических учебных заведений Черниговщины. Учебные планы ЧИНО, 1920 – 1921 гг., 14 арк.
- 130. Спр. 81. Учебные планы ЧИНО на 1920 – 1922 гг., 1920 – 1922 гг., 59 арк.
- 131. Спр. 82. Учебные планы ЧИНО на 1920 – 1926 учебные годы и объяснительная записка к ним, 1920 – 1926 гг., 52 арк.

132. Спр. 84. Сведения о преподавателях Черниговского педагогического института, 6 ноября 1920 г., 12 арк.
133. Спр. 90. Циркуляры и переписка с Губпрофобром о представлении различных сведений и ответов. Списки и сведения о преподавателях и студентах ЧИНО, 4 января – декабрь 1921 г., 121 арк.
134. Спр. 104. Протокол заседания бюро института и учебные планы Черниговского института народного образования на 1922 – 1923 гг., 15 августа 1922 г. – 1923 г., 7 арк.
135. Спр. 105. Протоколы заседаний бюро ЧИНО, 13 января – 28 апреля 1922 гг., 20 арк.
136. Спр. 106. Отчеты о деятельности и состоянии ЧИНО за 1921 – 1922 у.г., 1922 г., 87 арк.
137. Спр. 122. Учебные планы, программы, расписания лекций и др., 15 сентября 1923 г. – 2 декабря 1924 г., 181 арк.
138. Спр. 123. Учебные планы ЧИНО на 1923 – 1924 у.г., 1923 – 1924 гг., 12 арк.
139. Спр. 155. Протоколы лекторских совещаний, общих собраний лекторов и студентов ЧИНО, 1924 г. – 2 ноября 1925 гг., 38 арк.
140. Спр. 169. Учебные планы и докладные записки к ним, январь – декабрь 1924 г., 42 арк.
141. Спр. 196. Статистические сведения о количестве работников и служащих унаробаза, 1 января – 31 декабря 1921 г., 295 арк.
142. Спр. 202. Работы студентов I и II курсов по химии, географии, истории, математике и др. предметам, 1924 – 1925 гг., 290 арк.
143. Спр. 213. Расписания заседаний, собраний, лекций и занятий в ЧИНО, август – ноябрь 1924 гг., 32 арк.
144. Спр. 245. Протоколы общих собраний лекторов и студентов, лекторских совещаний, заседаний секций научных работников ЧИНО, 2 февраля – 13 октября 1925 г., 22 арк.
145. Спр. 3920. Личное дело работника Черниговского ИНО Василия Васильевича Дубровского, 9 октября 1919 г. – 17 сентября 1925 г., 16 арк.

**ф. Р-614. Чернігівський кооперативний технікум (1922 – 1924 рр.)
оп. 2**

146. Спр. 6. Личный состав кооперативного техникума (приказы по техникуму, списки, анкеты и личные дела на преподавателей), 7 августа 1922 г. – 12 февраля 1923 г., 208 арк.
147. Спр. 7. Приказы по Черниговскому кооперативному техникуму, 21 декабря 1922 г. – 17 декабря 1923 г., 28 арк.
148. Спр. 8. Протоколы общих собраний преподавателей и учащихся, 16 августа 1922 г. – 30 марта 1923 г., 71 арк.
149. Спр. 9. Учебные планы техникума. Списки преподавателей. Протокол заседания правления и программы, учебные планы

- техникума, 5 августа 1922 г. – 22 ноября 1923 г., 72 арк.
150. Спр. 12. Программы и планы по отдельным дисциплинам и практическая работа, 14 ноября 1922 г. – 22 сентября 1923 г., 144 арк.
151. Спр. 14. О культпросветработе, 1923 г., 99 арк.
152. Спр. 21. Навчальні плани й програми, 11 грудня 1923 р. – 16 лютого 1924 р., 114 арк.
153. Спр. 31. Циркуляры губнаробраза, списки преподавателей. Анкеты и сведения о работе техникума, 1 февраля – 7 апреля 1923 г., 41 арк.
154. Спр. 41. Декреты, положения, циркуляры, разъяснения и прочее, касающееся учебной части техникума, 29 мая – 22 сентября 1923 г., 11 арк.
155. Спр. 60. Особовий склад технікума та профшколи. Листування, накази й розпорядження про призначення, переводи й звільнення співробітників; анкети та документи, 21 січня – 15 вересня 1924 р., 137 арк.
156. Спр. 67. Книга приказов по Черниговскому кооперативному техникуму, 1924 г., 71 арк.

**ф. Р-621. Чернігівська школа імені В.Г. Короленка
оп. 1**

157. Спр. 16. Ведомости на получение зарплаты преподавателями и служащими школы и другие бухгалтерские документы, 1 января – 10 августа 1921 г., 32 арк.
158. Спр. 27. Отчеты и сведения о губернском отделе народного образования, 3 января 1923 г. – 3 декабря 1924 г., 128 арк.
159. Спр. 28. Переписка общего характера, 1924 г., 297 арк.
160. Спр. 37. Сведения о личном составе школы им. Короленко, 12 января 1923 г. – 4 февраля 1924 г., 37 арк.

**ф. Р-647. Архівний відділ Виконавчого комітету Чернігівської
обласної ради народних депутатів
оп. 2**

161. Спр. 21. Отчёты и доклады о деятельности Черниговского исторического архива, 10 марта 1923 г. – 29 марта 1924 г., 93 арк.
162. Спр. 22. Переписка с Укрцентрархивом, отчёты Истархива и др. переписка, 8 февраля – 4 декабря 1923 г., 127 арк.
163. Спр. 23. Инструкции, положения Главного архивного управления, Черниговского губарха о делении государственного архивного фонда на секции, по учёту и разбору архивных материалов, об организации Черниговского исторического архива, 2 февраля 1923 г. – 11 февраля 1924 г., 42 арк.
164. Спр. 35. Инструкция для собрания и хранения материалов по истории Октябрьской революции. О передаче архивных материалов

- исторических архивов, 9 января 1923 г. – 2 июля 1924 г., 18 арк.
165. Спр. 36. Связь с бюро Истпарта, 8 января – 10 ноября 1923 г., 31 арк.
166. Спр. 44. Черниговский губарх. Штаты управления и архивов и личный состав, 2 января – 30 декабря 1923 г., 316 арк.
167. Спр. 45. Списки личного состава сотрудников Черниговского истарха. Личные дела, 18 декабря 1923 г., 39 арк.
168. Спр. 46. Связь с Рабпросом (Переписка с Союзом Рабпрос), 12 января – 9 ноября 1923 г., 28 арк.
169. Спр. 51. Положение о Центральном архивном управлении СССР, штат Киевского губарха и Черниговского губернского архивного управления, 1 января – 10 декабря 1924 г., 12 арк.
170. Спр. 53. Протоколы заседаний Президиумов Губисполкома, планы Президиума Новгород-Северского окрисполкома и переписка с Губисполкомом по вопросам охраны исторических памятников, 5 января – 20 декабря 1924 г., 310 арк.
171. Спр. 57. Отчёты о работе Черниговского исторического архива и отдела революции, 2 января – 16 декабря 1924 г., 117 арк.
172. Спр. 73. Переписка с учреждениями по вопросу регистрации архивов государственных учреждений, 1 января – 31 декабря 1924 г., 88 арк.
173. Спр. 75. Инструкции о постановке архивной части в государственных, общественных и кооперативных учреждениях УССР, выписки из протокола заседаний коллегии истпарта, 10 января – 19 декабря 1924 г., 50 арк.
174. Спр. 80. Резолюции общего собрания служащих Губарха; списки и сведения о сотрудниках, заявления о поступлении на работу, о предоставлении отпуска, справки и др., 4 января – 30 декабря 1924 г., 361 арк.
175. Спр. 83. Листування з Укрцентрархівом, 8 січня – 11 серпня 1925 р. 229 арк.
176. Спр. 84. Організація й штати Губархвідділу, Губістархіву і Відділу Революції, 2 січня – 24 липня 1925 р., 84 арк.
177. Спр. 87. Стенографический отчёт первого Всеукраинского совещания архивных работников в декабре 1924 г., 12 февраля 1935 г., 51 арк.
178. Спр. 104. Загальне листування, 1 січня – 8 серпня 1925 р., 35 арк.

ф. Р-651. Державний архів Чернігівської області

оп. 1

179. Спр. 253. Копии документов, выявленных в фондах архива по истории архивного дела на Украине, 18 июля 1948 г., 17 арк.

оп. 5

180. Спр. 2. Протоколы археологических и архитектурных обследований Черниговского Спасо-Преображенского собора, 9 июня – 29 августа 1923 г., 39 арк.
181. Спр. 3. Отчеты о работе кружка за 1923 – 24 гг., 21 февраля 1923 г. – июль 1924 г., 40 арк.
182. Спр. 4. Пожелания и отзывы о работе кружка, 20 августа 1920 г. – 5 июля 1922 г., 26 арк.
183. Спр. 5. Дневник занятий кружка, 7 февраля 1923 г. – 25 февраля 1924 г., 75 арк.
184. Спр. 8. Отчеты о работе кружка 1923 – 1924 гг., дневник занятий, 1923 – 1925 гг., 62 арк.
185. Спр. 19. Протоколы собраний членов кружка. Дневник и отчет о работе, июнь – август 1924 г., 16 арк.
186. Спр. 20. Сведения о работе кружка за 1924 г., 1924 г., 17 арк.
187. Спр. 21. Дневник учета работы историко-революционной секции губернского исторического архива, 1924 – 1926 гг., 19 арк.
188. Спр. 22. Дневник работы ученической секции, 1 апреля – 27 августа 1924 г., 12 арк.

ф. Р-9044. Курас Григорій Михайлович
оп. 1

189. Спр. 19. Г. Курас «Трагедія Харкова». Стаття. Ксерокопія з газети «Наш голос». № 10–11–12, 2003 р., 1 арк.
190. Спр. 57. Василь Дубровський. Статті (вирізки з газет, журналів, копії, виписки), 1944 – 2004 рр., 97 арк.
191. Спр. 60. Матеріали про діяльність В. Дубровського (виписки). Ч. 1, 1948 р., 27 арк.
192. Спр. 61. Матеріали про діяльність В. Дубровського (вирізки з книг (копії), виписки), 1949 – 2004 рр., 29 арк.
193. Спр. 83. Листи В. Дубровського до різних осіб (копії), виписки, 1942 – 1965 рр., 25 арк.
194. Спр. 96. Фотографія Я. Ждановича, В. Дубровського, В. Міяковського серед делегатів І з'їзду архівних працівників у м. Харкові, 1926 р., 1 арк.
195. Спр. 105. Портрети В. Дубровського, його дружини, сина та доньки, фотокопії, 1966 р., 4 арк.

1.1.7. Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині

ф. 1105. Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині

оп. 1

196. Спр. 1985. О предложенных в 1915 – 1916 у.г. курсах, собеседованиях, семинарских занятиях, домашних чтениях,

- репетициях и сочинениях студентов Института, 19 мая 1915 г. – 14 мая 1916 г., 108 арк.
197. Спр. 2036. О переводных и окончательных испытаниях студентов института, 1 сентября 1915 г. – 30 ноября 1916 г., 168 арк.
198. Спр. 2103. Материалы (прошения, переписка) о переводных и выпускных экзаменах студентов, 1917 – 1918 гг., 167 арк.
199. Спр. 2110. О введении с 1917 – 18 у.г. в Институте кафедры украинского языка, украинской литературы и истории Украины, 12 июня 1917 г. – 15 июня 1919 г., 11 арк.
200. Спр. 2254. О предложенных в 1918 / 1919 уч.г. курсах, собеседованиях репетиторов и сочинениях студентов, 12 апреля 1918 г. – 11 мая 1919 г., 44 арк.
201. Спр. 2261. Списки студентов, 5 ноября 1918 г., 7 арк.
202. Спр. 2269. Формулярный список о службе экстраординарного профессора Историко-филологического института князя Безбородька в Нежине по кафедре русской истории, магистра русской истории, статского советника Василия Ляскоронского, 1909 г., 14 арк.
203. Спр. 2364. Сведения Народному Комитету просвещения о студентах института Дубровском, Петровском, профессорах Турцевиче и Тихомирове, 1919 г., 115 арк.
204. Справа 2283. О командировке Н. Петровского и В. Дубровского в Киевский университет для научных занятий, 1919 – 1920 гг., 13 арк.

**ф. Р-6121. Ніжинський державний педагогічний інститут
імені М.В. Гоголя**

оп. 1

205. Справа 281. Выписка из протокола заседания научного комитета Укрглавпрофобра об организации Научно-исследовательской кафедры при институте, переписка с Укрглавпрофобром, отчёты, доклады о работе Научно-исследовательской кафедры истории, культуры и языка, 1922 – 1923 гг., 311 арк.
206. Справа 310. Полугодовые отчёты о деятельности Научно-исследовательской кафедры истории культуры и языка, 1924 г., 128 арк.

1.2. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

207. Адрес-календарь духовного ведомства Черниговской епархии на 1879 год. – Чернигов, 1879. – 180 с.
208. Архівне будівництво на Чернігівщині. 1921 – 1941 рр. Добірка документів та матеріалів / [упорядники Н. Полетун, А. Морозова]. – Чернігів, 2002. – 104 с.
209. Биковський Л. Ваймарські часи: спомини 1945 р. / Л. Биковський – Денвер-Колорадо: Український суходоловий інституту

- , 1970. – Ч. 23. – 52 с.
210. Білокінь С. Щоденник Федора Ернста / С. Білокінь // Пам'ять століть. – К., 1995. – № 3–4. – С. 61–137.
 211. Білокінь С.І. На зламах епохи: Спогади історика / С.І. Білокінь – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – 336с.
 212. В высшей школе // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 4 марта – С. 4.
 213. В допомогу науці // Красное знамя (Чернигов). – 1924. – 13 июля – С. 3.
 214. В помощь школе // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 4 марта – С. 2.
 215. Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ академії в 1927 р. // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1928. – Кн. XX. – С. V–XVIII.
 216. Дражевська Л. Советський терор проти української інтелігенції в 1930-х роках (Очима очевидця) / Л. Дражевська // Український засів: Часопис національної інтелігенції. – Харків, 1993. – Ч. 5. – С. 78–82.
 217. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / [упорядник С.В. Абросимова]. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І.Яворницького. – 888 с.
 218. Єфремов С.О. Щоденники, 1923 – 1929 / С.О. Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.
 219. З листів Василя Дубровського до митрополита Іларіона (Огієнка) / [упорядник Юрій Мицик] // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С 111 – 134.
 220. Законодавство про пам'ятники історії та культури: Збірник нормативних актів) / [під редакцією О.Н. Якименка]. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – 464 с.
 221. Звідомлення про працю Історичної секції за 1919 – 1924 рр. // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. V–XI.
 222. Звіт Катедри історії української культури при ХІНО за 1926 рік і першу половину 1927 року // Наука на Україні. – 1927. – № 2–4. – С. 158–171.
 223. Изучение Черниговщины. Конференция краеведения // Красное знамя (Чернигов). – 1924. – 7 октября. – С. 2.
 224. Инструкция по учету и охране памятников материальной культуры на новостройках / [составители М.И. Артамонов, М.П. Грязнов, Б.А. Латыкин]. – Ленинград: ГАИМК, 1933. – 17 с.
 225. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сборник документов и материалов, 1917–1941 / [составитель Л.И. Гольденберг]. – К.: Наукова думка, 1985. – 478 с.

226. Коваленко О. Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові // О. Коваленко, Г. Курас // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 144–156.
227. Конференція краєзнавства Чернігівщини // Красное знамя (Чернигов). – 1924. – 26 вересня. – С. 6.
228. Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / [упорядник Ю. Мицик]. – К: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. – 566 с.
229. Наукове життя в Чернігові // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 180–181.
230. Наукове життя в Чернігові // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 181–182.
231. Наукові установи та організації УРСР. – Харків: Державна планова комісія УРСР, 1930. – 404 с.
232. Незнані листи В. Дубровського до М. Грушевського / [публікація Т. Щестюк] // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 80–81.
233. Охорона пам'яток культури в УСРР // Охорона пам'яток культури на Україні. – Харків, 1927. – 36. 1. – С. 5–13.
234. Перша Всеукраїнська конференція краєзнавців // Життя і революція. – 1925. – № 6–7. – С. 109–110.
235. Про виявлення речей-пам'яток по церквах, що закриваються // Бюлетень НКО. – 1930. – № 11. – С. 10.
236. Про забезпечення археологічних речей під час тракторизації полів та індустриальних робіт п'ятирічки // Бюлетень НКО. – 1930. – № 20. – С. 3.
237. Про популяризацію серед мас справи охорони пам'яток культури // Бюлетень НКО. – 1930 – № 51. – С. 2.
238. Проноза В. Архівне / В. Проноза // Вісті. – 1924. – 13 квітня. – № 84. – С. 3.
239. Професор М. Грушевський в Чернігові // Красное знамя (Чернигов). – 1924. – 8 липня. – С. 3.
240. Семененко О.П. Харків, Харків... / О.П. Семененко – Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; М.Р. Котс, 1992. – 158 с.
241. Семенко Ю. В.А. Доленко. В Харкові під німецькою окупацією / Ю. Семенко // Пам'яті В.А. Доленка. – Мюнхен: Союз Земель Соборної України; Селянська партія, 1975. – С. 41–54.
242. Соколов П. Институт краеведения / П. Соколов // Красное знамя (Чернигов). – 1923 – 8 февраля. – С. 2.
243. Соловей О. Харків. Окупація / О. Соловей // Березіль. – 1993. – № 1. – С. 108–119.
244. Статут Чернігівського інституту краєзнавства (1924 р.) / [підготовка до друку і передмова О.Б. Коваленка, В.В. Ткаченка] // Питання вітчизняної і зарубіжної історії. – Чернігів. – 1991. – С. 68–72.

245. Уривки зі споминів В. Дубровського / [публікація і передмова Г. Кураса] // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 145–150.
246. Устав про Крайові комісії для охорони пам'ятників культури // Бюлетень НКО. – 1930. – № 12. – С. 5–6.
247. Шевельов Ю. Я. – мене – мені... (і довкруги) (спогади) / Ю.Я. Шевельов (Юрій Шерех). – Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; Видавництво М.П. Коць, 2001. – Т. 1. – 429 с.
248. Щоденник Аркадія Любченка / [упорядник Ю. Луцький]. – Львів; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1999. – 384 с.
249. Юрмас Я. В Чернігівському науковому товаристві / Я. Юрмас // Красное знамя (Чернигов). – 1922. – 21 мая – С. 3.

2. ПРАЦІ В.В. ДУБРОВСЬКОГО

250. Азербайджанский государственный тюркский художественный театр. Гастрольная поездка по СССР [рецензия] // Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – С. 126–127.
251. Академік Дмитро Іванович Багалій (1857 – 1932) (сторінка з спогадів) // Календар-альманах «Відродження» на 1960 р. – Буенос-Айрес, 1959. – С. 28–50.
252. Альховська О.М. (сторінки з спогадів) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1961. – Ч. 28. – 10 серпня. – С. 5.
253. Американська гра «в піддавки» (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 28 червня. – С. 5.
254. Архів Пульхерії Івановни. – Прага: Видання Українського історично-філологічного товариства в Празі, 1944. – 11 с.
255. Библиотеки школе // Красное знамя (Чернигов). – 1922. – 22 квітня – С. 4.
256. Богачов А.К. «Милли Фирка». Национальная контрреволюция в Крыму» [рецензия] // Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – С. 96–99.
257. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. – 1975. – № 3–4 (47–48). – С. 22–27.
258. Богословська машина (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 45. – 5 грудня. – С. 5.
259. Боданинский У. «Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму» [рецензия] // Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – С. 109–110.
260. Боротьба зі смертю (3 спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 5 липня. – С. 5.

261. Будівництво державних бібліотек // Культура і побут. – 1926. – № 33 (17 серпня). – С. 1–2.
262. В оточенні небезпеки (3 спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 13 вересня. – С. 5.
263. Велике гульбище (3 1-го тому спогадів «Лісковича») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 14 червня. – С. 5.
264. Вестник Научного общества татароведения [рецензия] // Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – С. 120–125.
265. Виїзд з Києва (3 спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 11 червня. – С. 5.
266. Виставка «Україна під більшовицьким ярмом» // Новий літопис (Вінніпег, Канада). – 1963. – Ч. 2–3. – С. 14–17.
267. Відновлення Харківської «Просвіти» // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 15 березня. – С. 5.
268. Відродження української душі (3 спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 12 квітня. – С. 5.
269. Відшмаровання українського комуніста // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1965. – 26 серпня. – С. 5.
270. Всенародна бібліотека України (ВБУ) (3 IV-го тому спогадів – «Харків») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 10 вересня. – С. 5.
271. Гайнц Грісбах-Туган. Новітнє турецьке красне письменство / [авторизований переклад з німецької мови В. Дубровського]. – На чужині, 1948. – 30 с.
272. «Герренфольк» і «унтерменші» (3 спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 21. – 20 червня – С. 5.
273. Гімназія Харківської «Просвіти» (3 спогадів через 20 років) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 10 травня. – С. 5.
274. Григорій Григорович Холодний (Спогад про діяча УАПЦ) // Церква й життя (Чикаго, США). – 1961. – Ч. 3. – С. 7–10.
275. Дипломатія без держави й уряду («3 спогадів через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 5. – 31 січня. – С. 5.
276. «Директива з центру» в столиці // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 32. – 5 вересня. – С. 5.
277. Дмитро Іванович Яворницький (спогад) // Новий літопис (Вінніпег, Канада). – 1964. – № 13. – Вип. 4. – С. 19–38.
278. До історико-археологічного дослідження Дніпрельстану // Культура і побут. – 1926. – № 48. – С. 4–5.
279. До утворення Центрального музею України // Вісти. – 1926. – 27 січня. – С. 3.

280. Докторантський іспит (З 5-го тому спогадів «Мала Перещепина») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 26. – 18 липня. – С. 5.
281. Досвід архівної роботи в округах // Червоний архівіст. – 1925. – № 1 (2). – С. 5–10.
282. Дрібні замітки на великі теми (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – 27 липня. – С. 5.
283. Дрібні замітки на великі теми (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 28 жовтня. – С. 5.
284. Другий відділ Бамлагу'у ГПУ-НКВД // Наша Батьківщина – 1946. – № 41–42. – С. 4–8.; № 45–46. – С. 3–6; № 47–48. – С. 3–5; № 49–50. – С. 3–5, 8; № 51–52. – С. 4–6.
285. Другий відділ Бамлагу'у ГПУ-НКВД. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1965. – 79 с.
286. Евакуація (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 22. – 20 червня – С. 5.
287. Екскурсійне питання на Україні // Культура і побут. – 1926. – № 35. – С. 1.
288. Життя й діла Феодосія Углицького (Полоницького); Вид. 2. – Харків: Державне видавництво України, 1930. – 191 с.
289. З «примусовим асортиментом» // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 31 травня. – С. 5.
290. З побуту українських монахів другої половини XVIII сторіччя. – Харків: Державне видавництво України, 1930. – 44 с.
291. Завцентрархівом товариш Тетін (сторінка з спогадів) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1959. – Ч. 35. – 1 жовтня. – С. 5.
292. Злато й булат (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 46. – 12 грудня. – С. 5.
293. Зміна професії (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 28. – 1 серпня. – С. 5.
294. Знадобы до характеристики обопільних стосунків межи поміщиками й кріпаками в першій половині XIX ст. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. – К.: Друкарня Української Академії наук, 1927. – С. 990–1000.
295. Золоте Дерево (Зі спогадів «Півстоліття», т. 1 «Лісковиця») // Євангелійська правда (Торонто, Канада). – 1963. – Ч. 1. – Січень–лютий. – С. 6.
296. Историко-архивный кружок при Черниговском губархе (1922 – 1924 гг.) // Летопись революции. – 1925. – № 1. – С. 233–235.
297. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України. – Харків: Державне видавництво України, 1930. – 76 с.
298. Історія і світова політика // Українські вісті (Новий Ульм, Німеччина). – 1951. – Ч. 37. – 10 травня. – С. 2–3.

299. К итогам 2-го Всеукраинского совещания по народному образованию // Трудовое воспитание (Чернигов). – 1920. – № 7. – С. 15–20.
300. Как царское правительство боялось Интернационала // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – № 424. – 9 июня. – С. 4.
301. Кам'янецька фортеця // Культура і побут. – 1927. – № 29. – С. 4–5.
302. Клопоти з «рідною» мовою // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 29. – 18 серпня. – С. 5.
303. Колодязь (оповідання) // Український засів (Харків). – 1942. – Ч. 2. – С. 63–67.
304. Кримське питання в наш час // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1952. – 12 червня. – С. 5.
305. Кулиев М. «Октябрь и тюркская литература» [рецензия] // Кочубей Ю.М. В.В.Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – С. 115–119.
306. Культ московського Фараона (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 31 травня. – С. 5.
307. Курси при Наркомпросе // Просвещение (Чернигов). – 1919. – № 7. – С. 29–30.
308. Лікарі у нас (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 5 березня. – С. 5.
309. Лікарі у них (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 12 березня. – С. 5.
310. Літературна секція Харківської «Просвіти» (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 1. – 7 січня. – С. 5.
311. Материалы по охране, ремонту и реставрации памятников ТССР [рецензия] // Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – С. 100–102.
312. Машина масового вбивства. – Мюнхен: Український селянин; УВАН, 1954. – 42 с.
313. Микола Скрипник. Як я його бачив (фрагмент спогадів) // Український збірник (Мюнхен, Німеччина). – Кн. 10. – 1957. – С. 143–161.
314. Митрополит Андрій Шептицький і придніпрянські українці // Календар-альманах «Криниця» на ювілейний 1948 р. – На Чужині, 1947. – С. 49–53.
315. Мій учитель – професор Г. А. Максимович (спогад) // Український історик. – 1964. – № 4. – С. 30–36.
316. Моя особиста думка (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 19 березня. – С. 5.

317. Музеї і пам'ятки культури й природи на Україні // Енциклопедія українознавства у 2 т. / [головний редактор проф. В. Кубійович і проф. З. Кузеля]. – Т. 1. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – С. 1018–1027.
318. Музеї на Україні. – Харків: Державне видавництво України, 1929. – 60 с.
319. Найновіша советська концепція історії України // Український збірник. – Мюнхен, 1956. – Кн. 6. – С. 71–108.
320. Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст. // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 1 (14). – С. 46–64; № 3 (16). – С. 111–131; № 4 (17). – С. 60–77.
321. Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в першій половині XIX ст. – К.: Український науково-дослідний інститут книгознавства, 1928. – 66 с.
322. Наскипидарювання (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 22 березня. – С. 5.
323. Наш держплян (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1965. – 21 січня. – С. 5.
324. Несподіваний «Посол» з Берліну (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 11. – 28 березня. – С. 5.
325. Нова книжка про Крим [рецензія] // Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – С. 335–360.
326. Одвертий лист до Павла Григоровича Тичини // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 20 серпня. – С. 5.
327. Омар Сейф Еддін. Життєпис та характеристика творчості // Східний світ. – 1929. – Ч. 1–2. – С. 317–329.
328. Омар Сейф Еддін. Три оповідання / [переклад та передмова В. Дубровського] // Червоний шлях. – 1930. – № 2 (83) лютий. – С. 27–39.
329. Оповідання про кріпацтво // Селянське життя (Чернігів). – 1924. – Ч. 14–15 (41). – С. 24–26; Ч. 17(43). – С. 14–16; Ч. 29–30 (55). – С. 21–23.
330. Оповідання про попів та монахів // Селянське життя (Чернігів). – 1924. – Ч. 31–32 (56). – С. 18–20; Ч. 33(57). – С. 13–14; Ч. 37(61). – С. 15–16; Ч. 38. – С. 12–13.
331. «Освіження бутербродів» (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1965. – 24 червня. – С. 5.
332. Остання з роду Полуботків // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1961. – Ч. 34. – 28 вересня. – С. 6.
333. Охорона пам'яток культури в УСРР // Охорона пам'яток культури на Україні. – Харків, 1927. – 159 с.

334. Пам'ятки старовини та музеї Правобережної України на 10-ті роковини Жовтневої революції // Культура і побут. – 1927. – № 41. – С. 4–5.
335. Передмова [до книги Омара Сейфеддіна «Оповідання»] // Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – С. 133–140.
336. Перша фабрика на Україні. Слобідська Глушківська мануфактура (1719 – 1727 рр.). – Харків: Державне видавництво України, 1930. – 119 с.
337. Перші кроки у Львові (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 24 вересня. – С. 5.
338. «По вольному найму» (Сторінки з кацетних спогадів) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1959. – 5 листопада. – С. 5.
339. По музеях України (Ізюмський музей старовини) // Культура і побут. – 1927. – № 30. – С. 6.
340. Пожежа 1750 року в старому Чернігові / [підготовка до друку та передмова О. Коваленка і Т. Вороніної] // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 154–166.
341. Поміщиця Марфа Лукашевич // Наукові записки Науково-дослідчої катедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 163–169.
342. Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні // Наука на Україні. – 1927. – № 2–4. – С. 348–356.
343. Потрібна охорона історичних пам'яток м. Чернігова // Культура і побут. – 1927. – № 15. – С. 7.
344. Про берегослоновиківців (Листи переміщеного до США спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 21 червня. – С. 5.
345. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний світ. – 1928. – № 5 – С. 172–183.
346. Про Гилянський похід 1725 року // Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С. 227–233.
347. Про наукові бібліотеки // Культура і побут. – 1925. – № 30. – С. 1.
348. Про перепідготовку і підготовку архівістів та про історико-архівні гуртки // Червоний архівіст. – 1925. – № 2 (3). – С. 9–16.
349. Про потребу в планування історично-археологічних досліджень України // Наука на Україні. – 1926. – № 1. – С. 35–38.
350. Про режим московського царства (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 5 листопада – С. 5.
351. Про утворення єдиного науково-бібліотечного осередку в Києві // Наука на Україні. – 1926. – № 1. – С. 51–53.
352. Проблеми історичного вивчення Чернігівщини / [публікація О. Коваленка] // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1. – С. 93–97.

353. Пропаші справи з архіву Генерального військового суду // Збірник Науково-дослідчої катедри історії української культури. – Харків, 1930. – Т. X. – С. 131–136.
354. Простирадло // Український Засів (Харків). – 1942. – Ч. 2. – С. 67–72.
355. Професор В. Г. Ляскоронський // Український історик. – 1965. – № 3–4 (7–8). – С. 48–52.
356. «Псиші» раніше й тепер (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 16. – 2 травня – С. 5.
357. Раевский Л. «Мусаватистское правительство на Версальской конференции» [рецензия] // Кочубей Ю.М. В.В.Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – С. 111–114.
358. Рафік Халід. Ятик Еміне / [переклад та передмова В. Дубровського] // Червоний шлях. – 1930. – № 2 (83) лютий. – С. 11–25.
359. Різдво шістдесят років тому: (З I-го тому спогадів «Лісковиця») / [підготовка до друку та передмова Г. Кураса] // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 162–165.
360. Розкопки античного міста Пергаму у 1927 році // Східний світ. – 1928. – № 3–4. – С. 276–288.
361. Розкопування Ольвії [рецензія] // Україна. – 1930. – № 3. – С. 174–176.
362. «Сафріонал» (З 3-го тому спогадів «Чернігівщина») // Ілюстрований календар «Просвіти» на рік 1964. – Буенос-Айрес, Аргентина, 1963. – С. 109–112.
363. Св. Апостол Павло й митрополит Василь Липківський // Церква й життя (Чикаго, США). – 1961. – Ч. 6/27. – С. 9–11; 1962. – Ч. 2 / 29. – С. 14–15; Ч. 3 / 30. – С. 20–23.
364. Селянські втечі на Лівобережній Україні // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, статті, матеріали / [За ред. акад. М. Грушевського]. – К., 1928. – С. 368 – 401.
365. Селянські діти // Український селянин (Нью-Йорк, США). – 1953. – Ч. 3 (7). – С. 3.
366. Селянські рухи на Україні після 1861 р. Чернігівська губернія (1861 – 1866 рр.). – Харків: Державне видавництво України, 1928. – 216 с.
367. Сергій Устименко (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 16 квітня. – С. 5–6.
368. Соліст його величності та малоросійські вірнопіддані підголоски // Українські вісті (Новий Ульм, Німеччина). – 1951. – Ч. 32. – 19 квітня. – С. 3.
369. «Сознательніє» і «несознательніє» (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 25.

- 11 липня. – С. 5.
- 370. Спогад про професора М.Н. Петровського // Український історик. – 1964. – № 2–3. – С. 21–26.
- 371. Спроба культурно-побутового дослідження сучасного села // Життя й революція. – 1925. – № 11. – С. 85–89.
- 372. СССР як федерація. – Вінніпег (Канада): Культура й освіта, 1947. – 32 с.
- 373. Сторінка з історії архіву Генерального військового суду // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1928. – Кн. XVII. – С. 217–234.
- 374. Студії з Криму [рецензія] // Кочубей Ю.М. В.В.Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – С. 103–108.
- 375. Суспільна опіка й ми (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 3 грудня. – С. 5.
- 376. Сучасний Азербайджан з советського погляду // Український історик. – 1963. – Ч. 1. – С. 5–7; 1964. – Ч. 2–3. – С. 26–32.
- 377. Тихо-тихо бомбили (Листи переміщеного спостерігача) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1965. – 25 лютого. – С. 5.
- 378. Туреччина між молотом і кувалдою // Кочубей Ю.М. В.В.Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – С. 226–255.
- 379. Туреччина після двох воєн // Українські вісті (Новий Ульм, Німеччина). – 1950. – Ч. 63. – С. 3; Ч. 64. – С. 2; Ч. 65. – С. 2; Ч. 66. – С. 2.
- 380. Турки про нас // Українські вісті (Новий Ульм, Німеччина). – 1951. – Ч. 80. – 7 жовтня. – С. 2.
- 381. Тюркський Азербайджан // Нові дні (Торонто, Канада). – 1953. – Ч. 46. – С. 11–15; Ч. 47. – С. 19–22.
- 382. У Києві (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 27. – 25 липня. – С. 5.
- 383. У пошуках нових друзів // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – Ч. 3. – 18 січня. – С. 5.
- 384. Україна й Близький Схід в історичних взаєминах // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 147–158.
- 385. Україна й Дін (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 15. – 25 квітня. – С. 5.
- 386. Україна й Крим в історичних взаєминах (історико-бібліографічна студія). – Женева: Український морський інститут, 1946. – 49 с.
- 387. Українська наука на 10-ті роковини Жовтня // Культура і побут. – 1927. – № 43. – С. 5–6.
- 388. Українські науковці – військовополонені (Зі спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес). – 1964. – 16 січня. – С. 5.

389. Харківський український громадський комітет на другому етапі (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 6 вересня. – С. 5.
390. Чекіст Вова (сторінка зі спогадів) // Ілюстрований календар «Просвіти» на 1963 р. – Буенос-Айрес (Аргентина), 1962. – С. 86–90.
391. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Вкраїні // Український музей – Збірник 1: Репринтне видання 1927 р. – К.: Фенікс, 2007. – С. 15–26.
392. Чому у Києві не стало «Просвіти» (З спогадів «Через 20 років») // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 43. – 21 листопада. – С. 5.
393. Шевченко Т. і Костя Рижий. (Сторінка зі спогадів) // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1961. – 13 квітня. – С. 5.
394. Шевченко Т. на Черниговщині // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – № 390. – 27 апреля. – С. 4.
395. Що читатиме Україна в 1964-му році? // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1963. – Ч. 41. – 7 листопада. – С. 1, 6.
396. Як петлюрівці губили пам'ятки української культури та історії // Культура і побут. – 1926. – № 42. – С. 7.
397. Як я навчав німця // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1962. – 25 жовтня. – С. 5.
398. Якуб Кадрі та його роман «Нур Баба» // Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – С. 141–164.

3. ЛІТЕРАТУРА

399. Акуленко В.І. Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927 – 1941) / В.І. Акуленко. – К.: Видавництво Товариства «Знання» України, 1999. – 48 с.
400. Акуленко В. І Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України // В.І. Акуленко . – К.: Юстініан, 2013. – 608 с.
401. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917 – 1990) / В.І. Акуленко. – К.: Вища школа, 1991. – 274 с.
402. Астаф'єв О.Г. Василь Дубровський / О.Г. Астаф'єв // Просвіта. – 1997. – № 19 (63). – С. 2.
403. Астаф'єв О.Г. Дубровський Василь Васильович / О.Г.Астаф'єв, І.Б. Матяш // Енциклопедія сучасної України. – К., 2008. – Т. 8. – С. 491–492.
404. Астаф'єв О.Г. Світ як стан духу / О.Г. Астаф'єв // Сіверянський літопис . – 1997. – № 6. – С. 37–40.

405. Бадєєва Л.І. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у XX столітті: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Л.І. Бадєєва. – Харків, 2004. – 219 с.
406. Бевз О. Розвиток законодавства про правовий режим земель історико-культурного призначення / О. Бевз // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки . – К., 2010. – № 85. – С. 88–92.
407. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. Бердяев. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
408. Биковський Л. Василь Дубровський (1897 – 1966): [Некролог] / Л. Биковський // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2. – С. 92–97.
409. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С.І. Білокінь. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 448 с.
410. Білокінь С.І. Музей України (збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали / С.І. Білокінь; 3-тє видання, доповнене – К.: Києво-Печерський історико-культурний заповідник; Інститут історії України НАН України, 2006. – 476 с.
411. Білокінь С.І. На зламах епохи: Спогади історика / С.І. Білокінь. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – 336 с.
412. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури (1921 – 1934 рр.) / О.М. Богдашина. – Харків: Харківський державний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, 1994. – 195 с.
413. Бойко О. Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури та мови (20–30-ті рр.) / О. Бойко // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 120–127.
414. Бойченко С.Г. Середньовічний некрополь Чернігова у працях краєзнавців, істориків та археологів / С.Г. Бойченко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2010. – Вип. 57. – С. 81–90.
415. Бульбенко Ф. Професор Василь В. Дубровський / Ф. Бульбенко // Свобода (Нью-Йорк, США). – 1966. – Ч. 91 – С. 2.; Ч. 92. – С. 2, 4.
416. Верба І.В. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973) / І.В. Верба. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2008. – 324 с.
417. Верба І.В. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог / І.В. Верба, М.О. Самофалов. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2010. – 195 с.
418. Верба І.В. Олександр Оглоблин / І.В. Верба. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 1999. – 384 с.
419. Водотика С.Г. Нові матеріали про Науково-дослідну кафедру історії України в Харкові / С.Г. Водотика, Л.А. Савенок // Архіви України. – 1989. – № 4 (216). – С. 67–69.

420. Галенко О. Три України, два Крима і одна історія – всесвітня // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». – К., 2004. – С. 39–77.
421. Герасимова Г. Дубровський В.В. / Г. Герасимова // Українські історики ХХ століття: [біобібліографічний довідник]. – К., 2004. – Випуск 2. – Частина 2. – С. 152–155.
422. Глушко С. В. Дубровський. Селянські рухи на Україні після 1861 р. [рецензія] / С. Глушко // Україна. – 1929. – Січень – лютий. – С. 112–113.
423. Голодомор. Дві п'єси: Кокот-Ледянський С. Тисяча дев'ятсот тридцять третій рік; Бойчук Б. Голод / [упорядник і автор вступного слова Л. Залеська-Онишкевич]. – К.: Смолоскип, 2008. – 112 с.
424. Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
425. Девис Р. «Развернутое наступление социализма по всему фронту» / Р. Девис, О. Хлевнюк // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2 т. / [Под общей редакцией Ю. Афанасьева]. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1997. – Т. 1. От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира. – С. 57–171.
426. Демиденко О. Антирелігійна агітація та пропаганда на Чернігівщині у 1920 – 1925 рр. / О. Демиденко // Сіверянський літопис – Чернігів, 2001. – № 5. – С. 68–72.
427. Дмитрієнко М. А.Ю. Кримський та Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства / М. Дмитрієнко // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 6. – С. 23–24.
428. Дмитрієнко М. Журнал «Східний світ» (1927 – 1931) (Історіографічний огляд) / М. Дмитрієнко // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С. 189–199.
429. Дмитрієнко М. Українське пам'яткознавство і музеєзнавство в науковій спадщині В. Дубровського / М. Дмитрієнко, О. Ясь // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність: Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. – К., 1995. – Частина II. – С. 368–370.
430. Дубровіна Л.А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко. – К.: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАН України, 2009. – 530с.
431. Дубровіна Л.А. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918 – 1941. / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко. – К.: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України, 1998. – 337 с.
432. Дубровський Василь // Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк: Видавництво «Молоде життя», 1957. – Т. 2. – С. 602.

433. Дядиченко В.А. Развитие исторической науки на Украине (1917 – 1963 гг.) / В.А. Дядиченко, Ф.Е. Лось, В.Г. Сарбей // Вопросы истории. – 1964. – № 1. – С. 3–26.
434. Жданович Я. Надо спасти культурные ценности / Я. Жданович // Красное знамя (Чернигов). – 1922. – 15 серпня. – С. 3.
435. Жданович Я. Новый архивный закон / Я. Жданович // Красное знамя (Чернигов). – 1922. – 22 червня. – С. 2.
436. Жданович Я. Письмо в редакцию / Я. Жданович // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 28 августа. – С. 6.
437. Зайцев Б.П. Університет в окупованому Харкові (жовтень 1941 р. – серпень 1943 р.) / Б.П. Зайцев, Б.К. Мигаль // UNIVERSITATES. Наука и просвещение. – Харків, 1999–2000. – № 1. – С. 54–62.
438. Зайцев Б.П. Преподаватели, студенты и сотрудники Харьковского университета в период немецко-фашистской оккупации (1941 – 1943) / Б.П. Зайцев, Б.К. Мигаль // Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза (1920 – 1950-е годы): Материалы Международной научной конференции. – Харьков, 2004. – С. 100–112.
439. Заремба С.З. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині / С.З. Заремба, О.Б. Коваленко // Український історичний журнал. – 1983. – № 4. – С. 104–112.
440. Захарова Н. Культурно-просвітницька діяльність Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: історія становлення і розвитку (1918 – 1964) / Н. Захарова // Бібліотечний вісник: науково-теоретичний та практичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 20–27.
441. Зозуля С. Доля історика Г.А. Максимовича: кримський період і життя поза межами України / С.Ю. Зозуля // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. – Серия «История». – Т. 18. – Симферополь, 2005. – № 1. – С. 65–72.
442. Зозуля С. Наукові зв'язки Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922 – 1930) / С. Зозуля // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – К.; Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 388–394.
443. Зуб Т. Видатні архівісти Чернігівщини / Т. Зуб // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. – К., 1997. – С. 236–243.
444. Історик Василь Дубровський // Український історичний календар 1996 р. / [під редакцією П.П. Толочка]. – К., 1995. – С. 125–126.
445. Казимір В. Василь Дубровський: становлення особистості (1897 – 1919) / В. Казимір // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія: Історичні і політичні науки. – Рівне, 2012. – Вип. 13. – С. 43–46.
446. Казимір В. Діяльність В. Дубровського на чолі харківської «Просвіти» (1941–1943) / В. Казимір // Сіверянський літопис. –

- Чернігів, 2011. – № 6. – С. 96–103.
447. Казимір В. До питання про громадську діяльність В. Дубровського у 1925–1930-х рр. / В. Казимір // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2012. – Вип. 70. – С. 101–109.
 448. Казимір В. До питання про педагогічну діяльність В. Дубровського (1919 – 1925 рр.) / В. Казимір // Гілея. – К, 2012. – Вип. 4 (59). – С. 49–52.
 449. Казимір В. Духовенство Чернігівщини у науковому доробку В. Дубровського / В. Казимір // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – К.; Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 386–388.
 450. Казимір В. Історія Чернігівщини у науковому доробку В. Дубровського (1987–1966) / В. Казимір // Історія та географія: Збірник наукових праць. – Харків, 2011. – Вип. 42. – С. 175–179.
 451. Казимір В. Музейна справа у науковому доробку В. Дубровського / В. Казимір // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – К.; Глухів, 2012. – Вип. 5. – С. 361–363.
 452. Казимір В. Науково-організаційна діяльність В. Дубровського (1911 – 1925) / В. Казимір // Історія та географія: Збірник наукових праць. – Харків, 2012. – Вип. 45. – С. 184–190.
 453. Казимір В. Селянство на Чернігівщині у науковій спадщині Василя Дубровського / В. Казимір // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – К.; Глухів, 2010. – Вип. 3. – С. 297–299.
 454. Кіржаєв С. Причинок до студій української орієнталістики 1920–1930-х років: Незнаний збірник «Україна і Схід» / С. Кіржаєв, В. Ульяновський // Україна в минулому. – К.; Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 76–87.
 455. Коваленко О.Б. Академік О. Нарочницький: чернігівський слід / О. Б. Коваленко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вип. 27. – Серія: Історичні науки. – Чернігів, 2004. – № 2. – С. 104–113.
 456. Коваленко О.Б. З історії літературного краєзнавства на Чернігівщині: Вивчення і популяризація творчості М. Коцюбинського у другій половині 20-х рр. / О.Б. Коваленко // Обласна науково-методична конференція присвячена 125-річчю з дня народження М.М. Коцюбинського: тези доповідей. – Чернігів, 1989. – Ч. 2. – С. 146–148.
 457. Коваленко О.Б. Забута сторінка / О.Б. Коваленко, В.В. Ткаченко // Старий Чернігів. – 1993. – № 1 (2). – С. 5.
 458. Коваленко О.Б. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20-30-х рр. / О.Б. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 106–112.
 459. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941 – 1944) / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 37–42.

460. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» / М.В. Коваль // Український історичний журнал – 1993. – № 11. – С. 15–38.
461. Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 13–28.
462. Коваль М.К. До питання про створення та діяльність наукових історичних установ на Україні в перші роки радянської влади / М.К. Коваль // Український історичний журнал. – 1966. – № 4. – С. 66–72.
463. Коваль О. Дубровський В.В. / О. Коваль, І. Матяш // Довідник з історії України / [за загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста]; 2 видання, доопрацьоване і доповнене. – К.: Генеза, 2001. – С. 227–228.
464. Коваль О. Дубровський Василь Васильович / О. Коваль, І. Матяш // Українські архівісти: [біобібліографічний довідник]. – К., 1999. – Вип. 1. (XIX ст. – 1930-ті рр.). – С. 126–129.
465. Кот С. Витоки: з передчасів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / С. Кот // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – Ч. 2. – С. 128–139.
466. Кочубей Ю.М. В.В.Дубровський (1897 – 1966) і його внесок в українське сходознавство / Ю.М.Кочубей // IX сходознавчі читання імені А. Кримського: Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – К., 2005. – С. 14–15.
467. Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897 – 1966) як сходознавець / Ю.М. Кочубей. – К.: Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – 544 с.
468. Кочубей Ю.М. Вісь «північ-південь» / Ю.М. Кочубей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.intelros.ru/2007/09/03/jurijj_kochubejj_vs_pvdenpvnch.html
469. Кочубей Ю.М. Дубровський Василь Васильович / Ю.М. Кочубей // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: [біобібліографічний словник] / [упорядники Е.Г. Циганкова, Ю.М. Кочубей, О.Д. Василюк]. – К.: Інститут сходознавства ім А.Ю. Кримського НАН України, 2011. – С. 88–89.
470. Кочубей Ю.М. З історії українсько-турецьких культурних взаємовідносин (Спеціальний номер українського журналу «Червоний шлях», 1930, № 2) / Ю.М. Кочубей // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: Збірник наукових праць пам'яті доктора історичних наук, проф. Пархомчука С.М. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 253–257.
471. Кролевець В.С. Півстоліття невтомної праці. Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т.Г.Шевченка / В.С. Кролевець, В.У. Чорноус, В.І. Шморгун. – К.: Радянська школа, 1966 – 86 с.

472. Курас Г. З літературної творчості Василя Дубровського / Г. Курас, Т. Демченко // Літературний Чернігів. – № 4 (24). – С. 85–95.
473. Курас Г. Трагедія Харкова / Г. Курас // Наш голос. – 2003. – № 10–11–12. – С. 15–17.
474. Курас Г. Хотів одного – бути вільним (До 40-ліття від дня смерті проф. Василя Дубровського) / Г. Курас // Свобода (Нью-Йорк, США). – 2006. – № 43. – С. 9 – 10.
475. Курас Г. Хочу відчувати себе вільним (До 110-ліття від дня народження В.Дубровського) / Г. Курас // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1 (73). – С. 136–141.
476. Макаренко М. Біля Чернігівського Спасу / М. Макаренко // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, статті, матеріали / [за редакцією акад. М. Грушевського]. – К., 1928. – С. 184–196.
477. Макаренко М. Черниговский Спас (Археологические исследования 1923 г.) / М. Макаренко. – К.: Видавництво ВУАН, 1929. – 90 с.
478. Маньковська Р.В. Музейництво в Україні / Р.В. Маньковська – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 140 с.
479. Матеріали до історії Українського історичного товариства / [Редактор А. Отаманенко]. – Нью-Йорк; Острог: Українське історичне товариство, Національний університет «Острозька академія», Інститут дослідження української діаспори, 2006. – 384 с.
480. Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1917-го – 1930-х років: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / І.Б. Матяш. – К., 2001. – 522 с.
481. Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920 – 1930-х років / І. Б. Матяш. – К.: Державний комітет архівів України; Український державний НДІ архівної справи та документознавства, 2000. – 591 с.
482. Матяш І.Б. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку / І.Б. Матяш. – К.: Києво-Могилянська академія, 2012. – 515 с.
483. Матяш І.Б. Василь Дубровський / І.Б. Матяш // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 384–405.
484. Матяш І.Б. Дубровський В.В. / І.Б. Матяш // Українські архівісти (XIX – XX ст.): [біобібліографічний довідник]. – К., 2007. – С. 211–216.
485. Матяш І.Б. Дубровський Василь Васильович / І.Б. Матяш // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 390–391.
486. Матяш І.Б. Маловідомий історик Василь Дубровський / І.Б. Матяш // Проблемы славяноведения: Сборник научных статей и материалов. – Брянск, 2001. – Вып. 3. – С. 277–290.
487. Матяш І.Б. Ольга Водолажченко: історик, організатор архівної справи, ... ворог народу / І.Б. Матяш // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1–2. – С. – 336–346.

488. Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці: біографічні нариси / І. Матяш. – К.: Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2001. – 226 с.
489. Матяш І.Б. Репресоване архівознавство // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції: у 2 ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 130–135.
490. Матяш І.Б. Українська архівна періодика 1920 – 1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія / І.Б. Матяш. – К.: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України, 1999. – 480 с.
491. Матяш І.Б. Чернігівський історико-архівний гурток та його роль у становленні системи архівної освіти в Україні / І. Матяш // Сіверянський літопис – 1999. – № 1. – С. 103–115.
492. Мащенко С. Чернігівська духовна семінарія як культурно-освітній осередок України / С.Мащенко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 55–67.
493. Международный аграрный институт (1925–1940) // Библиотека исторической информации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://libinfo.org/index/index.php?id=8613>
494. Міллер М. Доля українських археологів під Советами / М. Міллер // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – Париж; Чикаго, 1962. – С. 112–126.
495. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917 – 1973) / О.Г. Мітюков. – К.: Наукова думка, 1975. – 271 с.
496. Мининков Н.А. Человек «второго плана» в контексте современной историографии: пять лет спустя / Н.А. Мининков, А.В. Корневский, А.Е. Иванеско // В тени великих: образы и судьбы. – СПб.: Алетейя, 2010. – С. 19–28.
497. Моргилевский И. О научном исследовании Спаского собора в Чернигове / И. Моргилевский // Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 22 сентября – С. 3.
498. Моргилевський І. Спасо-Преображенський собор у Чернігові / І. Моргилевський // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, статті, матеріали / [за редакцією акад. М. Грушевського]. – К., 1928. – С. 169–183.
499. Моргилевський І. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові / І. Моргилевський // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, статті, матеріали / [за редакцією акад. М. Грушевського]. – К., 1928. – С. 197–204.
500. Морозова А. З історії Державного архіву Чернігівської області у 20 – 30-х рр. ХХ ст. / А. Морозова // Сіверянський архів. – Чернігів, 2008. – Вип. 2. – С. 14–18.

501. Морозова А. Люби та знай свій рідний край (К 75-летию конференции по краеведению) / А. Морозова // Пульс недели (Чернигов). – 1999. – 25 ноября. – С. 17.
502. Наукові установи та організації УСРР. – Харків: Видання Державної Планової Комісії УСРР, 1930. – 404 с.
503. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського: Електронний літопис бібліотеки 1918 – 2000 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/new/history.html>.
504. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 р. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / В.А. Нестеренко. – К., 2005. – 307 с.
505. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні 1917 – 1941 рр.: у 2-х частинах / О.О. Нестуля. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – Ч. 1 (1917 р. – середина 20-х років). – 280 с.
506. Нестуля О.О. Стан пам'яток культового призначення в середині 30-х років у радянській Україні / О.О. Нестуля // Історична пам'ять: Науковий збірник. – Полтава: АСМІ, 2000. – № 1–2. – С. 194–206.
507. Нейман А.М. Биографии в истории экономической мысли и опыт интеллектуальной биографии Дж.М. Кейнса / А.М. Нейман // История через личность: историческая биография сегодня / [Под редакцией Л.П. Репиной]. – М., 2005. – С. 330–368.
508. Нюх В. До питання про педагогічну діяльність В.В. Дубровського в Чернігівському кооперативному технікумі (1919 – 1924) / В.Нюх // Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі: Збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції. – Ніжин, 2009. – С.132–136.
509. Оглоблин Олександр. Українська історіографія 1917 – 1956 / Олександр Оглоблин. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Центр українознавства; Історичний факультет; Державний комітет архівів України, 2003. – 252 с.
510. Онопрієнко В.І. Історія української науки: курс лекцій / В. Онопрієнко, В. Ткаченко. – К.: Варта, 2010. – 652 с.
511. Острянко А. Наукові історичні школи в Україні: фантоми української історіографії / А. Острянко // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2012. – Вип. 22. – С. 293–310.
512. Острянко А. Ніжинська історична школа в українській історіографії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. / А. Острянко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2001. – Вип. 18. – С. 75–82.
513. Острянко А. Ніжинська історична школа (до постановки проблеми) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2001. – Т.

7. – С. 369–391.
514. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) / А. Острянюк // Сіверянський літопис. – 2000. – №5. – С. 31–38.
515. Пиріг П. З історії Чернігівського наукового товариства / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5. – С. 49–50.
516. Подкур Р.Ю. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК–ГПУ) / Р.Ю. Подкур // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 2005. – №31. – С. 90–102.
517. Подкур Р.Ю. Створення архівних підрозділів радянських органів державної безпеки (1920 – початок 1940-х рр.) / Р.Ю. Подкур // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – №1. – С. 34–62.
518. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук: Нарис історії. (1931 – 1941) / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен: Видавництво ВУАН, 1958. – Ч. 2. – 211 с.
519. Пономаренко Р.О. Наукова діяльність у Харкові під час окупації 1941 – 1943 рр. / Р.О.Пономаренко // Питання науки і техніки. – 2008. – № 3 (7). – С. 65–71.
520. Пришляк В. «Коротка передишка часів Апостола»: Гетьманщина у 1727–1734 роках / В.Пришляк // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану акад. НАН України проф. В. Смолія. – К., 2010. – С. 568–591.
521. Репина Л.П. Биографический подход в интеллектуальной истории / Л.П. Репина // Философский век. Бенджамин Франклин и Россия (к 300-летию со дня рождения). – СПб., 2006. – Альманах 32. – С. 101–108.
522. Репина Л.П. Интеллектуальная история в человеческом измерении / Л.П. Репина // Человек второго плана в истории. – Ростов-на-Дону, 2006. – Вип. 3. – С. 5–19.
523. Репина Л.П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» / Л.П. Репина // История через личность: историческая биография сегодня / [Под редакцией Л.П. Репиной] . – М.: Кругъ, 2005. – С. 55–74.
524. Руденок В. Духовная семинария / В. Руденок // Вал (Чернигов). – 2000. – 22 июня. – С. 7.
525. Рудь Д. Отступление Тайги / Д. Рудь // Известия (Москва). – 1935. – 17 декабря – С. 2.
526. Рябокобила О.О. Розвиток історичного краєзнавства на Харківщині в 20 – 30-ті роки ХХ ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / О.О. Рябокобила. – Харків, 2001. – 189 с.
527. Рябченко О.Л. Проблеми вищої педагогічної освіти в Україні у 1920-х роках і доля університетів / О.Л. Рябченко // Багаліївські читання в Харківському гуманітарному університеті «Народна

- українська академія». – Харків, 2002. – С. 28–37.
528. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ імені М. Гоголя, 2005. – 420 с.
 529. Світлій пам'яті проф. В. Дубровського // Церква й життя (Чикаго, США). – 1966. – № 4. – С. 26 – 27.
 530. Світлій пам'яті проф. В. Дубровського // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1966. – Ч. 21. – 16 червня. – С. 4; Ч. 22 – 23 червня. – С. 3.
 531. Скоробагатов А.В. Україна на початку війни очима службовців Вермахту / А.В. Скоробагатов // Схід-Захід: історико-культурологічний збірник. – Харків, 1998. – Вип. 1. – С. 208–227.
 532. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943) / А.В. Скоробагатов. – Харків: Прапор, 2004. – 368 с.
 533. Соловьев Э.Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования. Статья вторая / Э.Ю. Соловьев // Вопросы философии. – 1981. – № 9. – С. 132–145.
 534. Список друкованих праць В. Дубровського. – Корнберг: На чужині, 1948. – 8 с.
 535. Сурабко Л.Ф. Архівне будівництво на Чернігівщині у 20–30 роки / Л.Ф. Сурабко // Збірник статей, виступів за документами державного архіву Чернігівської області. – Чернігів, 1998. – С. 31–41.
 536. Таранушенко С.А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932. / С.А. Таранушенко. – Харків: Видавець Савчук О.О., 2011. – 692 с.
 537. Таранушенко С.А. Український музей. Збірник [рецензія] / С.А. Таранушенко // Червоний шлях. – 1928. – № 8. – С. 210–211.
 538. Тарасенко А.Ф. Святитель Феодосий, архиепископ Черниговский / А.Ф. Тарасенко. – Дубно: МЕЛИСА, 2005. – 168 с.
 539. Тархан-Бережа З.П. Святиня: Науково-історичний літопис Тарасової Гори / З.П. Тархан-Бережа. – К. : Родовід, 1998. – 543 с.
 540. Теодорович А.Ю. Історико-краєзнавча діяльність установ історичного профілю Всеукраїнської академії наук в 20-х роках ХХ століття: автореф. дис. ... на здобуття наук ступеня канд. історичних наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.Ю. Теодорович. – Донецьк, 2002. – 19 с.
 541. Ткаченко В.В. Внесок В.В. Дубровського (1897 – 1966) у розвиток історичної науки / В.В. Ткаченко // Історія української науки на межі тисячоліть: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 38. – С. 235–243.
 542. Ткаченко В.В. Доля українського краєзнавства у 20 – 30-ті роки ХХ сторіччя / В.В. Ткаченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 335–345.

543. Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство на Чернігівщині у 20 – 30-х рр. / В.В. Ткаченко // Рідна школа. – 1991. – № 12. – С. 51–56.
544. Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщини у перше повоєнне двадцятиріччя / В.В. Ткаченко. – К.: Знання, 2007. – 215 с.
545. Ткаченко В.В. Перший на Україні [історико-архівний гурток у Чернігові] / В.В. Ткаченко // Чернігівські відомості. – 1991. – № 31. – С. 6.
546. Ткаченко В.В. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / В.В. Ткаченко. – Чернігів, 1995. – 178 с.
547. Ткаченко В.В. Співробітництво Чернігівського інституту народної освіти та місцевих архівних установ у історико-краєзнавчих дослідженнях 20-х років / В.В. Ткаченко // Літературний Чернігів. – 1995. – № 7. – С. 92–98.
548. Ткаченко В.В. Участь студентства в історико-краєзнавчому русі на Чернігівщині у 20-х рр. / В.В. Ткаченко // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 41–48.
549. Ткаченко В.В. Характерні риси розвитку історичного краєзнавства у 1917 – 1939 рр. (на матеріалах Чернігівщини) / В.В. Ткаченко / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/31_PRNT_2008/Istoria/36322.doc.htm.
550. Ткаченко В.В. Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років / В.В. Ткаченко, М. Ігнатенко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 54–57.
551. Ульяновський В. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект / В. Ульяновський // Самоврядування Києва: історія та сучасність: Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. – К., 2000. – С. 110–122.
552. Фалькович И. К истории советского востоковедения на Украине / И. Фалькович // Народы Азии и Африки. – 1966. – № 4. – С. 270–278.
553. Хвильовий М. Твори: у 2 т. / М. Хвильовий. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 925 с.
554. Хвиля А. Могутнє знаряддя соціалістичного виховання / А. Хвиля // Комуніст (Київ). – 1934. – 17 грудня. – № 290. – С. 3.
555. Хвиля А.А. Про музеї / А.А. Хвиля // Образотворче мистецтво – К.; Харків, 1934. – Альманах 2. – С. 19–20.
556. Ходаков В. На строительстве вторых путей / В.Ходаков // Правда (Москва) – 1935. – 15 декабря – С. 4.
557. Холостенко Е. «Музейные» искусствоведы Украины / Е. Холостенко // Печать и революция. – 1930. – № 4. – С. 80–86.

558. Холостенко Е. Последний букет из оранжереи идеализма / Е. Холостенко // Книга и революция. – 1930. – Сентябрь. – № 23–24. – С. 53.
559. Цвейбель Д.С. З історії вивчення і охорони археологічних пам'яток на Україні в перші десятиріччя Радянської влади / Д.С. Цвейбель // Український історичний журнал. – 1971. – № 12. – С. 109.
560. Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період) / Е. Циганкова. – К.: Критика, 2007. – 292 с.
561. Ципляк Н. О. З історії учнівської бібліотеки Чернігівської духовної семінарії / Н. О. Ципляк // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2010. – Вип. 57. – С. 243–246.
562. Ципляк Н.О. З історії педагогічної підготовки учнів Чернігівської духовної семінарії / Н.О.Ципляк // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 21. – С. 277–281.
563. Ципляк Н.О. Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Н.О. Ципляк. – Чернігів, 2012. – 163 с.
564. Чабан М. Дубровський Василь Васильович / М. Чабан // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника. – Львів, 1999. – Вип. 6. – С. 90–94.
565. Чабан М. Учений земляк... / М. Чабан // Вісті Борзнянщини (Борзна). – 1999. – 16 січня. – С. 2.
566. Чернігівщина: енциклопедичний довідник / [під редакцією А.В. Кудрицького]. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1990. – 1006 с.
567. Черніков І.Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926 – 1931 рр.) / І.Ф. Черніков // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 31–38.
568. Чернікова І.В. Охорона, вивчення і використання пам'яток історії та культури на Харківщині (1920 – червень 1941 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / І.В. Чернікова. – Харків, 2007. – 298 с.
569. Чернікова І.В. Проблеми охорони пам'яток історії та культури на Харківщині у 20 – 30-х рр. XX ст. / І.В. Чернікова // Вісник Харківської державної академії культури. – Харків, 2007. – Вип. 20. – С. 25–33.
570. Чернікова І.В. Репресії серед пам'яткоохоронців Харківщини у 30-х рр. XX ст. / І.В. Чернікова // Вісник Харківської державної академії культури. – Харків, 2007. – Вип. 21. – С. 13–23.
571. Чугуй Т.О. Товариства «Просвіта» на Харківщині в XX – на початку XXI ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Т.О. Чугуй. – Харків, 2008. – 323 с.

572. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта» на території Рейхскомісаріату «Україна» та прифронтової зони у 1941 – 1942 рр.: порівняльний аспект / Т.О. Чугуй // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Харків, 2008. – Вип. 11. – С. 88–96.
573. Шамрай С. [рецензія]. Дубровський В. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України / С. Шамрай // Україна. – 1930. – Січень – лютий. – С. 178–180.
574. Шийко А. Д.І. Багалій і становлення архівної справи в радянській Україні у 1920-х рр. / А. Шийко // Часопис української історії. – К., 2011. – Вип. 19. – С. 73–77.
575. Явоненко О. Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка: з минулого в майбутнє / О. Явоненко // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету: Збірник матеріалів ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2001. – 125 с.
576. Ясь О.В. Дубровський Василь Васильович / О.В. Ясь // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 489–490.

ІНШОМОВНА ЛІТЕРАТУРА

577. Dubrovskyi Vasyl // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto: Toronto Press, 1985. – Vol. 1. – P. 766.
578. Ohloblyn O. Ukrainian Historiography, 1917 – 1956 / O. Ohloblyn // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. – New York, 1957. – Vol. V–VI. – P. 307–435.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

В. Дубровський (1915 –1919 рр.) [541, с. 132]

ДОДАТОК Б

В. Дубровський (1920-ті рр.) [489, с. 17]

ДОДАТОК В

В. Дубровський (четвертий справа у верхньому ряду) у складі української делегації на Першому з'їзді архівних працівників РСФРР (Москва, березень 1925 р.) [197]

ДОДАТОК Д

В. Дубровський (1930-ті рр.) [402, с. 2]

ДОДАТОК Е

Ольга Михайлівна Дубровська (Галкіна)
дружина

[Фотографія з сімейного архіву Дубровських]

ДОДАТОК Ж

Світлана Василівна Дубровська (Микитчак)

дочка

[Фотографія з сімейного архіву Дубровських]

ДОДАТОК 3

Ярослав Васильович Дубровський
Син

[Фотографія з сімейного архіву Дубровських]